

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

2013

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR
HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

FRA HIMMERLAND
OG KJÆR HERRED

FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

102. ÅRGANG

2013

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

Fra Himmerland og Kjær Herred 2013

Copyright © Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred 2013

Redigeret af

Henrik Gjøde Nielsen

Redaktionsudvalg for årgang 2013

Broder Berg

Knud Knudsen

Henrik Gjøde Nielsen

Thorkild Nielsen

Flemming Sørensen

Jens Topholm

Grafisk produktion

Basis-Tryk Dronninglund

ISSN 0107-0301

Forlag, redaktion og forfattere har i fremskaffelsen af illustrationer bestræbt sig på i alle tilfælde at finde frem til den retmæssige copyrightindehaver. Såfremt dette i enkelte tilfælde ikke skulle være sket, og forlaget på denne måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil blive honoreret.

Forside

Dorthe Jensdatter Kjærulfs epitafium i Vor Frue Kirke i Aalborg. Se Jakob Ørnbjergs artikel Tolderen, heksen og borgmesteren – Om gravminder og godtfolk i Aalborgs Vor Frue Kirke i herværende årbog. Foto: Nordjyllands Historiske Museum.

Bagside samt bagside af smudstitel

Logo for Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred.

Indhold

<i>Henrik Gjøde Nielsen</i> Fra Himmerland og Kjær Herred 2013	7
<i>Jakob Ørnbjerg</i> Tolderen, heksen og borgmesteren Om gravminder og godtfolk i Aalborgs Vor Frue Kirke	9
<i>Henrik Gjøde Nielsen</i> Fantombogen fra Østhimmerland Søren Christensen og Rokkedrejerbogen	37
<i>Henning Bender</i> Den oversøiske udvandning fra Himmerland og Kjær Herred 1850-1879 Til Guds eget land!	51
<i>Aage Jørgensen</i> Omkring Johannes V. Jensens himmerlandshistorie "Wombwell"	85
<i>Thorkild Nielsen, Egon Jensen</i> Optrevlingen af Aarsgruppen februar 1944	107
<i>Ulla Varnke Egeskov</i> Regeringsanlægget i Rold Skov Regan Vest	125
<i>Tove Michelsen</i> Litteratur om Himmerland og Kjær Herred	139
Meddelelser fra styrelse og redaktion	151
Medvirkende ved Fra Himmerland og Kjær Herred 2013	160

Himmerland og Kjær Herred. Kort: Jan Slot-Carlsen, Nordjyllands Historiske Museum.

Fra Himmerland og Kjær Herred 2013

Af Henrik Gjøde Nielsen

Man bliver aldrig færdig med historien. Det gælder historien i sig selv, for tiden går jo altid. Det gælder de, der skriver historie, og det gælder de, der læser historie. Det er en banal sandhed, javist, men det er også årsagen til, at *Fra Himmerland og Kjær Herred 2013* udgives, som 102. årgang af årbog fra Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Til stadighed graves der nye oplysninger frem om fortiden, til stadighed overraskes vi, og stadig dukker der ting frem, der i andre sammenhænge ville betegnes som et scoop, men som dybest set blot er et spørgsmål om, at nogle giver sig til endnu en gang at undersøge de levn og kilder, der hele tiden har været lige ved hånden. Det gælder også for herværende årbog.

Fra Himmerland og Kjær Herred 2013 indledes med *Jakob Ørnbjergs* artikel *Tolderen, heksen og borgmesteren – Om gravminder og godtfolk i Aalborgs Vor Frue Kirke*, der, som undertitlen angiver, redegør for gravminder og godtfolk i Aalborgs både ombyggede og meget gamle Vor Frue Kirke. I den forbindelse kan *Jakob Ørnbjerg* afsløre, at der i kirken, blandt meget andet, findes et portræt af den i 1620 for trolddom dømt og brændte heks *Dorthe Jensdatter Kjærulf*. Et samtidigt portræt af en heks er en meget stor sjældenhed, på dansk og europæisk niveau.

En anden stor sjældenhed, nemlig en i århundreder meget omtalt men i lange tider tvivlsomt eksisterende bog, har jeg selv skrevet om i artiklen *Fantombogen fra Østhimmerland – Søren Christensen og Rokkedrejerbogen*, mens *Henning Bender* i artiklen *Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær Herred 1850-1879 – Til Guds eget Land*, demonstrerer, hvordan studiet af folk og kulturhistorie fra årbogens område kan forplante sig hinsides de nordjyske kyster, i denne årbogs artikel til Amerika, Australien og New Zealand. Her fortælles bl.a. om *Anders Jensen* fra Øster Hassing, der omkring 1880 opførte en kostald til håndmalkning, ret primitivt, som den slags måtte være. *Anders Jensen* har næppe haft i tankerne, at hans kostald siden skulle blive fredet som et stykke væsentligt, australsk kulturarv.

Man kan bevæge sig ud i verden fra Himmerland og Kjær Herred, men man kan også bevæge sig ind i det særlige, lokale univers, som

nogle måske vil kalde udkantsområde, men som også er hjemstavn, med hvad det nu giver af problemer og potentialer. Der er meget at hente der, og en af de, der gjorde flittige strejftog ind i sin hjemstavns univers var Johannes V. Jensen, der ikke var blind for, hvad der skete, når den store verden trængte ind i hjemstavnen, og brugte dette som afsæt for sine himmerlandshistorier, der både er fiktion og faktion. Hvad der egentligt skete, da et engelsk menageri i sommeren 1888 nåede til Himmerland, fortæller *Aage Jørgensen* om i artiklen *Omkring Johannes V. Jensens himmerlandsbistorie "Wombwell."*

Om en langt mere voldsom og ubehagelig indtrængen i Vesthimmerland, nemlig den tyske besættelse af Danmark 1940-1945, og de deraf følgende myter, fortæller *Thorkild Nielsen og Egon Jensen* i artiklen *Optrevlingen af Aarsgruppen februar 1944*. En anden krig, der er forbi, er den kolde krig. Blandt de mange spor, som den krig har afsat, findes et meget stort og dog ikke synligt for de fleste, nemlig det sted, hvorfra Danmark under en atomkrig eller en alvorlig krise, der bl.a. ville have forudsat en besættelse eller ødelæggelse af København, skulle regeres. Om dette spor fortæller *Ulla Varnke Egeskov* i artiklen *Regeringsanlægget i Rold Skov – Regan Vest*.

Tove Michelsen har ufortrødent fortsat sin registrering af *Litteratur om Himmerland og Kjær Herred*, og i *Meddelelser fra styrelse og redaktion* kan bl.a. læses om samfundets virksomhed i 2012, og om en væsentlig kildeudgivelse, nemlig Ole Færchs udgivelse af Aalborghus lens jordebog for året 1562.

Vi kommer således langt omkring i *Fra Himmerland og Kjær Herred 2013*. I lokaliteter kommer vi fra Himmerland og Kjær Herred, ud i den store verden og tilbage igen. Vi kommer også vidt omkring i tid og emner. Historien er rig, uudtømmelig, der er rigeligt at tage af, der er meget at gøre.

Det har vi tænkt os at blive ved med, så længe nogle vil skrive historie, og så længe nogle vil læse historie. God fornøjelse med *Fra Himmerland og Kjær Herred 2013*.

Tolderen, heksen og borgmesteren

Om gravminder og godtfolk i Aalborgs Vor Frue Kirke

Af Jakob Ørnbjerg

Et portræt af Vor Frue Kirke

"Den anden kirke ligger i Fleskum-delen og hedder Vor Frue Kirke, det vil sige Den guddommelige Jomfrus Kirke. Olaus ligger begravet i denne kirke, en dattersøn af den norske konge Ostenius, som kom til Danmark fra Norge som flygtning, mens Valdemar den 1. var konge. Da han døde her, blev han jordet i denne kirke. Det fortælles også, at Sigurd Slembedegn er begravet sammensteds. Snorre Sturlesøn fortæller, at han blev fanget i et søslag af de norske konger, og senere først pint, så hængt og endelig halshugget. Der er også forskellige gravmæler over adelige i denne kirke".¹

Således beskrev professor Peder Hansen Resen Vor Frue Kirke i Aalborg i sin store topografiske Danmarksbeskrivelse "Atlas Danicus", der udkom i 1677. Oprindeligt havde kirken udgjort en fløj i det nonnekloster, der blev grundlagt på stedet i første halvdel af 1100-tallet. Resen nævner det ikke, men omkring år 1500 var den gamle klosterfløj ombygget til en kirke i gotisk stil med spidsbuede vinduer og indre hvælvinger.²

I 1500-tallet hang Vor Frue Kirkes overlevelse i en tynd tråd. I 1530 blev kirken stærkt beskadiget under den store ildebrand, der dette år hærgede Aalborg og ved Reformationen i 1536 blev nonneklostret lukket og den tilbageblevne kirke mistede ved samme lejlighed en stor del af den tilhørende landbrugsjord og de traditionelle indtægter.³ I 1554 måtte kirkens præst tildeles andel i korntienden fra Gunderup og Nøvling sogne for i det hele taget at få økonomien til at hænge sammen.⁴ Samme år var kirkebygningen i så ringe en tilstand, at Christian 3. (r. 1534-1559) overvejede at jævne den med jorden og lade sognets beboere gå til gudstjeneste i Aalborg Helligåndskloster i stedet for.⁵ De kongelige nedrivningsplaner blev dog skrinlagt allerede i 1555 og kirken fik lov til at blive stående mod at der til gengæld blev opført nye hvælvinger og bygget et nyt kirketårn.⁶

På trods af beliggenheden i Aalborgs fattigste sogn foretrak nordjyske adelsfamilier, velstående aalborgensere og højststående gejstlige i 1500-1700-tallet at søge Vor Frue Kirke frem for den langt større Skt. Budolfi Kirke på den anden side af byens Østerå.⁷ Både toldereren Ja-

Fig. 1. Vor Frue Kirke fotograferet inden den store nedrivning og opførelsen af den nuværende kirkebygning fandt sted 1877-1878. Foto: H. Tønnies, Aalborg Stadsarkiv.

køb Nielsen Quist og borgmesteren Didrik Grubbe, som vi straks skal hilse på, boede faktisk i Budolfi sogn, men prioriterede i stedet for et tilhørsforhold til Vor Frue Kirke. Tiltrækningskraften kan forklares med de af Resen nævnte fornemme begravelser og det faktum, at den kongeligt udnævnte stiftslensmand på Aalborghus slot fra 1550'erne til 1662 havde hjemme i Vor Frue sogn og jævnligt deltog i kirkens gudstjenester.⁸

Den prestige, der var forbundet med at have tilhørsforhold til netop Vor Frue Kirke udmøntede sig i rige gaver til kirkebygningens udsmykning og menighedens behov. Fra 1580'erne til 1620'erne blev kirken af borgere og adelsfolk begavet med en prægtigt udskåren prædikestol, et nyt orgel, hele to altertavler, en enorm døbefont i malm med tilhørende låg samt adskillige lysekroner, lysestager og lysearme i sølv, malm og kobber.⁹ Hertil kom gravkapeller med tilhørende enorme gravmonumenter i sten og alabast, der i løbet af 1600-tallet blev anlagt og opkøbt af de adelige slægter Lunge, Skeel og Høeg.¹⁰

Knogler, kranier og kistebeslag fra kirkegårdens mange begravelser kom for dag under de store arkæologiske udgravninger, som Nordjyllands Historiske Museum foretog omkring Vor Frue Kirke i

forbindelse med et større kommunalt rørledningsarbejde i 2011 og 2012.¹¹ Med enkelte undtagelser forblev disse begravelser anonyme og vi kender intet til de døde navne, liv og færden.¹² Til gengæld kan vi i forhold til begravelserne inde i kirken i flere tilfælde sætte både ansigt og navn på dem, der blev begravet her. Deres knogler og kister er ganske vist for længst forsvundne, så når det i det hele taget kan lade sig gøre at sige noget konkret om de døde, skyldes det de bevarede epitafier, der fortsat befinder sig i kirken.

Et værdigt eftermæle

”Epitafium” er et græsk ord, der bedst kan oversættes med gravmæle eller mindsten over en eller flere afdøde personer.¹³ Epitafierne havde deres storhedstid i de danske kirker i 1500-1700-tallet, hvor velstående folk investerede i sådanne gravmæler til minde om sig selv og deres familier.¹⁴ Epitafierne fremstiller gerne giveren og hans familie fromt knælende under Jesu kors på Golgata, hvis man da ikke på sikker afstand overværer de døde opstandelse på den yderste dag eller Kristi Himmelfart. Forskellige religiøse figurer, symboler og inskriptioner indgår som regel også i disse gravmæler. Sidst, men ikke mindst, findes der på epitafierne ofte oplysninger om de afdødes navn, alder og ægtefæller.

Det var normalt, at der var en sammenhæng mellem gravsted og gravsten i kirkegulvet og et tilhørende epitafium på væggen.¹⁵ Det bedste og mest prestigefyldte sted at betale for et kommende hvilested til sig selv og sin familie var under kirkens højalter eller i koret, mens det næstbedste hvilested var i midterskibet eller i kirkens sidegange.¹⁶

Oftentimes blev gravsten og epitafier bestilt, fremstillet, malet og ophængt i kirkerummet, mens giveren endnu var levende live. Krig, pest og ildebrande var tilbagevendende trusler mod liv og helbred og i en tid, hvor uvidenhed, elendig hygiejne, dårlig ernæring og en katastrofal mangel på læger og hospitaler gjorde selv de mest banale virus og infektioner livstruende, brød ingen sig om stå uforberedt, hvis Døden pludselig skulle banke på. At bestille sit epitafium i god tid havde desuden den sidegevinst, at giveren så kunne nyde synet af sin nye investering til hver gudstjeneste, prale med sit fromme sindelag og sin økonomiske og sociale status overfor de andre kirkegængere og selv have en finger med i detaljerne, når indskrifter, udsmykning, portræt og placering skulle fremstilles og organiseres.¹⁷

Det var dog ikke gratis at blive begravet inde i Vor Frue kirke. Af en bevaret prisliste i kirkens regnskab fra 1656 fremgår det, at en begravelse indenfor i kirken kostede fire rigsdalere, mens et barn

Fig. 2. Udsnit af rådmand Niels Christensens epitafium, der fortsat hænger i Vor Frue Kirke. Bag rådmanden og hans familie ses Kristus på vej til korsfæstelsen på Golgata. Niels Christensen var rådmand i Aalborg 1587-1607 og ejede købmandsgården på hjørnet af Østerå og Ved Stranden. De små røde kors der er malet over Niels Christensen og flere af børnene viser, at de er døde ved epitafiets opsættelse i kirken. Det er derfor efter alt at dømme enken, der ses yderst til højre, der har bekostet dette gravminde i 1609. Foto: Nordjyllands Historiske Museum.

under 15 år kunne blive begravet her for to rigsdalere.¹⁸ Afhængig af, om man ville have opsat en gravsten lå prisen for en begravelse

ude på kirkegården til gengæld på mellem fire dalere og tre mark. At kirken tjente gode penge på begravelser og salg af gravsteder fremgår af årsregnskabet for 1646, hvor kirkeværgen kunne notere, at man dette år havde tjent 104 dalere på begravelser og 200 dalere på salg af gravsteder.¹⁹

En håndfuld epitafier

Den håndfuld epitafier fra 1600-tallet, der fortsat hænger i Vor Frue Kirke er blot en brøkdel af de mange gravminder i sten og træ, der oprindeligt sloges om pladsen på kirkerummets gulve og vægge. Da rektor Thomas Hopp i 1738 udarbejdede et katalog over Vor Frue Kirkes gravsten og epitafier til brug for et kommende storværk om Danmarks kirker, registrerede han ude og inde ca. 70 gravminder, hvoraf størsteparten siden er gået tabt.²⁰ De i gulvet nedlagte gravsten gik i stykker eller blev slidt blanke og ulæselige af århundreders trofaste kirkegængeres gåen frem og tilbage, mens epitafierne af træ lige så stille faldt fra hinanden. Helt galt gik det under den store ombygning af Vor Frue Kirke i 1877-1878, hvor en mængde gravminder blev kasseret eller slet og ret ødelagt af håndværkerne.²¹

Heller ikke alt på de trods alt bevarede epitafier kan føres tilbage til deres oprindelige udseende. Stiftsprovst Sixtus Aspach, der var præst i Vor Frue Kirke 1705-1739, lod flere af epitafiernes indskrifter overmale for at erstatte dem med bibelske skriftsteder. Det var i stiftsprovstens øjne en mere passende form for kirkeudsmykning end de oprindelige inskriptioner og oplysninger om de afdøde, men er også ensbetydende med tabet af uerstattelige personalhistoriske oplysninger.²²

Som vi straks skal se, kan epitafiernes bevarede inskriptioner være ret så fåmælte, men kombinerer man nu epitafiernes portrætter og de tilhørende personalhistoriske oplysninger med det skriftlige kildemateriale i form af de bevarede retsprotokoller, regnskaber, skiftebreve og skrivelser til og fra lokal- og centraladministrationen, bliver det i mange tilfælde muligt at komme helt tæt på de portrætterede personer og deres gøren og laden i 1600-tallets Aalborg. Denne kombination af tekst og billeder fra arkiv og kirke danner rammen om de følgende tre fortællinger om toldereren, heksen og borgmesteren.²³

Tolderen – Jakob Nielsen Quist

Det var sandsynligvis i løbet af foråret eller sommeren 1611 at tolder Jakob Nielsen Quists familie og slægtninge lod forfatte og påmale følgende indskrift, der fortsat står at læse på tolderens epitafium i Vor

Frue Kirke: "Anno 1611 d. 24 Februari er ved en tiimelig død henkaldet af Verden ærlig, velagtbare og forstandige Mand Jakob Nielsen Quist som var Kongl. Mayts Tolder her i Aalborg 10 Aar."

Jakob Nielsen Quist var altså tolder i Aalborg fra 1601 og frem til sin død i februar 1611. Det fremgår ikke af indskriften, men ved siden af arbejdet med at opkræve told og afgifter til Christian 4. af de fremmede skibe, der besøgte byen, havde Quist i en årrække også været hospitalsforstander i Aalborg Helligåndskloster, der efter Reformationen i 1536 havde været hospital og opholdssted for byens fattige, syge, gamle og forældreløse.²⁴ Man ved intet om Quists baggrund og karriere, før han kom til Aalborg. Embederne som tolder og hospitalsforstander tyder dog på, at Quist har været en veluddannet og skrivekyndig mand med gode erfaringer indenfor administration, bogholderi og regnskabsføring.

Hvad nu med de andre personer på epitafiet? Af epitafiet fremgår det, at tolderens hustru hed Maren Jørgensdatter og at hun overlevede sin mand med ni år. Vi ved desuden, at Jakob Nielsens Quists to sønner hed Hartvig og Niels og den ene datter hed Maren.²⁵ Som sin sidste vilje havde Jakob Nielsen Quist sørget for, at Maren blev tildelt samme andel i arven som hendes brødre, ligesom at hustruen ved samme lejlighed forpligtede sig på at holde børnene med "Kost og Klæder, Skolegang og anden Nødtøft" indtil de kom til skelsår og alder.²⁶ Niels, Hartvig og Maren er alle kommet med på epitafiet, mens den anden voksne datter og svøbelsesbarnet, der er malet mellem forældrene og som begge har fået påført små røde kors over deres hoveder, er ukendte. Disse to nævnes ikke blandt tolderens arvinger og må derfor også være afdøde ved døden før 1611.²⁷

Er vi uvidende om de to børns skæbne ved vi til gengæld, at kunstneren bag værket er Aalborgmaleren Heinrich Kycker. Kycker har fremstillet tolderfamilien fromt knælende og helt upåvirkede af, at Kristi genkomst på Jorden netop har resulteret i de dødes opstandelse fra deres grave. Ved første øjekast kan familiens ganske ligegyldige attitude til dette dramatiske optrin måske synes en anelse mærkværdig, men det har heller ikke været Kyckers intention at illustrere nogen form for direkte kontakt mellem den afdøde familie og de himmelske magter. I stedet for at anråbe Kristus om nåde stirrer Jakob Nielsen Quist, Maren Jørgensdatter, Hartvig, Niels, Maren og den ukendte datter stift frem for sig. Det sker i sikker forvisning om, at deres plads i Paradis er sikret. De behøver ikke bede om nåde på den yderste dag, da deres tro på Himlens og Jordens skaber og deres deraf følgende fromme livsførelse for

Fig. 3. Udsnit af Jakob Nielsens Quists epitafium. Foto: Flemming Sørensens.

længst har sikret dem en plads i Paradiset. På denne facon får Kycker fremstillet Quist og hans familie som gode eksempler på den sande kristentro med den indbyggede pointe, at det aldrig er for sent for de andre sognebørn og kirkens øvrige besøgende at efterligne dette ideal.²⁸

Kycker havde en vis erfaring med at male epitafier. Han var mesteren for rådmand Niels Christensens epitafium og det var desuden

ham, der malede eptaifiet over Vendelbo Stifts biskop Jacob Jensen Holm med familie, der kan ses i Aalborgs Skt. Budolfi Kirke.²⁹

Skiftebrev og købmandshandel

Det var påbudt ved lov, at der efter et dødsfald skulle foretages en registrering og vurdering af afdødes ejendom, ejendele, økonomiske aktiver og passiver, så arvinger og kreditorer kunne få deres retmæssige tilgodehavender.³⁰ Det var langt fra altid, at der blev afholdt et sådant skifte, men i Jakob Nielsen Quists tilfælde fandt en sådan registrering og vurdering sted 3. juli 1611. Dette giver os en unik mulighed for at danne os et indtryk af tolderens formue, investeringer, smag og interesser.

Af det skiftebrev, der blev udarbejdet i sommeren 1611, fremgår det, at Maren Jørgensdatter og de tre levende børn kunne gøre krav på Quists udestående gæld på næsten 3.500 rigsdalere samt salt, skind, øl og korn, som tolderens havde til gode hos borgere, bønder og fogeder i hele kongeriget.³¹ Indtil pengene og varerne var kradset ind, var der i kontant udbetaling 2.000 rigsdalere til deling mellem enken og børnene.

Ved siden af sit tolderembede og arbejdet som hospitalsforstander drev Quist en købmandsforretning, hvor han primært handlede med korn, kvæg, øl og salt. Til det formål stod der i sommeren 1611 288 tønder byg, 30 tønder rug og 81 tønder fransk salt på lofterne i hans købmandsgård.³² Quist var også leveringsdygtig i tømmer, hamp og fiskegarn, ligesom han kort før sin død havde opkøbt fire stude med henblik på eksport til Tyskland. Flere ubetalte gældsposter på fyldte øltønder og registrerede brændevinskedler i skiftebrevet tyder desuden på, at der har været drevet en vis brygge- og brænderivirksomhed i købmandsgården i Maren Turisgade.

Varelageret viser os, at Jakob Nielsen Quist havde engageret sig i eksporten af korn og stude til udlandet, ligesom tilstedeværelsen af 81 tønder salt og fiskegarn kunne tyde på, at han havde økonomiske interesser i det store sildefiskeri, der hvert forår fandt sted ved Nibe. Det nordvestlige Europa oplevede i disse år en befolkningsvækst, der resulterede i øget efterspørgsel og stigende priser på fødevarer og landbrugsprodukter.³³ Med Aalborgs gode havneforhold og den lette adgang til Limfjordslandets og Nordjyllands ressourcer af sild, korn og stude var byen omkring år 1600 i høj grad i stand til at imødekomme denne voksende europæiske efterspørgsel. Af Quists regnskabsbøger, der blev kopieret til skiftebrevet, fremgår det, at der var handels- og kreditforbindelser til både Holstebro, Svendborg, Thisted, Viborg, Varberg og Wismar. Til kundekredsen hørte adskillige bønder og fiskere fra nordjyske landsbyer og fiskelejer som

Hasseris, Holtet, Nørholm, Sulsted, Torup og Nørre Halne.³⁴ Bønderne og fiskerne har sikkert leveret korn, sild og skind til Quist og har til gengæld haft en konto, hvor de på afbetaling kunne købe sædekorn, salt, tømmer, fiskegrej, brændevin og andre fornødenheder.

Til varetagelse af sine vandbårne handelsforbindelser i Nordjylland ejede Quist tre pramme, der kunne sejle korn, fisk og andre varer frem og tilbage mellem Aalborg og Limfjordens købstæder, ladesteder og fiskepladser. Skulle der sendes korn, fisk eller skind til Varberg eller Wismar havde toldereren købt en anpart på 150 rigsdalere i rådmand Jens Andersen Krag's skib, hvormed han havde sikret sig en plads i lastrummet til sit gods og sine varer.³⁵

På besøg i Maren Turisgade

Basen for forretningen og tolderfamiliens tilværelse var købmandsgården i Maren Turisgade, der i 1611 blev vurderet til 2.000 dalere og som Jakob Nielsen Quist selv havde bygget.³⁶ Quist, Maren Jørgensdatter, Hartvig, Niels, Maren og de andre børn havde med denne placering hjemme i en af byens fornemmere gader, hvor der boede både rådmænd og købmænd, ligesom flere nordjyske adelsfamilier havde lejet stuer og kamre i gadens ejendomme.³⁷ Gaden sikrede forbindelsen mellem den øst-vest løbende Bispensgade og havneområdet og var navngivet efter borgmester Christen Michelsens hustru. Den var blevet anlagt i takt med at byens gamle handelscentrum ved Gammelortv og Algade tiden fra 1550'erne til 1600 var flyttet mod nord mod Limfjorden, ågabene og færgestederne.³⁸ Dette byggeboom havde Jakob Nielsen Quist altså haft både råd til og ambitioner om at deltage i.

Der eksisterer ingen detaljerede oplysninger om placeringen og udseendet af tolderens købmandsgård, men i Maren Turisgade lå adskillige gavlhuse og købmandsgårde i flere etager, der var opført i bindingsværk og med tegl- eller stråtag.³⁹ Vi må forestille os, at der med Jakob Nielsens Quist købmandsgård har været tale om et større bygningskompleks med gavlhus og privatbolig til gaden og bagved liggende pakhuse, stalde, magasiner, kornlofter, kældre og tømmerpladser, der har været samlet omkring en gårdsplads.⁴⁰ Skiftebrevet omtaler desuden tre køer, der må have været opstaldet i købmandsgården, og i betragtning af Quists tidskrævende embeder som tolder og hospitalsforstander, må der også have været ansat købmandssvende, læredrenge, gårdskarle og tjenestepiger til at varetage forretningen og husholdningen i det daglige.⁴¹

I henhold til skiftebrevets oplysninger var der i købmandsgården i Maren Turisgade tale om et velstående borgerhjem, der var ind-

Fig. 4. Af dette udsnit fremgår det, at Jakob Nielsen Quist har fulgt tidens hår- og skægmode med kortklippet glat hår og skæg samt et vældigt overskæg. Det sværd, hvis skæfte kan anes på maleriet omtales også i skiftebrevet. Foto: Flemming Sørensen.

rettet med flere stuer og kamre. Der omtales adskillige solide egetræsmøbler i form af borde, bænke, kister, stole og senge. Der nævnes også tunge sølvkander, guldsmykker, portugisiske og engelske guldmonter samt et lille bibliotek med både en bibel og andre bøger, hvis titler desværre ikke nævnes. Der hang lysekroner i stuerne og et af de fra Aalborg første kendte ure, et såkaldt "Sejerværk", stod i den fine stue.⁴² Blandt de mere kuriøse genstande i tolderfamiliens hjem finder vi en "indisk Nød" – en kokosnød – der var blevet forsølvet og nu tjente som skål og bordpynt.⁴³

På epitafiet i Vor Frue Kirke er Jakob Nielsen Quist iklædt 1600-tallets traditionelle sorte højtids- og kirkegangsdragt med sort kappe og hvid pibekrave.⁴⁴ Havde vi nu haft lejlighed til at besøge toldereren hjemme i Maren Turisgade ville han sikkert have været ganske anderledes og mere behageligt klædt på. I tolderens garderobe fandtes der i 1611 tre engelsk kapper, der var foret med atask og silke, et par grå fløjlsbukser, en hat, en hue og en nathue. De tre kapper var heller ikke det eneste engelske tøj, som toldereren var i besiddelse af, for der fandtes også en engelsk kjortel med snore og 15 sølvhægter, der var foret med ræv. En anden engelsk kjortel havde kun 14 sølvhægter, men var til gengæld foret med ulvepels.⁴⁵ Desuden blev der registreret og vurderet flere par bukser samt adskillige skjorter, trøjer, og kraver. Fodtøj nævnes ikke, men af strømper var der både den hjemmestrikede af slagsen, et par gule lårstrømper og et gammelt par af "Kiersej", hvilket vil sige strømper, der var strikket i groft valket uldstof.

I modsætning til de fleste af deres medborgere ser familien i Maren

Fig. 5. Dorthe Jensdatter Kjærulfs epitafium over hende selv, de to afdøde ægtemænd og de tre døtre af første ægteskab. Dorthe er den knælende kvinde yderst til venstre. På europæisk plan er det yderst begrænset, hvor mange malede hekseportrætter, der er bevarede. Dorthe Jensdatter Kjærulfs epitafium er derfor et stykke enestående kirke- og kulturhistorie. Foto: Nordjyllands Historiske Museum.

Turisgade ud til at have vægtet deres personlige hygiejne højt, da man i gården som et af de få steder i byen finder en badstue, der rent faktisk ser ud til at have været benyttet som andet og mere end pulterkammer og opbevaringsrum.⁴⁶

I henhold til skiftebrevets oplysninger kan Quists samlede formue opgøres til ca. 5.500 rigsdalere, hvilket bringer ham på niveau med flere af de daværende rådmænd i Aalborgs magistrat.⁴⁷ Sammen med det bevarede epitafium i Vor Frue Kirke bærer tolderens formue vidnesbyrd om den velstand, selvbevidsthed og pragtlyst, der prægede Aalborgs overklasse i 1600-tallets begyndelse.

Heksen – Dorthe Jensdatter Kjærulff

Jacob Nielsen Quists forgænger var Jens Hansen, der var tolder i Aalborg i tiden 1588-1601. Det er derfor heller ikke utænkeligt, at Quist og Jens Hansens enke, Dorthe Jensdatter Kjærulff, har hilst på hinanden, når de mødtes til gudstjenesterne i Vor Frue Kirke.

Dorthe var født omkring 1560-1570, havde adelsblod i årene og var ud af den mægtige Kjærulff-slægt fra Vendsyssel, der igennem årene havde fostret adskillige storbønder og herredsfogeder. Efter at være blevet enke boede Dorthe i et hus i Aalborgs Slotsgade. Vi ved, at hun kunne både læse og skrive og dertil var ganske formuende.

Hun ejede en gård udenfor byen, der var råd til at holde tjenestefolk, og i 1603 skænkede hun en prægtig sølvkande til Vor Frue Kirke.⁴⁸ Kanden er desværre blevet omgjort to gange siden, men sølvet er det originale og kanden står fortsat på alterbordet ved søndagsgudstjenesten.⁴⁹ Dorthe lod det ikke blive ved sølvkanden alene. I 1609 lod hun opsætte et epitafium over hende selv, Jens Hansen og hendes første ægtemand, købmanden Søren Olsen. Hendes tre voksne døtre er også kommet med på epitafiet, der som baggrundsmotiv har Jesu dåb i Jordanfloden. Johannes Døberen forretter dåbshandlingen omgivet af musicerende engle og måbende folkeskarer, mens Helligånden i skikkelse af en hvid due svæver over scenariet. Dorthe bekostede også en latinsk indskrift, der med forgyldte bogstaver oplyste tilskuerne om de to ægtemænds fortjenester og dødsår. Hendes navn står også at læse på tavlen, men af gode grunde blev år og dato for hendes død aldrig tilføjet. Forklaringen på dette fravær vender vi senere tilbage til, men først skal vi se lidt nærmere på Dorthes omgangskreds.

Dorthe må have haft en vis social status. De tre døtre blev gift med henholdsvis byskriveren i Aalborg, en herredsfoged og en præst, mens Dorthe selv var på venskabelig fod med den fynske adels-

jomfru Christence Axelsdatter Kruckow, der i 1600-tallets begyndelse havde slået sig ned i Aalborg. Allerede i 1597 havde Kruckow været under mistanke for at have udført trolddomskunster rettet mod den fynske adelsmand Ejler Brockenhuus til Nakkebølle og hans hustru Anne Bille.⁵⁰ Kruckow slap dog fri af disse anklager, men fandt det alligevel klogest at flytte til Nordjylland, hvor hendes søster havde bosat sig. Her varede det dog ikke længe før hun faldt tilbage i sine gamle uvaner.

Voksbarnt i Kattevad

Sct. Lucienat 1611, nærmere bestemt aftenen til den 11. december, blev adelsjomfruen, Dorthe og en gruppe andre kvinder grebet på forsk gerning, da de i Kattevad i Aalborg var i færd med at foretage en rituel fødsel af et voksbarnt. Det havde været hensigten at voksbarntet, som en af kvinderne havde båret skjult under venstre armhule i 20 dage, og endda havde haft med til alters, skulle bruges til at skade rådmand Hans Felthuus hustru. De tilstedeværende nåede at døbe voksbarntet Maren efter deres offer, men i samme øjeblik opdagede fiskeren Peder Poulsen, der kom forbi ude på gaden, deres forehavende. Peder Poulsen råbte ind af vinduet "Hvad Djævelskab de var ved?" og at han med det samme "skulle hente nogle Karle".⁵¹ Kvinderne flygtede nu til alle sider, mens fiskeren med det samme orienterede Aalborgs borgmestre og byfoged.

To af kvinderne, der havde været med til voksbarntets fødsel blev straks efter arresteret og tilstod snart efter deres gerninger. Begge blev de i vinteren 1612 brændt på bålet, men til alt held for deres medsamsvorne navngav de ikke de øvrige deltagere i det magiske ritual. I første omgang slap både Dorthe og Kruckow derfor

Fig. 6. I forbindelse med optrævelingen og retssagerne mod den aalborgensiske heksebande fortalte et vidne, at Dorthe kun havde et øje. Som vi kan se på dette nærbillede af Dorthe, har maleren dog undladt at tilføje denne detalje. Foto: Nordjyllands Historiske Museum.

med skrækken.

Fem år senere, i 1617, indtraf der en række begivenheder, der fik frygten for heksene til at eksplodere i Aalborg. I længere tid havde velstående borgere fundet mystiske snore og snarer udspændt i deres haver, og det var almindeligt kendt at lokale hekse havde taget livet af den gamle borgmester Niels Iversen Skriver, ved at de ved nattetide havde forrettet deres nødtørft foran borgmesterens gadedør.⁵²

En sommernat samme år blev beboerne i de små huse omkring Vor Frue Kirke opskræmt af prædiken og salmesang fra kirken, hvor det lød som om der blev afholdt en barnedåb. Flere så i nattemørket en sort skikkelse i præstekjole bevæge sig hen over kirkegården, hvor han snart fik følgeskab af en flok hunde og svin, der efterfølgende satte sig en rundkreds som for at holde rådslagning. Ingen øjenvidner så ved den lejlighed noget til Dorthe, men når mistanken nu rettedes mod hende, skyldtes det ikke mindst hendes venskab med Kruckow og begge kvinders uoverensstemmelser med magister David Jensen Klyne, der var sognepræst ved Vor Frue Kirke.

Den sorte snog

Senere fortalte magisteren selv, at striden med Dorthe var startet "den Tid Stolene blev skiftede i Vor Frue Kirke".⁵⁴ I vore dage findes der ingen faste pladser i kirken, men i 1600-tallet afspejlede ens sociale position og økonomiske status den placering man havde på stolerækkerne ved de kirkelige handlinger. Man sad efter rang og stand og jo tættere man kunne komme på alteret og prædikestolen desto fornemmere var det. Ganske som kirkens gravsteder blev sidepladserne handlet, købt og solgt, ligesom kirkegængerne kunne udkæmpe drabelige slagsmål om, hvem der skulle sidde hvor.⁵⁵

Dorthe omtalte aldrig selv dette stridspunkt, men som enke har hun været i en social sårbar position og man kan sagtens forestille sig, at hendes vrede er blevet vakt, hvis hun af Klyne er blevet tvunget væk fra sin faste plads i kirken. Situationen blev ikke stort bedre af, at Klyne og hans familie boede nabo til Christence Kruckow. I et banalt skænderi om placeringen af et afløb mellem deres to grunde havde adelsjomfruen truet præstekonen Lisbeth Nielsdatter med en ulykke.

Lisbeth Nielsdatter blev for alvor bange, da man slagtede lam i præstegården ved efterårstid i 1617. Præstekonen sørgede i den forbindelse for, at der blev lagt et halvt lam til side til Dorthe "da hun var Enke". En af de medhjælpende kvinder roste Lisbeth Nielsdatter for denne betænksomhed og tilføjede om Dorthe, at "hun beder

så meget for Eder og Hans Wandels Maren”.⁵⁶ Dorthes bønner for præstekonen og borgmester Hans Wandels hustru var næppe gjort i en god mening. Medhjælperen fortalte nemlig videre, hvordan Dorthe og en række andre kvinder ”krøb over hinanden og at de havde en sort Orm imellem sig, den lod Dorthe ud af en Æske, når de skulle bede og så krøb den imellem dem indtil de havde bedt”.⁵⁷

Lisbeth Nielsdatter var i forvejen et nervøst gemyt, og frygten for Dorthes og Kruckows onde anslag resulterede i et nervøst sammenbrud. Klyne, fortalte selv, hvordan hans hustru efter slagtningen nu ”klagede sig altid, befrygtendes, at os derudi Huset noget ondt forestod”.⁵⁸

Inden længe cirkulerede der i Aalborg rygter om, at Kruckow og Dorthe i ledtog med flere andre hekse rent faktisk havde deltaget i voksbarnets fødsel i 1611. Flere og flere aalborgensere blev også overbeviste om, at det var adelsjomfruen og Dorthe, der stod bag de mystiske hændelser ved nattetide i Vor Frue Kirke. Det skulle også være dem, der med forbandelser og magiske ritualer havde slået Niels Iversen Skriver ihjel og som kronen på værket stræbte heksebanden nu præstefamilien efter livet.⁵⁹

Tørklædet

Ingen turde længere løbe nogen risiko ved at have en sådan heksebande gående frit omkring i byen. Kruckow, Dorthe og adskillige andre mistænkte kvinder blev arresteret i vinteren 1620 og efterfølgende overført til Dueholm Kloster på Mors, da man frygtede at deres slægtninge i Aalborg skulle forsøge at befri dem fra det lokale fængsel. På trods af at Dorthes veltalende og juridisk kyndige svigersønner gik i brechen for hende på Viborg Landsting havde hun ikke den bedste sag. Ud over sagen omkring voksbarnets fødsel og magister Klynes vidneudsagn kunne Dorthes tidligere tjenestepige bekræfte, at Dorthe holdt snoge i en æske, og flere af de andre anklagede kvinder var nu heller ikke sene til at udpege Dorthe som en af hovedaktørerne i heksebandens aktiviteter.

Sidst men ikke mindst blev der på landstinget fremlagt et tørklæde, som Klynes hustru havde givet Dorthe kort inden arrestationen. Dorthe havde indsvøbt tørklædet i et stykke papir, hvorpå hun havde skrevet en besværgelse, der udtrykte ønske om, at hendes anklagere selv måtte falde i den grav, som de var ved at grave for hende.⁶⁰ Dorthe selv nægtede sig skyldig i alle anklager, men lige lidt hjalp det. Landstingets dommere dømte hende skyldig som troldkvinde og kort efter blev hun brændt på bålet i bakkerne syd for Aalborg.

Dorthe's grusomme endeligt er uden tvivl forklaringen på, at hendes døtre og svigersønner valgte at lade epitafiet tale for sig selv og undlod at tilføje oplysningerne om Dorthe's død.

Kruckow blev også kendt skyldig i alle anklager, men da hun var af ædel byrd blev hendes dom afsagt af det kongelige retterting, der dømte hende til døden ved sværdet.⁶¹ Herefter faldt der ro over gemytterne i Aalborg. Man følte vel, at man havde fået rensset ud i det onde og samtidigt fik man andet at tænke på, da byen som følge af Christian 4.s uheldige indblanding i Trediveårskrigen (1618-1648) var besat af fjendtlige tropper 1627-1629.

Borgmesteren – Didrik Grubbe

En af de rådmænd, der i sin tid var med til at afhøre og arrestere Dorthe Jensdatter Kjærulff og hendes medsammensvorne var Didrik Grubbe, hvis epitafium også befinder sig i Vor Frue Kirke.⁶²

Af det uden tvivl langt større epitafium er der nu blot bevaret det maleri, der oprindeligt udgjorde epitafiets midterparti, mens den tilhørende tekst og øvrige udsmykning er gået tabt. Da rektor Hopp i 1738 registrerede gravminderne i kirken noterede han sig "en Tavle udhuggen i Træ" over "Ærlig og Gudfrygtige Mand Diderich Grube, Borgemester udi Aalborg, som Gud henkaldede fra denne Verden anno 1643 d. 1. Augusti, med sin Ærlig og Gudfrygtige Hustrue Anne Andersdatter som døde 1649, d. 9. May. Gud give dem med alle Troende en glædelig opstandelse paa Dommens Dag", så på dette tidspunkt har borgmesterens epitafium altså fortsat været intakt.⁶³

Hopp kommer ikke nærmere ind på, hvad der ellers foregår på epitafiet. Denne gang er baggrundsmotivet Kristi Himmelfart, hvor blot Frelserens fødder og det nederste af hans kjortel endnu er synlige under skyerne. Vi kender ikke kunstneren bag epitafiet, men de afbildede personers alder taget i betragtning, kunne et godt bud være Poul Jensen Maler fra Aalborg, der i 1650 udsmykkede altertavlen i Elling Kirke.⁶⁴

På epitafiets familieportræt ser vi til venstre Didrik Grubbe selv, der er fremstillet som en ældre gråskægget mand. Den knælende kvinde til højre identificerede lokalhistorikeren Svend B. Olesen i sin tid som Didrik Grubbes hustru Anne Andersdatter Juul. Hun overlevede sin mand med seks år og døde i 1649.⁶⁵

Didrik Grubbe og Anne Andersdatter Juul finder vi deres seks døtre: Margrethe, Sidsel, Ane, Marie, Mette, Margrethe og endelig den lille Maren, der døde som barn. Det var netop disse seks døtre, der

Fig. 7. Det er skolelærerens og lokalhistorikeren Svend B. Olesens fortjeneste, at Didrik Grubbes epitafium er blevet identificeret og er kommet til ære og værdighed igen. Frem til 1960'ernes begyndelse fristede epitafiet nemlig en både gemt og glemt tilværelse i bælgstuen bag orgelet i Vor Frue Kirke, hvor Olesen fandt det.⁶⁶ Siden blev det flyttet til præstens forberedelsesværelse, men vil man se det i dag, hænger det på kirkens sydlige væg, ved siden af Dorthé Jensdatter Kjærulffs epitafium og lige før prædikestolen. Foto: Flemming Sørensen.

gav det afgørende spor i jagten på borgmesterens identitet, da ingen anden kendt borger i Aalborg på dette tidspunkt kunne mønstre en sådan pigeflok.⁶⁷ Men hvad nu med Didrik Grubbe selv? Hvem var han og hvor stammede han fra?

Manden fra Lübeck

Grubbe var født og opvokset i hansestaden Lübeck.⁶⁸ Vi møder ham første gang i Aalborg i 1590, hvor han blev optaget i købmandsgildet Guds Legems Lav og deltog i den efterfølgende lavsdræk. Tre år senere tog han borgerskab i Aalborg og fik ret til at drive handel og købmandskab her. Straks herefter begyndte Grubbe som selvstændig købmand. Det må han have haft en vis succes med, for allerede i 1596 købte han borgmester Povl Pops tre etagers stenhus, Toldergården på Gammeltorv.⁶⁹ I 1598 blev Grubbe udnævnt til rådmand og 1610 giftede han sig med Anne Andersdatter Juel, der var storkøbmanden Jens Bangs halvsøster og søster til Aalborgs kommende borgmester Jørgen Olufsen.⁷⁰ Efter 32 år som rådmand blev Grubbe i 1630 udnævnt til borgmester i Aalborg. Dette embede beholdt han frem til sin død i 1643.

Flere ting peger i retning af, at Grubbe i 1620'erne handlede med udenlandsk klæde. 5. december 1623 tiltalte rådmanden i hvert fald Niels Jensen Simested for en gældspost på 7½ mark for leveret klæde, der aldrig var blevet betalt.⁷¹ Af Kancelliets Brevbøger fremgår det, at Grubbe i foråret 1625 fik konfiskeret et skib med en last af ufortoldede silkevarer i Øresund og samme år investerede han et ukendt beløb i Christian 4.s ostindiske handelskompagni, der skulle sikre Danmark andel i Asiens rigdomme af peber, krydderier og silke.⁷²

Til gengæld udviste Grubbe en sådan mangel på interesse for det aalborgensiske saltkompagni, der havde til opgave at sikre nordjyderne stabile forsyninger af vin og salt fra Spanien og Frankrig, at det vakte Christian 4.s vrede.⁷³ Det manglende engagement i saltkompagniet er blevet forsøgt forklaret med, at Grubbe havde interesser i fødebyen Lübecks salthandel, men et sådant engagement er der ikke fundet spor af i det bevarede kildemateriale.⁷⁴

Det store kvægmarked

Når Grubbe ikke handlede med klæde, ser han i særlig grad ud til at have engageret sig i eksporten af levende stude til udlandet. Nordjyllands store engarealer og de mange herregårde egnede sig fortrinligt til græsning af store studeflokke og høproduktion til vinterfodringen af de stude, der stod opstaldet vinteren over inden de med forårets komme blev drevet mod syd via Hærvejen.

Når Nordjyllands stude blev sendt på den lange vandring mod syd hang det med den franske historiker Fernand Braudels rammende betegnelse sammen med, at Europa i tiden 1400-1700 var at betragte som "a region of meateaters".⁷⁵ Efterspørgslen på oksekød steg i takt med de hastigt voksende befolkningstal i de europæiske storbyer og

behovet for saltet oksekød på de lange sørejser til Asien og Amerika. Træfpunktet for de tyske og hollandske opkøbere og deres danske leverandører blev i 1550'erne koncentreret til det store internationale kvægmarked ved Wedel, der lå vest for Hamborg. Med deres kapital og internationale netværk indtog Aalborgs købmænd fra 1550'erne til 1640'erne en dominerende rolle som opkøbere af stude i hele det nordvestlige Jylland. Eksporten af stude trak store formuer til Limfjordsbyen og gav købmænd som Grubbe adgang til handlen med vin, klæde og kramvarer fra hele Europa.

Handlen med stude var en yderst risikabel affære. Gik det godt var der stor fortjeneste at hente, men landevejsrøvere, kvægsygdomme og svigtende priser kunne lynhurtigt vende en forventet succes til en dundrende fiasko og økonomisk ruin. Sikkert af samme årsag var Grubbe konsekvent fraværende på rådstuemøderne på Aalborg rådhus i marts-april, hvor han i stedet fulgte med sine studeflokke mod syd for at have hånd i hanke med handlen. Når studene så var solgt og betalt ved Wedel, vendte Grubbe lige så konsekvent tilbage til rådhuset i maj måned, hvor han så passede sit arbejde indtil næste forår.⁷⁶

Grubbes stude dukkede for første gang op i de slesvigske toldregnskaber i 1603, og i 1608 udførte han 779 stude, hvilket er den største flok, der udgik fra Aalborg i 1600-tallets første årtier.⁷⁷ 1610-1627 sendte Grubbe via toldstederne Gottorp, Rendsborg og Toldsted i alt 12.019 stude ud af riget, ligesom han fra Ribe udskibede et ukendt antal stude af søvejen med kurs mod Holland.⁷⁸ I 1629 trak Grubbe sig pludselig ud af studehandlen, og han viser sig ikke mere i de bevarede toldregnskaber. Desuden var den netop udpegede borgmester nu, i modsætning til årene før Kejserkrigen, regelmæssigt til stede på rådhuset i marts-april måned.⁷⁹ Hvorfor nu dette holdningskifte?

Adelsmanden og den fredløse

Det er ikke bevaret noget skiftebrev over Didrik Grubbes efterladte formue, ejendele og forretningsforbindelser, så vil man vide noget om hans købmændsforretning, må man konsultere de bevarede retsprotokoller fra Aalborg Rådstueret og Aalborg Byting. Heraf fremgår det, at adelsmanden Jørgen Arenfeldt til Voergaard Slot i Vendsyssel i vinteren 1632 tiltalte borgmesteren for ikke at have betalt 2.381 sletdalere for de stude, som Arenfeldt havde leveret Grubbe og Aalborgrådmænd Hybert Snitlach tilbage i 1626.⁸⁰ Det tyder på, at Grubbe og Snitlach har fået deres stude på kredit og først skulle betale Arenfeldt, når studene var afsat ved Wedel. Her kom de usikre

forhold i Trediveårskrigen Europa i vejen for den fortjeneste, som Grubbe og Snitlach havde sat næsen op efter. Det er ikke utænkeligt, at de i foråret 1626 måtte sælge Jørgen Arenfeldts stude med tab eller måske endda har været tvunget til at tage nogle af dem med tilbage til Aalborg. For at gøre ondt værre afskar den fjendtlige besættelse af Jylland i efteråret 1627 forbindelserne til de europæiske opkøbere, ligesom de kejserlige troppers udplyndringer og brandskatninger af Nordjyllands landsbyer og herregårde gik hårdt ud over leverandørerne.

Ved de kejserlige troppers ankomst til Aalborg i oktober 1627 flygtede Hybert Snitlach til Norge, men efter fredsslutningen i 1629 gik det trægt for ham med at få forretningen på fode igen. Snitlach havde tabt store penge på sin handel med vin og stude og måtte til sidst lide den tort at blive dømt fredløs for manglende afdrag på sin enorme gæld.⁸¹ Grubbe kunne derfor næppe vente meget økonomisk assistance til at få afregnet med Jørgen Arenfeldt fra den kant. Fra at være en stabil kompagnon var rådmanden nu blevet en økonomisk klods om benet på Grubbe.

På Snitlachs og egne vegne havde Grubbe øjensynligt forsøgt at stille adelsmanden på Voergaard tilfreds ved at stille ham sikkerhed i et par af borgmestrenes huse i Aalborg, ligesom Grubbe med det samme betalte adelsmanden "226 Sletdalere som Hybert Snitlach var ham skyldig for Rug". Arenfeldt foretrak dog betaling i klingende mønt, så på trods af mange bortforklaringer blev Grubbe dømt til at betale de 2.381 sletdalere.⁸²

Det var ikke det eneste økonomiske mellemværende borgmesteren fik på halsen som følge af sin studehandel. Af retsprotokollerne fra Aalborg Byting fremgår det, at Didrik Grubbe en overgang havde været i kompagniskab med en anden af Aalborgs store studekonger, rådmanden Christen Nielsen Stubdrup, der 1617-1627 udførte 3.516 stude. I forbindelse med dette samarbejde havde Didrik Grubbe på Christen Nielsen Stubdrups vegne betalt adelsmændene Gregers og Iver Krabbe til Torstedlund 329 dalere, sandsynligvis for en leverance af stude.⁸³ I 1630'erne var det dog så som så med det gode samarbejde mellem de to mænd, da Grubbe 3. august 1635 forbød aalborgenserne at huse eller handle med Christen Nielsen Stubdrup, førend denne havde betalt sin gæld til ham.⁸⁴

Den gamle købmand

Netop problemerne med Jørgen Arenfeldt, brødrene Krabbe, Hybert Snitlach og Christen Nielsen Stubdrup blev en lærestreg for Grubbe

Fig. 8. Didrik Grubbes og Anne Andersdatter Juuls seks døtre: Sidsel, Ane, Margrethe, Marie, Mette og Maren. Bagerst ses moderen Anne Andersdatter Juul. Foto: Flemming Sørensen.

om ikke mere at engagere sig i den ofte indbringende, men altså også yderst risikable eksporthandel med stude.

Til gengæld foretrak Grubbe, der nu må være blevet en ældre herre, investeringer i fast ejendom og potentielle byggegrunde frem for de mange og lange forretningsrejser til Wedel. Den gamle købmand opkøbte blandt andet det øde område, hvor middelalderborgen Aalborghus oprindeligt havde været placeret, samt en række haver rundt omkring i Aalborg. 13. juli 1635 blev otte af Grubbes lejere, der ikke havde betalt huslejen til tiden, smidt ud af hans huse, så han har også drevet en vis udlejningsvirksomhed.⁸⁵ Grubbe startede desuden et nyt forretningsforetagende med leverancer af forarbejdede skind til lokale håndværkere, der havde brug for sådanne råvarer til deres arbejde. Af samme årsag stævnedes han 1634-1635 flere skomagere og skræddere for ubetalte gældsposter og 9. oktober 1635 afkrævede borgmesteren Christen Feltbereder 15 dalere for bukkeskind, der ikke var blevet leveret til tiden.⁸⁶

Med Didrik Grubbes død i 1643 var det ikke blot forbi med 45 års karriere i magistraten. Eksporten af stude til Vesteuropa, som borg-

mesteren havde opbygget sin formue på, sang også på sidste vers. Svenskernes besættelse af Jylland under Torstenssonfejden (1643-1645) ødelagde transportvejene, og fra ca. 1650 begyndte hollandske og vesttyske købmænd selv at rejse til Jylland for at opkøbe studene direkte hos godsejerne. Aalborgs faldende andel i handlen med de nordjyske stude illustreres af, at der i 1656 skulle tre Aalborgkøbmænd til at udføre 787 stude via Toldsted.⁸⁷ Til sammenligning havde Didrik Grubbe for egen regning i 1608 udført 779 stude.

Grubbes økonomiske interesser var ikke det eneste område, hvor han foretog et radikalt holdningsskifte i forhold til tidligere tiders praksis. De fem døtres ægtemænd giver nemlig et interessant indblik i borgmesterfamiliens ægteskabspolitik, når det kom til at sikre døtrene og slægten en tryk økonomisk og social fremtid. Før krigens ødelæggelser ramte Aalborg 1627-1629 blev Sidsel og Ane gift med hver deres købmand. Sidsel fik den hollandske købmand og den senere rådmand Jakob Johansen van Distelberg til ægte i 1626, mens Ane året før var blevet gift med den fra Hannover indvandrede købmand Peter Røring, der også handlede med stude.⁸⁸

Efter 1629, hvor ikke blot Hybert Snitlach, men også flere andre af Aalborgs købmænd gik fallit som følge af de fjendtlige troppers udplyndringer og de mange ekstraskatter som Christian 4. efterfølgende væltede over på sine undersåtter, blev en anden ægteskabspolitik så introduceret i familien Grubbe.⁸⁹ Margrethe blev i 1631 gift med Aalborgs første praktiserende læge Christen Schytte, der havde en doktorgrad i medicin fra universitetet i Padua i Italien, mens Marie i 1632 fulgte sin ægtemand præsten Jens Lauridsen Dahl til Romland og Karby sogne ved Göteborg. Endelig var der Mette, der i 1640 giftede sig med den preussiske apoteker Daniel Calow, der blev både rådmand og borgmester i Aalborg og siden købte sig en stor gård ved Mariager Fjord. Akademikere og embedsmænd, titler, embeder, uddannelser og faste indtægter havde nu holdt deres indtog i familien, men det er der som sådan ikke noget underligt i. I takt med at den traditionelle købmandshandel i tiden fra 1620'erne til 1650'erne som følge af krige, fjendtlige besættelser, svigtende konjunkturer, misvækst og flere ekstraskatter blev et mere risikabelt erhverv, kom mænd som Christen Schytte, Jens Lauridsen Dahl og Daniel Calow i høj kurs som ægtemænd til den velstående købmansklasses døtre.⁹⁰

Den nye kirke

De år, hvor Jakob Nielsen Quist, Dorthe Jensdatter Kjærulf og Didrik Grubbe investerede i gravsteder og opsatte epitafier i Vor Frue Kirke,

blev på mange måder kirkens glansperiode. Efter Karl Gustav krigene (1657-1660), hvor svenske soldater to gange besatte Aalborg og holdt byen i et jerngreb, udplyndrede adelen og bønderne i oplandet, stjal handelsflåden og jævned borgernes huse med jorden, var det slut med opførelsen af nye adelige gravkapeller og anskaffelsen af nye altertavler. At heller ikke Vor Frue Kirke er gået ram forbi under disse voldsomme begivenheder understreges af, at kirkens regnskab ikke blev ført 1657-1662.⁹¹

Det er næppe de svenske soldaters skyld, men i 1800-tallet var Vor Frue Kirke så forfalden, at den måtte nedrives og genopbygges fra grunden.⁹² Bygningsdele fra både Middelalderens klosterkirke og den gotiske kirkebygning indgår i den nuværende Vor Frue Kirke, der blev indviet ved en festgudstjeneste 22. december 1878. Allerede i 1805 var det af sundhedshensyn blevet forbudt at begrave folk inde i kirkerne, men de gamle gravsten og epitafier samt prædikestolen, døbefonten, Dorthe Jensdatter Kjærulfs dåbskande og det øvrige inventar blev overflyttet og genopsat i den nye kirke.⁹³ På den baggrund er det fortsat muligt at danne sig et indtryk af det kirkerum, hvor toldereren, heksen og borgmesteren gik til gudstjeneste og med henblik på en glædelig opstandelse på den yderste dag valgte deres sidste hvilested.

Utrykt kildemateriale

Landsarkivet for Nørrejylland

Vor Frue Kirke Regnskabsbog 1614-1662.

Aalborg by og birk (og en del af Fleskum Herred) (B37): Originale skiftebreve: 1611.

Tingbøger (justitsprotokoller) 1625-1635.

Aalborg Rådstuearkiv (D1): Rådstueprotokoller: 1604-1605, 1614-1615 og 1622-1643.

Litteratur og trykt kildemateriale

Fernand Braudel: *The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible. Volume 1, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, London, 1981 (første udgave 1978).

C. F. Bricka med flere: *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold. I uddrag 1551-1660, 1885-2007*.

Camilla Luise Dahl: *Borgerdragten i 1600-årene i Næstved og Vordingborg – baseret på skifter, epitafiemalerier og gravsten*, Liv og Levn 24 – 2010, Næstved Museum.

Ole Degn: *Town development and urban population in the Danish King-*

dom ca. 1620-1680 – From prosperity to crisis s. 97-132 i Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (red.): Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life ca. 1660-1848, Aarhus, 2008.

Poul Enemark: En købmandsskæbne i Aalborg fra begyndelsen af 17. århundrede s. 7-28 i Erhvervshistorisk Årbog, 1957.

Hans Henrik Engquist: Aalborg Bindingsværk, Historisk Samfund for Aalborg Amt, 1968.

Ole Feldbæk: Danmarks økonomiske historie 1500-1840, Viborg, 1993.

Sylvest Grantzau: Aalborgmalere i 500 år, 1970.

Johan Jørgensen: Skifter og testamenter, København, 1968.

Martin Wangsgaard Jürgensen: Grav og gravminde – Sorg og savn. Nogle overvejelser omkring det protestantiske epitafium s. 23-42 i Norsk teologisk tidsskrift nr. 1, 2009.

Carl Klitgaard: Gravskrifter fra den gamle "Vor Frue Kirke" i Aalborg og fra dennes nedlagte Kirkegaard s. 223-247 i Personallhistorisk Tidsskrift 6. række, 6. bind, 1915.

Carl Klitgaard: Den store nordjyske Hekseforfølgelse s. 91-218 i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1915.

Troels Lund: Livsbelysning. Livsafslutning, bind 7 af Erik Kjersgaard (red.): Dagligt Liv i Norden i det sekstende århundrede, Haslev 1969 (første udgave 1879-1901).

Henning Dehn Nielsen: Kirker og klostre i Danmark, Viborg, 1995.

Svend B. Olesen: Om Didrik Grubbes epitafiebillede s. 229-235 i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1962.

Svend B. Olesen: Fra Povl Pop til Poul Pagh, Aalborgbogen 1972.

Svend B. Olesen: Vor Frue Kirke i Aalborg, særtryk af Fra Himmerland og Kjær Herred, 1978.

Jørgen Orlien og Viggo Petersen: Domkirken i Aalborg. Budolfi Kirke – fra begyndelsen til i dag. Budolfi Sogns Menighedsråd, 2010.

Hanne Poulsen: Guds frygt s. 197-222 i Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark 1620-1720, København, 1969.

Peder Hansen Resen: Atlas Danicus VI, A: Aalborg Stift, 1982 (første udgave 1677).

Peter Riismøller: Vor Frue Kirke i Aalborg, 1952.

Otto Smith: Aalborg. Vandringer i den gamle Limfjordsby, København, 1931.

Bente Springborg: Vor Frue Kirke og Kloster s. 21-33 i Årbog 2012, Nordjyllands Historiske Museum.

E. Tauber og A. H. Nielsen: Personallhistoriske Notitser om Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg i Fortid og Nutid, Aalborg 1879-1880.

Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: Aalborg under krise og højkonjunktur 1534-1680, bind 2, Aalborgs Historie, 1988.

Jakob Ørnbjerg: Jens Bang – en købmand i 1600-tallets Aalborg, Aalborgbogen 2005.

Jakob Ørnbjerg: Heksens epitafium s. 11-15 i Skalk, nr. 2, 2013.

Noter

1. Peder Hansen Resen: Atlas Danicus: s. 27.
2. Svend B. Olesen (1978): Vor Frue Kirke i Aalborg: s. 32-33.
3. *ibid*: s. 34-35.
4. Kancelliets Brevbøger (KB): 10. september 1554.
5. *Ibid*: 27. september 1554.
6. *Ibid*: 6. februar 1555.
7. Peter Riismøller: Vor Frue Kirke i Aalborg: s. 20 og Olesen (1978): s. 36.
8. *Ibid*: s. 20 og Bente Springborg: Vor Frue Kirke og Kloster: s. 22-23.
9. Vor Frue Kirke Regnskabsbog: 1619, 1621, 1623 og 1662 samt Olesen (1978): s. 54-70.
10. Riismøller: s. 20. Om adelsmanden Jens Høegs gravkapel, se Springborg: s. 26-27.
11. Om disse arkæologiske udgravninger og deres resultater, se Springborg *passim*.
12. Springborg: s. 30-31.
13. Jørgen Orlien og Viggo Petersen: Domkirken i Aalborg: s. 104.
14. Hanne Poulsen: Guds frygt: s. 201.
15. Henning Dehn-Nielsen: Kirker og klostre i Danmark: s. 525.
16. Troels Lund: Livsbelysning. Livsafslutning: s. 460.
17. *Ibid*: s. 463 og Martin Wangsgaard Jürgensen: Grav og gravminde – Sorg og savn: s. 34.
18. Vor Frue Kirke Regnskabsbog: 1656.
19. *Ibid*: 1646.
20. Carl Klitgaard: Gravskrifter fra den gamle "Vor Frue Kirke" i Aalborg og fra dennes nedlagte Kirkegaard: s. 247.
21. Olesen (1978): s. 131-132.
22. Svend B. Olesen (1962): Om Didrik Grubbes epitafiebillede: s. 229.
23. I den forbindelse skal der rettes en stor tak til Flemming Sørensen for nye fotooptagelser af Jakob Nielsen Quists og Didrik Grubbes epitafier.
24. E. Tauber og A.H. Nielsen: Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg i Fortid og Nutid: s. 211.
25. Originale skiftebreve: Jakob Nielsen Quist: 3. juli 1611.
26. *Ibid*.
27. *Ibid*.
28. Wangsgaard Jürgensen: s. 34.
29. Sylvest Grantzau: Aalborgmalere gennem 500 år: s. 10-12. Vedrørende biskoppens epitafium se Orlien og Petersen: s. 104.
30. Johan Jørgensen: Skifter og testamenter: s. 12.
31. Originale skiftebreve: Jakob Nielsen Quist: 3. juli 1611.
32. *Ibid*.
33. Ole Feldbæk: Danmarks økonomiske historie 1500-1840: s. 28-29.
34. Originale skiftebreve: Jakob Nielsen Quist: 3. juli 1611.
35. *Ibid*.
36. *Ibid*.
37. Otto Smith: Vandringer i den gamle Limfjordsby: s. 170-171.

38. Ibid: s. 170.
39. Hans Erik Engquist: Aalborg Bindingsværk: s. 101-103, 114 og 116. Her skal rettes en stor tak til forhenværende museumsinspektør Viggo Petersen for gode råd og vejledning i jagten på en mulig lokalisering af Jakob Nielsen Quists købmandsgård.
40. For et eksempel på en sådan gårdsplads i en købmandsgård i Maren Turisgade, se Engquist: s. 102.
41. Originale skiftebreve: Jakob Nielsen Quist: 3. juli 1611.
42. Ibid.
43. Ibid.
44. Camilla Luise Dahl: Borgerdragten i 1600-årene i Næstved og Vordingborg: s. 6-7.
45. Originale skiftebreve: Jakob Nielsen Quist: 3. juli 1611.
46. Ibid.
47. Ibid.
48. Jakob Ørnberg (2013): Heksens epitafium: s. 12.
49. Olesen (1978): s. 52-53.
50. Ørnberg (2013): s. 12.
51. Carl Klitgaard: Den store nordjyske hekseforfølgelse: s. 99.
52. Ibid: s.115-117.
53. Ibid: s. 114-115
54. Ibid: s. 138.
55. Poulsen: s. 198. Angående handlen med stole og siddepladser i Vor Frue Kirke, se Vor Frue Kirke Regnskabsbog: 1638.
56. Klitgaard: Den store nordjyske hekseforfølgelse: s. 138
57. Ibid: s. 139.
58. Ibid.
59. Ibid: s. 115-116.
60. Ibid: s. 145-146.
61. Ørnberg (2013): s. 15.
62. Klitgaard: Den store nordjyske hekseforfølgelse: s. 127.
63. Klitgaard: Gravskrifter fra den gamle "Vor Frue Kirke" i Aalborg og fra dennes nedlagte Kirkegaard: s. 225-226.
64. Grantzau: s. 12.
65. Tauber og Nielsen: s. 100.
66. Ibid og Olesen (1962): s. 231
67. Olesen (1962): s. 229.
68. Svend B. Olesen (1972): Fra Povl Pop til Poul Pagh: s. 30.
69. Ibid.
70. Jakob Ørnberg (2005): Jens Bang – en købmand i 1600-tallets Aalborg: s. 33.
71. Aalborg Rådstuebog (AAR): 5. december 1623.
72. KB: 15. maj og 7. juli 1625 samt Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: Aalborg under krise og højkonjunktur 1534-1680: s. 226.
73. Olesen (1972): s. 34.
74. Ibid.

75. Fernand Braudel: *The Structures of Every Day Life*: s. 105.
76. AAR: 1614, 1615, 1622 og 1624. 16. april 1627 måtte en retssag mod Didrik Grubbe udsættes, da han var i udlandet. Se Aalborg Bytingsbøger (AAB): 16. april 1627.
77. Poul Enemark: *En købmandsskæbne i Aalborg fra begyndelsen af 17. aarhundrede*: s. 9.
78. Ibid.
79. AAR: 1631-1643.
80. AAB: 20. februar og 19. marts 1632.
81. Enemark: s. 22.
82. AAB: 3. august 1635.
83. Tvede-Jensen og Poulsen: s. 232 og AAR: 8. marts 1633.
84. AAB: 3. august 1635.
85. Ibid: 13. juli 1635.
86. Ibid: 21. november, 27. januar og 9. oktober 1635.
87. Tvede-Jensen og Poulsen: s. 281.
88. Olesen (1962): s. 233.
89. Om Trediveårskrigens konsekvenser for Aalborg, se Tvede-Jensen og Poulsen: s. 187-191.
90. Ole Degn: *Town development and urban population in the Danish Kingdom ca. 1620-1680 – From prosperity to crisis*: s. 120-121.
91. *Vor Frue Kirke Regnskabsbog: 1657-1662*.
92. Olesen (1978): s. 38-43 og Springborg: s. 23.
93. Wangsgaard Jürgensen: s. 38 og Olesen (1978): s. 43.

Fantombogen fra Østhimmerland

Søren Christensen og Rokkedrejerbogen

Af Henrik Gjøde Nielsen

Fantombogen fra Østhimmerland eller Der var engang...

Der var engang en præst i et fjernt sogn langt ude på landet. Præsten havde en notesbog, som han skrev lidt i. Så døde præsten, og en mand fra sognet fik derefter bogen, på den ene eller den anden måde. Manden skrev i mangfoldige år om mangfoldige ting i bogen. Så døde han. Mange læste derefter i bogen, om fortidens skikke og om sogn og fortællinger og om mennesker, gode råd og meget mere.

Så forsvandt bogen, men mange huskede den, og fra tid til anden kunne man i bøger, der ligefrem var trykt, se, at andre havde haft fat i bogen. Men væk og borte var den. Man talte om den, nogle ledte efter den, og efterhånden gik bogen i glemmebogen. Der var nogle mennesker, som havde hørt om den, men med tiden slog de fleste sig til tåls med, at nu var den sikkert væk. Og måske, måske, tænkte nogle nok, havde den i virkeligheden aldrig eksisteret. Bogen blev et fantom, som kun nogle få i det fjerne sogn langt ude på landet talte om, og stædigt påstod havde eksisteret, for deres oldefar, eller var det deres tipoldefar, havde selv set den. Men væk var den ligegodt. Og alligevel spøjte bogen videre i folks bevidsthed fra tid til anden, og blev på den måde med tiden til Fantombogen fra Østhimmerland.

Så en dag mange år senere fandt en mand en bog et sted, hvor der også var andre bøger, og hvor han egentligt ledte efter noget andet, men pludseligt vidste han, at dét her, dét var Fantombogen fra Østhimmerland. Dét var bogen som så mange engang havde talt om og som færre troede fandtes, og som endnu færre havde set, for slet ikke at tale om havde læst. Men nu skulle alle andre også have lov til at se og læse bogen. Der gik så igen mange år, og mange gik så grueligt meget igennem, men en skønne dag kunne alle læse bogen. Og de levede så til deres dages ende.

Rokkedrejerbogen eller Fra fantom til publikation

I så tåget og uskarpt et lys stod dét, som senere skulle blive kendt som Rokkedrejerbogen, i mange år, i århundreder, faktisk. Men fortællingen om Rokkedrejerens bog havde bidt sig fast i sognet, og en del vidste, at bogen måtte have eksisteret, og kunne blot stadigt svagere

håbe på, at den en dag ville dukke op. Lad os da forlade eventyrets form, og prøve at følge manuskriptets vej fra fantom til publikation.¹

I 1912 stiftedes Historisk Samfund for Aalborg Amt, som siden ændrede navn til Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred, men som trods skiftende kommunal- og strukturreformer har bibeholdt sit oprindelige ansvarsområde. I årbogen for 1913 tryktes, som det siden er sket i lidt skiftende former, en afdeling med meddelelser "Fra Bestyrelse og Redaktion." Her gentager man også anmodning fra "forrige Aarbog" om, at medlemmerne bedes være opmærksomme på at give bestyrelsen oplysninger om, hvad der måtte findes af optegnelser fra ældre tid, dagbøger, breve o.s.v., rester af embedsarkiver m.v. i privat eje, alt med henblik på udgivelse i årbøgerne, eller som kunne have interesse i anden henseende. Afdelingen afsluttes således:

"Særligt finder Bestyrelsen Anledning til at efterlyse et Skrift, som en Kunstdrejer paa Alsegen (ved Hadsund) affattede omkring Aar 1700, og som indeholdt en mængde Kuriosa om Personer i den Del af Amtet. Disse optegnelser citeres oftere, saaledes i Wibergs Præstehistorie og i Taubers biogr. Efterretninger om Disciple i Aalborg Skole (1840), og endnu i 1859 fandtes de i Als Præstegaard, da Pastor Warming afskrev en Del deraf til den senere Etatsraad Hvass (jf. Hvass: Fam. Hvass, V. 265)."²

Man vidste altså, at optegnelserne havde eksisteret, men kendte dem kun i afskrift i publikationer, som for de flestes vedkommende allerede i 1913 lå en del år tilbage. Det dynamiske samfunds efterlysning gav dog intet resultat, for så vidt angår de originale optegnelser, men nogle år senere dukkede afskrifterne op igen, og pustede endnu engang til interessen for det uopklarede mysterium om Fantombogen fra Østhimmerland. Det skete i samfundets årbog for 1925, hvor Carl Klitgaard bragte artiklen "Lidt om de ældre Præster i Als." Klitgaard indledte sin artikel således:

"I Als Sogn, Hindsted Herred, levede i første Halvdel af det 18. Aarhundrede en Kunstdrejer, som interesserede sig for Historie, og som derfor foretog en Del Optegnelser af forskellig Art baade efter mundtlig og skriftlig Kilde.

Hvad der er blevet af Kunstdrejerens Haandskrift, lader sig vel næppe oplyse – det er efterlyst i Aalborg Amts Aarbog 1913, S. 324 – , men i Als Præstearkiv fandtes endnu 1859 et Uddrag af Haandskriftet, omhandlende nogle af Præsterne i Als, og dette Uddrag ses i Tidens Løb at være blevet benyttet af forskellige forfattere, saaledes af Tauber i "Program for Aalborg Skole 1840", S. 63, af Pastor A. H. Nielsen i

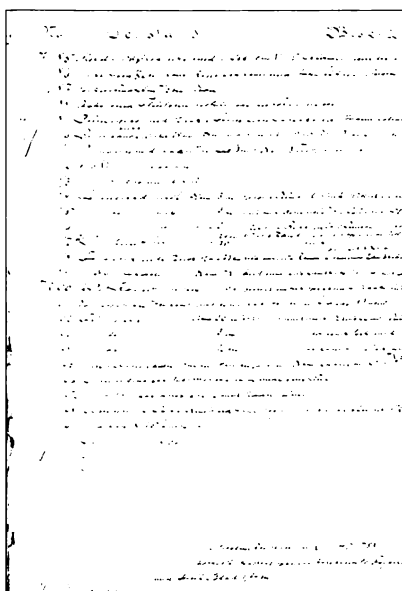
hans "Samlinger til Viborg og Aalborg Stifters Præstehistorie" (Kilden til en Del af det, Wibergs Præstehistorie meddeler om Præsterne i Als. (Note: A. H. Nielsen har dog muligt kendt hele Drejer-Haandskriftet, da hans Viden om den første Præst, Hr. Christen, synes at hidrøre herfra.)) og af F. Hvass i "Samling af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas", V. S. 204 ff.

For en Del Aar siden var Kriminaldommer H. H. Hvass saa elskværdig at overlade mig en Afskrift af en Del af dette Drejer-Haandskrift, nemlig en Afskrift af Pastor P. G. Warnings Afskrift af Manuskriptet i Als Præstearkiv, sendt Etatsraad F. Hvass 1859, og da heri meddeles adskilligt om nogle Præster i Als udover, hvad der er meddelt hos Wiberg og i "Saml. Af Medd. Om Personer og Familier af Navnet Hvass", fortjener Indholdet formentlig Offentliggørelse.

Tillige benyttes Lejligheden til i nogen Grad at berigtige og supplere Wibergs Oplysninger om de ældste Præster i dette Sogn."³

Herefter følger så Klitgaards anvendelse af en afskrift af pastor Warnings afskrift af kunstdrejerens, d.v.s. rokkedrejerens, optegnelser. Interessant nok nævner den ellers sædvanligvis særdeles velorienterede Klitgaard ikke Fr. Møllers arbejde "Gamle Minder fra Solbjerg og Omegn," publiceret i Jyske Samlinger 1893-1895, som ellers er den udgiver af de tidlige publikationer, man mest sandsynligt

Fig. 1. Opslag i Aalborg Historiske Museums giverprotokol 1917. Rokkedrejerbogen, hvilket man på dette tidspunkt ikke vidste der var tale om, ses som nr. 7208. Teksten angiver, at der er tale om: "Haandskrevet Bog i Skindbind; Slægtsbog m.m., ældste Aarstal 1672."

kan formode har haft det originale manuskript i hånden, idet Møller nævner nogle beretninger fra egnen og refererer en kilde, som man har antaget "næsten" ikke kan være andet end Rokkedrejerbogen,⁴ hvilket den jo altså endnu ikke blev kaldt, da Klitgaard i 1925 publicerede sit arbejde. Men som det fremgår, var originalmanuskriptet i 1925 ikke kendt, ligesom Klitgaard på det nærmeste havde opgivet at finde ud af, hvad der var blevet af "Kunstdrejerens" håndskrift. Det var i hvert fald ikke dukket op. Troede man.

I 1917 besøgte lærer Frederik Møller, Solbjerg, Aalborg Historiske Museum. Møller skænkede til museet en bog, 21 x 12 cm., d.v.s. i et af de klassiske salmebogsformater, i blødt, marmoreret pergamentbind, som i museets giverprotokol blev indført som nr. 7208. Den daværende museumsledelse henlagde bogen i museets samling af salmebøger.

I 1936 blev den første faguddannede leder ansat på det i 1863 stiftede Aalborg Historiske Museum. Det var Peter Riismøller (1905-1973). Indtil da havde man, som så mange andre steder, klaret sig med frivilligt, ulønnet arbejdskraft, som f.eks. og blandt andre bankdirektør Chr. Iørgensen, der udførte et stort arbejde for museet, såvel i bestyrelsessammenhæng som profant praktisk, bl.a. i forbindelse med registrering af genstande. Peter Riismøller blev altså museets første faguddannede og lønnede medarbejder, om end gagen var ret ringe, hvilket jo var helt naturligt: Adskillige byrådsmedlemmer i Aalborg Kommune mente ikke, at man havde brug for en lønnet museumsinspektør, når man kunne få en bankdirektør til at gøre det samme, gratis.⁵

Aalborg Historiske Museum dækkede dengang som nu en god del af Himmerland og Kjær Herred, herunder Als sogn i det sydøstligste Himmerland. En af Riismøllers første opgaver som museumsmand var at deltage i eftersøgningen af det fantom, der nu var kendt som Rokkedrejerbogen.⁶ Ifølge Riismøller kendte alle i Als sogn bogen af omtale, men ingen havde set den. Ikke desto mindre kunne man med god ret hævde, at den havde eksisteret, eftersom uddrag af den var benyttet i forskellige sammenhænge, men selv i 1936 var dét længe siden; så længe, at tvivlen kunne snige sig ind. Ingen vidste, hvordan bogen så ud, og en "sagnkreds var ved at gro op omkring denne fantombog i det afsides sogn, hvor alle kender hinanden og lokalpatriotismen er levende og munter."⁷ Riismøller måtte ligesom Klitgaard slå sig til tåls med, at man kendte håndskriftet i afskrift efter det i Als præstegård beroende uddrag. Klitgaards uddrag var endda et uddrag af uddraget, som jo så var uddrag på 3. hånd, hvilket han

mundtligt oplyste Riismøller om,⁸ da denne i 1936 som en af sine første opgaver deltog i eftersøgningen af Rokkedrejerbogen, og altså forgæves. Riismøller slog sagen ud af hovedet, i den udstrækning det nu kan lade sig gøre.

Godt 10 år og en verdenskrig senere, i 1947, var Peter Riismøller i færd med at ordne en række salmebøger i museet. Blandt disse var en bog i blødt, marmoreret pergamentbind, og ved nærmere eftersyn viste det sig, at det, man havde antaget for at være en trykt salmebog, vel nok p.g.a. formatet, faktisk var håndskrevet. Peter Riismøller slog op på en overskrift, nemlig stednavnet Tofte.⁹ Rokkedrejerbogen var fundet.

Skolelærer i Solbjerg Frederik Møller må ikke have kendt til bestræbelserne på at finde Rokkedrejerbogen, da han i 1917 afleverede bindet på Aalborg Historiske Museum. Han burde have været udmærket klar over, hvad det var for et håndskrift han afleverede, eftersom han jo selv havde draget nytte af det i forbindelse med hans artikel i Jyske Samlinger 1893-1895, men det er naturligvis muligt, at Møller blot har benyttet det gamle håndskrift, uden at gøre sig helheden klar. Imidlertid har museet heller ikke været klar over, hvad det var man tog imod, og har måske hverken kendt til "sagnkredsen" omkring Søren Drejer og hans håndskrift, eller de bestræbelser, der var gjort for at finde det. Hvorom alting er: Rokkedrejerbogen var fundet. Nu skulle den blot bearbejdes og gøres klar til udgivelse. Det kom til at tage næsten lige så lang tid, som den havde været forsvundet i.

Bogen var gammel, slidt af tidens tand og af fedtede fingre, og vanskelig at læse. En del af teksten var meget bleget, utydelig, nærmest ulæseligt, og en anden del var fuldstændigt ulæseligt, idet dele af bogen var gnavet bort af mus. Arbejdet med at transskribere de vanskeligt læselige sider, blev overdraget museumssekretær Jens Peter Jensen, som lånte et infrarødt lysanlæg fra Aalborg Politi, hvilket satte ham i stand til at læse de afblegede sider.¹⁰ Jens Peter Jensen nåede ikke at se sit arbejde publiceret, han døde i 1969, Riismøller gik på pension i 1970, og først i 1972 udkom bogen.¹¹

Søren Christensens håndskrift blev udgivet på forlaget Wormianum 1972 under titlen "Rokkedrejerbogen," med undertitlen "En himmerlandsk almuemands optegnelser." Ud over, at bladene i originalen var slidt, afbleget og musegnavet, således at hen ved en tredjedel af håndskriftet var forsvundet, var der også den vanskelighed ved originalen, at Søren Christensen skrev af karsken bælge: Lokalhistorie, afskrifter af dokumenter, recepter, sagn, gode råd og henvisninger, alt i én pærevælling, hulter til bulter. I den trykte udgave blev

manuskriptet redigeret af udgiveren Peter Riismøller, og de mange oplysninger inddelt i emner, uden hensyn til rækkefølgen i bogen, som det oplyses i forordet,¹² hvilket set fra et formidlingsmæssigt synspunkt er ganske fornuftigt, al den stund der ikke er nogen indlysende rækkefølge i det originale manuskript.

Rokkedrejerbogens potentialer og problemer

Bogen blev behørigt og rosende anmeldt i *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1972,¹³ men der var også andre på banen, hvilket gav anledning til visse efterdønninger. Og det var udgiveren selv, der inviterede op til dans.

Peter Riismøller publicerede i *Fortid og Nutid – Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*, 1971, et debatindlæg under titlen "Om spækhuggere." Her i beretter Riismøller om tidligere forfatters og udgiveres brug af dele af Rokkedrejerbogen, og desuden om Rokkedrejerbogens lange vej fra kilde over afskrift til publikation. Riismøllers pointe er, at alt for mange originale kilder er blevet hugget op, særligt i jagten på personalhistorisk stof, uddrag publiceret og resten derpå overladt til glemmebogen, undertiden med ringeagtende behandling, lige som spækhuggerne, der hugger lunser af deres byttedyrs kroppe, og derefter lader resten drive. Enhver historiker har ret til, anfører Riismøller, at uddrage relevant stof af trykte og tilgængelige kilder og af offentlige embedsbøger, men at dette ikke med rimelighed kan gælde utrykte optegnelser, der bør nyde fuldstændig udgivelse som en ret. Den dag er dog, fortsætter Riismøller, endnu ikke inde, og beretter derpå om Rokkedrejerbogens udgivelseshistorie: I 1954 tog Dansk Folkemindesamling knapt nok forslaget om udgivelse alvorligt. Historisk Samfund for Aalborg Amt, d.v.s. det nuværende Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred, ville heller ikke udgive bogen i dens helhed, men foreslog en opdeling over flere årgange af herværende årbog med noter op til nutid, lige som Jyske Samlinger afslog at udgive manuskriptet, der så blev henlagt, for slagtes på spækhuggervis skulle det ikke. I 1972 blev Rokkedrejerbogen så udgivet af Wormianum, forlaget bag tidsskriftet *Skalk*.¹⁴

Om udgivelsesprincipperne oplyser Riismøller, at Rokkedrejerbogen er udgivet næsten uden noter, og at dialektforskere, genealoger og topografer i bogen kan finde meget hidtil ukendt stof, idet intet er udeladt. Kun tegnsætning og brug af store og små bogstaver er normaliseret i den udstrækning, rokkedrejer Søren Christensens "meget personligt prægede sprog tåler normalisering." Også inkonsekvenser

er bibeholdt, som et spejl af sprogudviklingen i Søren Christensens egen tid. Rokkedrejerbogen har, konkluderer Riismøller, egenværdi som tidsdokument og personligt værk langt ud over kildeværdien af "nogle hug," d.v.s. nogle uddrag.¹⁵

Peter Riismøller døde i 1973, og nåede således ikke at se det svar, som hans indlæg affødte, nemlig Claus Bjørns debatindlæg, ligeledes i Fortid og Nutid, "Om spækhuggere og kildeudgivelser," 1974. Claus Bjørn bruger Riismøllers indlæg som afsæt for nogle mere overordnede betragtninger om kildeudgivelseres mulighed og relevans, særligt i.f.t. den kildegruppe, Riismøller gør sig til talsmand for totaludgivelse af, hvilket vil være en endog meget omfattende, arbejdskrævende og bekostelig affære, særligt i lyset af den, som Claus Bjørn skriver, aldrig gunstige bevillingssituation. Forskningen ville være bedre hjulpet med gode indføringer til forskellige arkivtyper og arkivfonds, ligesom man kan drøfte berettigelsen af den traditionelle kildeudgivelse af materiale på landsarkiverne, idet problemerne med afstande er blevet mindsket, xeroxkopiering gør langvarige ophold på arkivernes læsesale mindre nødvendige, og "mange biblioteker råder i dag over faciliteter, der tillader indlån af arkivalier." Desuden påpeger Bjørn, at man kan få en fornemmelse af, at en kildeudgivelse er trådt i stedet for en udnyttelse af kildematerialet. Formålet med Claus Bjørns indlæg er ikke en opfordring til at ophøre med at udgive kilder, men et indlæg til videre drøftelse af kildepublikationer i et videre perspektiv. D.v.s. ikke blot spørgsmålet om, hvorvidt en kilde "fortjener" at blive udgivet, men om, hvorvidt den traditionelle udgivelsesform er den mest velegnede. I stedet kunne det måske være bedre at udgive en kommenteret registratur, en afhandling eller en monografi der udnytter kildemateriale, hvilket i lige så høj grad eller bedre fremmer udforskningen af det pågældende kildemateriale.¹⁶

På den ene side har Peter Riismøller ret i, at meget kildemateriale er blevet anvendt ensidigt og derpå mere eller mindre overladt til dets egen skæbne og andres brug, hvis de kan finde det. Og det kan de jo, hvis materialet er udgivet. På den anden side har Claus Bjørn ret i, at der er mange kilder, der fortjener at blive udgivet, og flere, end der er ressourcer til, hvad enten det nu drejer sig om arbejde eller penge. En forskningsmæssig bearbejdning af et kildemateriale ville formodentlig lettere eller mindre vanskeligt kunne finansieres og realiseres. Der vindes meget ved bearbejdning, både forskningsmæssig viden og formidlingsmæssig tyngde. En væsentlig pointe i Riismøllers farvær er det dog, at der også går noget tabt ved bearbejdningen,

nemlig detaljeringsgraden, der principielt kun lader sig fastholde ved en fuldstændig udgivelse.

Netop Rokkedrejerbogen i dens publicerede udgave skulle mere end 30 år efter Riismøllers og Bjørns debatindlæg i Fortid og Nutid demonstrere dette. I Charlotte Appels disputats "Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark", påpeges problemerne med at dokumentere eksistensen af 1600-talsbøger og traditionen for bogveje i jyske landsogne. D.v.s., at der er tale om et kildemæssigt problem; der er for få eller ingen kilder til rådighed. Der er dog en undtagelse, idet "et heldigt tilfælde" giver os mulighed for at se ind i et jysk landbibliotek i privateje, nemlig den bevarede "Rokkedrejerbog" fra Als i Himmerland. Blandt rokkedrejerens mange notater er en indførsel fra 1748, hvor rokkedrejerens har skrevet en liste over sin bogsamling, der indeholdt over hundrede titler.¹⁷

Man kan med rette spørge, hvorvidt Charlotte Appel ville have fundet denne liste, hvis Rokkedrejerbogen fortsat havde ligget som upubliceret kilde på Aalborg Historiske Museum. Ikke desto mindre kan også publicerede kildeudgaver være problematiske, nemlig hvis de ikke helt er det, de giver sig ud for at være. Også her må Rokkedrejerbogen holde for.

En ting er nemlig, at udgiveren har omstruktureret og opdelt stoffet, så det falder i visse emnegrupper. Noget andet er, at udgiveren ikke følger de udgivelsesprincipper, som Riismøller ellers anfører i sit indlæg i Fortid og Nutid.¹⁸ Tidligere museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum Viggo Petersen har haft lejlighed til at sammenholde den publicerede udgave med den originale kilde og har fundet en del meningsforstyrende læsefejl, og har noteret nogle særligt grelle eksempler. Viggo Petersen formoder, at det sikkert skyldes, at Peter Riismøller har haft uøvede folk til at skrive for sig og har undladt at kontrollere, og konkluderer, at den publicerede udgave helt igennem er præget af fejllæsninger, og derfor er meget risikabel at bruge.¹⁹

Der bør således foretages en fornyet gennemgang af originalmanuskriptet m.h.p. at rette de meningsforstyrende fejl, som Viggo Petersen har påpeget. Ind til det er sket, må vi nøjes med at betragte den udstillede original på Hadsund Egns Museum, og så omgås den publicerede udgave med forsigtighed, idet man må antage, at i det mindste visse dele står til troende, som f.eks. i.f.m. rokkedrejerens fortegnelse over sin bogsamling, ved hvilken Peter Riismøller fik hjælp af Johs. E. Tang Kristensen til identifikation af hovedparten af titlerne, om end det er muligt at sætte præcis titel på endnu flere.²⁰

Fig. 2. Genstandsfotografi af Rokkedrejerbogen. Sandsynligvis har hverken giver eller modtager været klar over, hvad det egentligt drejede sig om, nemlig Fantombogen fra Østhimmerland, eller også er denne viden forsvundet i overdragelses- og indlemmelsesprocessen. Foto: Nordjyllands Historiske Museum.

Fejlæsninger og usikkerhed til trods, er Søren Christensen og Rokkedrejerbogen nemlig værd at stifte bekendtskab med.

Søren Christensen og Rokkedrejerbogen

Søren Christensen eller Søren Drejer blev født i Als sogn i 1679, hvor han døde i 1765. Ud over, at Søren Christensen skrev Rokkedrejerbogen, ernærede han sig ved fire håndværk. Han drejede rokker, byggede kåge, skar gravtræer og indbandt bøger. Søren Christensens erhverv som rokkedrejer gav bogen navn, thi sådan har folk i Als altid benævnt den,²¹ kåge var den type fladbundede både, der var almindelige i fjordene, gravtræer var jævne folks forgænger for gravstenen, af den slags som Jens Vejmand fik, og bøger kender vi jo. I 1708 døde præsten i Als sogn Otto Printzler, og hans notesbog, i hvilken Printzler kun havde indført ganske lidt, kom i Søren Christensens hænder, og i det følgende halve århundrede nedfældede Søren Christensen så en broget mangfoldighed af lokalhistorie, afskrifter af dokumenter, sagn og recepter, alt ind imellem hinanden. Og med tiden blev skriften afslidt og afbleget, mus gnavede i bogen, og omtrent en tredjedel af bogens blade forsvandt.²² Det er for så vidt en torso, der efter mange år og megen besvær blev udgivet.

Udgiveren har som nævnt opdelt Søren Christensens noget kaotiske manuskript, om end Søren Christensen selv havde forsøgt at lave en

art indholdsfortegnelse, som med tiden blev fyldt med tilskrifter og meget slidt ved berøring.²³ Allerede udgiverens opbrydning af stoffet er for så vidt at gå på kompromis med en regelret kildeudgivelse, der imidlertid i dette tilfælde gør det noget lettere for læseren at finde rundt i bogen, og få udbytte af Søren Christensens manuskript. Efter en kort sektion med personlige optegnelser, følger en sektion om lokalhistorie og topografi, der igen er underinddelt i afdelinger om Harslefgaard, videre om Harslefgaard, om Harslefgaards mølle, Tofte, Sellegaard, en kort beskrivelse af Kragelund, om Hurupgaard eller Knudsgaard og endelig om Brohuusit. Derpå følger sektioner med afskrifter af dokumenter, om præster og degne, sagn og drømme,

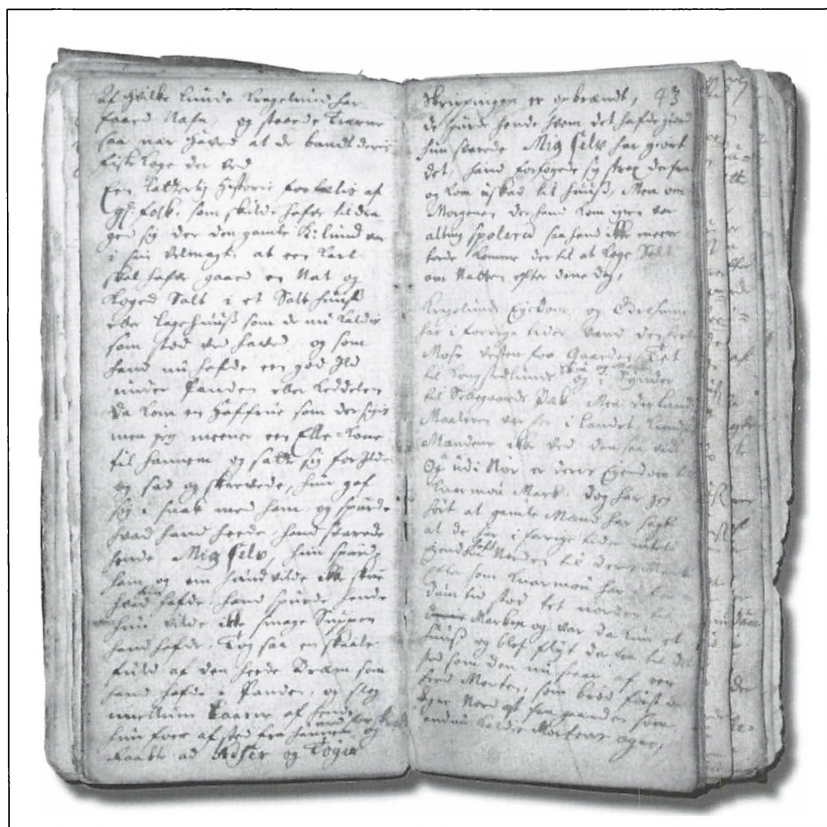

Fig. 3. Opslag fra originalmanuskriptet til Rokkedrejerbogen, med historien om karlen i saltsydebytten ved Kattegat, hustru der var en ellekone og Mig Selv. Foto: Lise Andersen, Nordjyllands Historiske Museum.

håndværksanvisninger, råd og recepter, spredte optegnelser og en fortegnelse over Søren Christensens bøger. Afslutningsvis anføres Hr. Otto Printzlers fåtallige optegnelser.²⁴

Det er meget let at fortabe sig i Søren Christensens oplysninger om sig selv, hans virksomhed i de forskellige håndværk, afskrifter af dokumenter, lokal- og personalhistoriske oplysninger, opskrifter, recepter og råd mod dette og hint. Den oplevelse bør man unde sig selv, når man har bogen i hånden. Her vil vi indskrænke os til en passage i bogen, der både fortæller mere om tiden og rokkedrejerens, end det egentlig har været Søren Christensens hensigt, og som samtidigt er et uddrag af bogen, der lader sig sammenholde med kilden.²⁵

I afdelingen for sagn og drømme beretter Søren Christensen, at der i Als sogn fortælles en latterlig historie af gamle folk. Historien skulle have fundet sted, da den gamle gård Kragelund var i sin velmagts dage. På det tidspunkt gik en karl en nat nede ved havet og sydede salt i et salthus eller lagehus, som de kaldtes på Søren Christensens tid. Da karlen nu havde fået god gang under panden eller kedlen, kom der en havfrue, siger historien, men Søren Christensen blander sig på dette sted i fortællingen og mener nu, at der måtte have været tale om en ellekone. Nå, kvindemennesket kom ind til karlen og satte sig ved ilden og skrævede med benene for karlen. Hun spurgte, hvad han hed, og han svarede: "Mig Selv." Hun spurgte ham så, om han ikke ville se, hvad hun havde, og karlen spurgte om ikke hun ville smage den suppe han havde, og tog så en skålfuld hed saltlage fra panden og kastede ind mellem lårene på kvindemennesket. Hun fór så afsted og råbte af Adser og Tøger: "Skippingen er opbrændt." De spurgte, hvem der havde gjort det, og hun svarede "Mig Selv har gjort det." Karlen skyndte sig væk fra sydehytten, men da han kom tilbage om morgenen var alting ødelagt, så efter den dag turde karlen ikke længere koge salt om natten.²⁶

Det var ganske snedigt af karlen på den måde at narre havfruen. Det foregik jo ved havet, og af historien fremgår tydeligt, i hvert fald som den fortælles i sognet, at der var tale om en havfrue. Dén hopper den kyndige Søren Christensen imidlertid ikke på. En havfrue kan jo selvsagt ikke sidde og skræve med benene. Derfor, mener Søren Christensen, må der naturligvis have været tale om en ellekone. Det er sandsynligvis derfor, Søren Christensen straks i indledningen betegner fortællingen som en latterlig historie.²⁷

Sådan holder hver tid jo sin tro for sandhed. Og skulle karlen i saltsydehytten ved Kattegatkysten alligevel være blevet ellevild, så

har Søren Christensen også råd for det, og det meget enkelt: Man skal blot tage noget af den ellevides egen lort og få ham til at spise det, dog uden han opdager det, og så bliver den ramte tilpas igen.²⁸

Søren Christensen var ikke desto mindre en klog mand. Han havde læst sin samtidige, bl.a. Holberg, og agerede i mangt og meget som kyndig og kritisk historiker, kulturhistoriker og arkæolog, og alene mandens bogsamling vidner om nysgerrighed over for så forskelligartede emner som lægevidenskab, historie, dansk, tysk og latinsk grammatik, kristendom, botanik, husholdning, poesi, topografi m.m. Og de mere end 110 bøger, som Søren Christensen listede op i sin fortegnelse i 1748, var endda blot de mest fornemme, han ejede. Til lærdom kom så en vis rigdom, idet Søren Christensen fik sit arbejde ganske godt betalt, og han beherskede jo ikke mindre end fire håndværk i et område, der var tilpas langt fra købstæderne og deres udbud. Det er derfor ganske sandsynligt sammen med Peter Riismøller at antage, at Søren Christensen ved sin død som næsten 87-årig i 1765 har efterladt sine børn en rimelig arv.²⁹

I 1708 opførte Søren Christensen sit eget hus i Als by. Det stod endnu længe efter, at bogen var blevet til et sagn. Huset blev revet ned midt i 1950'erne.³⁰ Da var bogen dukket frem, og arbejdet på dens publicering var påbegyndt. Publiceringen lykkedes, og den originale Rokkedrejerbog kom, om ikke på kunstkammer, så på museum. Og det er dog, som man siger, også noget.

Litteratur

Appel, Charlotte: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark. Bd. 1-2, 2001.

Bergh, Ole: Peter Riismøller – en biografi. I: Peter Riismøller: En Himmerlandsbog, 1988, s. 9-35.

Bjørn, Claus: Om spækhuggere og kildeudgivelser. I: Fortid og Nutid – Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie, bd. XXV, hefte 5-6, 1974, s. 622-626.

Fra Bestyrelse og Redaktion. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1913, s. 320-324.

Klitgaard, C.: Lidt om de ældre Præster i Als. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1925, s. 352-362.

Olesen, Svend B.: [Anmeldelse af] Rokkedrejerbogen. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1972, s. 175-176.

Riismøller, Peter (udg.): Rokkedrejerbogen – En himmerlandsk almuemands optegnelser. 1972.

Riismøller, Peter: Om spækhuggere. I: Fortid og Nutid – Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie, bd. XXV, hefte 1-2, 1972, s. 99-103.

Upubliceret materiale, Nordjyllands Historiske Museum

Aalborg Historiske Museum

Giverprotokol, 1917, genstand 7208.

Genstandskort, museumsnr. 7208, jnr. 1088.

Hadsund Egns Museum

Rokkedrejerbogen, den permanente udstilling.

Noter

1. Udtrykket fantombog er hentet fra Riismøller (udg.) 1972 s. 95.
2. Fra Bestyrelse og Redaktion 1913 s. 324. De omtalte citater eller gengivelser i afskrifter, drejer sig om følgende: Emanuel Tauber: Program for Aalborg Skole, 1840. S. V. Wiberg: Bidrag til en almindelig dansk præstehistorie, 1870-1873. F. Hvass: Samlinger af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvass, bd. V, 1890. Fr. Møller: Gamle Minder fra Solbjerg og Omegn, i Jyske Samlinger 1893-1895.
3. Klitgaard 1925 s. 352-353.
4. Riismøller op.cit. ibid.
5. Bergh 1988 s. 20.
6. Riismøller op.cit. ibid.
7. Ibid.
8. Ibid.
9. Op.cit. s. 96.
10. Ibid. samt Bergh op.cit. s. 25.
11. Bergh op.cit. s. 25, 34. Bogen blev genoptrykt af Als Lokalhistoriske Forening 1988.
12. Riismøller op.cit. s. 5.
13. Olesen 1972.
14. Riismøller 1972 s. 98, 99, 102-103.
15. Op.cit. s. 103.
16. Bjørn 1974 s. 623, 624-625, 626.
17. Appel 2001 s. 820-821.
18. Riismøller 1972 s. 103.
19. Viggo Petersen i mail til forfatteren den 21. juni og den 18. september 2013. Forfatteren takker Viggo Petersen for vanlig venlighed og kompetent vurdering af kilden, som der ikke er adgang til at studere som kilde, men som udstillingsgenstand på Hadsund Egns Museum, Nordjyllands Historiske Museum. Viggo Petersen anfører som eksempler på fejl læsninger "voldsomheder" som skal være "afdannede," d.v.s. hjemsendte soldater, "opfyldelse" som skal være "afscheden," "var" som skal være "er," "Kolding" som skal være "Holsten," og "haver arivé" som skal være "hiem Ariveret." Alle eksempler her er hentet fra en indførsel i 1698.
20. Appel 2001 s. 821.
21. Riismøller (udg.) 1972 s. 5.
22. Ibid.
23. Op.cit. s. 96.

24. Op.cit. s. 3. Den publicerede udgave er på 103 s.
25. Museumsinspektør Lise Andersen, Nordjyllands Historiske Museum, takkes for at have optaget og stillet fotografiet af opslaget i det originale manuskript til rådighed for forfatteren.
26. Riismøller udg. 1972 s. 60.
27. Der er tale om en variant over et tema, der ikke kommer til fuld udfoldelse her: Adser og Tøger følger ellekonen og vil tage hævn over den, der gør hende ondt. Den snedige karl, der aner uråd, siger så, at han hedder Mig Selv, og da ellekonen på spørgsmålet om, hvem der har gjort hende ondt, svarer Mig Selv, er det naturligvis hende, som Adser og Tøger overfalder. Enten har det gået hårdt for sig i sydehytten, eller også har ellekonen ikke været mere medtaget, end at hun var i stand til efterfølgende at ødelægge hytten.
28. Riismøller udg. 1972 s. 69.
29. Op.cit. s. 99, 100.
30. Fotografi af huset er gengivet op.cit. s. 99.

Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær herred 1850-1879

Til Guds eget land!

Af Henning Bender

Indledning

Lige fra starten midt i 1800-tallet var den oversøiske masseudvandring fra Nordjylland kraftigere end fra de fleste andre steder i Danmark. I begyndelsen og de følgende tre årtier skyldtes denne massive udvandring, at mormonvækkelsen fra USA særligt vandt fodfæste i Himmerland og Vendsyssel. Det var ikke mindst herfra sektens missionærer sendte store rejsegrupper af sted på den dengang lange og farlige rejse til den vestligste del af Nordamerika. Fra sidst i 1860'erne dukkede der dog også andre arrangører og statslige rejseagenturer op, der tilbød lignende grupperejser til andre bestemmelsessteder end Utah og lagt sammen med mormonrejserne nåede udvandringen sit foreløbige talmæssige højdepunkt i årene 1872-1873 for herefter at gå næsten i stå i årene 1874-1879.

Da den oversøiske udvandring atter tog fart fra 1880 og i 1882 nåede et højdepunkt der hverken er blevet overgået før eller senere, havde udvandringen helt skiftet karakter. Der var ikke længere tale om store grupperejser, men først og fremmest om enkeltrejsende eller familier, der selv bestilte rejserne til de fremmede verdensdele hos transportselskabernes agenter. Rejsen med de nye dampdrevne skibe og jernbanetog gav i løbet af 1870'erne en langt hurtigere, sikrere og billigere tur til den anden side af kloden end tidligere, hvortil nu kom, at der på bestemmelsesstederne allerede befandt sig venner og familie fra ens egen hjemegn, der kunne hjælpe nye indvandrere til rette med husly, mad og arbejdstilbud indtil de havde lært sig engelsk.

Hermed var der sat en kædeudvandring i gang, der betød at folk fra Nordjylland særligt samlede sig de steder hvor der var nogle de kendte hjemmefra og at det derfor blev de samme sogne, byer og herreder i Nordjylland der havde den kraftigste udvandring i hele perioden. Herudover fulgte udvandringen talmæssigt set en markant rytme med højdepunkter omkring 1873, 1882, 1892, 1904 og 1912, mens udvandringen i de mellemliggende perioder kunne være ret ubetydelig. Denne vekslen mellem år med mange udvandrere og andre med ganske få var helt afhængig af de økonomiske konjunkturer

på begge sider af Atlanterhavet. Man rejste til USA når det kunne betale sig og lod være, når man kunne vente sig dårligere vilkår på bestemmelsesstedet end hjemme. Det betød derfor at de årlige udvandrerantal for samtlige Nordeuropas lande, regioner og landsdele fik de samme højdepunkter.

Jeg skal i det følgende søge at forklare årsagerne til disse store folkeflytninger der prægede Nordjylland, Danmark og resten af verdenen i denne periode og beskrive virkningerne. Det vil ske i såvel generelle termer som med fokus på enkeltpersoner og det vil handle om hvordan disse folkevandringer både blev skubbet og trukket i gang. Skubbet af utilfredshed med de religiøse, politiske og økonomiske forhold i hjemlandet og trukket af troen på større frihed og bedre levevilkår i de nye oversøiske lande med deres tilsyneladende ubegrænsede muligheder. Massebevægelser der næsten samtidigt foregik over hele kloden og kun blev muliggjort gennem den revolutionerende udvikling af transport- og telekommunikationsmidlerne der fandt sted i årene mellem 1850-1880. Overordnet set handler det derfor om hvorledes industrialiseringen og globaliseringen for første gang fik direkte betydning for store grupper af ganske almindelige mennesker gennem skabelsen af et globalt arbejds- og afsætningsmarked styret af verdensomspændende konjunkturer.

Det vil i det følgende blive eksemplificeret gennem en beskrivelse af vandringerne fra og til Nordjylland i årene 1850-1920 og vil for overskuelighedens skyld blive beskrevet i tre artikler fordelt på tre årbøger,¹ der vil omfatte starten og udfoldelsen af den store oversøiske udvandring fra Nordjylland, samt den regionale indvandring:

1. Nærværende artikel i årbog 2013: *"Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær Herred 1850-1879. Rejsen til Guds eget land!"* om starten på den store udvandringsbølge.

2. Årbog 2014: *"Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær Herred 1880-1920. Rejsen til frihedens land!"*.

3. Årbog 2015 *"Indvandringen til Nordjylland 1850-1920. Rejsen til det danske Amerika!"*

Starten på masseudvandringen 1849-1852 – "Hjem til Zion"

At mormonerne som alle andre vækkelser søgte at omvende så mange som muligt til den "sande tro" var der intet mærkeligt ved, men det var noget nyt, at "sande troende" kun fandt fuld frelse, hvis de blev bragt "hjem til Zion" i Utah – ni måneders rejse fra Danmark! Når det overhovedet kunne virkeliggøres og endog fik et stærkere gennemslag i Nordjylland i forhold til befolkningsstørrelsen end no-

Fig. 1. Kirkerådets hus i Salt Lake City blev i 1849 byens første af sten. Det var her det "evige rejsefond" og indvandringen fra Danmark blev besluttet den 6. oktober 1849. Huset der nedbrændte i 1883 er fotograferet i 1869 af fotograf C. R. Savage (1832-1909). Harold B. Lee Library, BYU, Provo, Utah (wikimedia.org).

gen andre steder i Europa, skyldtes det ikke blot at den europæiske mormonmission uden for England startede i Aalborg, men at der fra 1852 kunne skaffes pengemidler nok til at sende endda meget store rejseselskaber af sted til Amerika, selvom deltagerne hovedsagligt var fattige tjenestefolk, arbejdere og husmænd, der rejste helt gratis!

Dette gratistilbud blev vedtaget lørdag den 6. oktober 1849 på det halvårlige kirkemøde i mormonernes dengang kun 2 år gamle hovedstad, Salt Lake City.² Ud over ønsket om at skaffe tilhængere, skyldtes beslutningen især voldsom mangel på arbejdskraft efter at Gud selv, hævdede hans profet Brigham Young (1801-1877), havde pålagt bevægelsen at kolonisere en ufrugtbar højslette mellem bjergkæder, saltsø og ørkener. Nødvendige ressourcer kunne kun vanskeligt skaffes i et USA som vækkelsen lå i åben krig med på grund af sit erklærede flerkoneri. Men muligvis, mente profeten, kunne der skaffes nybyggere fra Europa, hvis der vel at mærke blev sørget for "gratis" transport. Kirkemødet besluttede sig derfor for en "evig rejsefond" skabt af velhavende mormoners formuer (der var fundet gul

i det nærliggende Californien 1847), mens de fattige, og dem var der langt flere af, skulle låne pengene til rejsen fra fonden, men betale lånet tilbage med arbejdsydelse/penge når de vel var nået frem. Det var disse tilbagebetalinger der skulle gøre fonden "evig" og ud over England, hvorfra der allerede rekrutteredes mange, ønskede man at udbrede dette system til Danmark!

Når talen på dette møde overhovedet faldt på Danmark, skyldtes det, at man takket være den nye telegraflinje mellem New York og Nebraska netop havde modtaget nyheden om at den danske kong Frederik, den 5. juni 1849, som den første regent i Europa, havde underskrevet en grundlov, der gav fuld religionsfrihed til alle, kun indskrænket af hvad som "strider mod sædeligheden eller den offentlige orden". Mormonerne kunne derfor, i modsætning til hvad tilfældet var i resten af det kontinentale Europa, udføre deres missionsarbejde lovligt i Danmark, hvis man holdt lav profil hvad angik flerkoneriet. Den danskfødte sømand Peter Olsen Hansen (1818-1895) fra København, der i 1844 var blevet omvendt af sin bror i Boston og siden havde fulgt med mormonerne på deres flugt mod vest, kunne desuden fortælle at missionsarbejdet i Danmark ville blive lettet af at han, tilskyndet af profeten, havde udarbejdet

Fig. 2. Den danskfødte Peter Olsen Hansen (1818-1895) der kom til Danmark fra Utah i 1850, oversatte mormonbiblen til dansk og blev den første mormonmissionær i Danmark. Foto fra ca. 1875 taget af Aalborgfotografen C. A. Zehngraf (1816-1880). Kopi fra Stjernen, maj 2000, Richard L. Jensen, Provo, Utah.

en dansk udgave af mormonbibelen, den første oversættelse til et andet sprog end engelsk nogensinde. Herudover vidste man fra England at særligt baptisterne var lydøre over for mormonernes lære, og for Danmarks vedkommende havde der siden 1839-1840 eksisteret forholdsvis stærke baptistmenigheder i København og Aalborg!

Som sagt så gjort, 19. oktober 1849 blev en missionsgruppe sendt til Danmark, ledet af "apostlen" Erastus Snow (1818-1888) og assisteret af den danskfødte Peter Olsen Hansen, den svenskfødte Johan Erik Forsberg (1816-1890) samt amerikaneren George Parker Dykes (1804-1888), der talte norsk efter 5 års missionsarbejde blandt indvandrere i Wisconsin.

Den 14. juni 1850 nåede gruppen København, hvor det på få måneder lykkedes den at omvende mere end 100 baptister til mormonismen. Til gengæld blev missionærerne landsforviste for ulovlig religiøs agitation fra både Sverige og Norge, hvad der blot betød at alle kræfter nu kunne koncentreres til Danmark. Den

Fig. 3. Sarab (1829-1919), Jacob (1850-1928) og Hans Peter Jensen (1815-1883), Jernstøber i Nørresundby, baptist, men fra 1850 mormon. Her på daguerreotypi inden afrejsen til Amerika i 1854. Sarab beskrev i sin selvbiografi hvor vred hun blev på manden over hans flerkoneri, men også hvordan hun, sammen med Jacob, sikrede familie og børn. Billedet findes hos familien i USA.

mest erfarne missionær, George Parker Dykes, blev sendt til Nordjylland!

Straks efter ankomsten til Aalborg den 10. oktober 1850 mødte Dykes op i baptistmenigheden i Skt. Hansgade og må have virket meget overbevisende, for kort efter var mere end halvdelen af de nordjyske baptister konverteret til mormonismen, herunder baptistlederen, Hans Peter Jensen (1815-1883), en velhavende grundlægger og ejer af "Nørresundby Jernstøberi". Virksomheden var i årene omkring 1850 brancheledende i Aalborgområdet og grovsmed Jensen blev nu en så "hårdtslående" leder af Aalborgs mormonkirke, at han i sommeren 1851 fremprovokerede de voldsomste uroligheder Aalborg og Nørresundby kom til at opleve i det 19. århundrede. Det skete da han blev præsenteret for rygter om mormonernes flerkoneri og derfor offentligt kaldte alle andre i Aalborg for ukristelige løgnere, hedninge og djævledyrkere! Da Jensen herefter blev sendt til Bornholm for at køle lidt af, lykkedes det ham hurtigt at skabe så omfattende uroligheder i Rønne, at han måtte fyres som missionær. For mormonkirken var de pengemidler han rådede over langt vigtigere, og i august 1852 solgte han sin virksomhed i Nørresundby til Julius Galster for 8.100 rd. og overførte pengene til mormonernes "evige" rejsefond.³ Det satte ikke alene et første skub i udvandringen til Amerika, men forklarer desuden hvorfor så mange rejste så tidligt af sted fra netop Nordjylland.

Fig. 4. Der var forskel alt efter øjnene der så byen. Her "Salt Lake City in 1850." Stik fra "American Pictures" (London 1876) ved Samuel Manning, der i disse år udgav billedbøger fra eksotiske steder over hele verdenen. Her fra National Archives, Department of Commerce, Bureau of Public Roads, # 513336 (wikimedia.org).

Fig. 5. Endnu et billede af "Salt Lake City i 1850" i "American Pictures drawn with pen and pencil" (1876), men her med usandsynligt mange huse og et overraskende antal skibe i en sø der er meget lavvandet og savner forbindelse til havet. Wikimedia.org.

Mormonrejserne til Guds eget land 1852-1879

Den 20. december 1852 rejste det første større oversøiske rejseselskab nogensinde af sted fra Danmark under stor negativ opmærksomhed.⁴ Gruppen bestod af 294 danske mormoner, hvoraf de 86 var fra den nordjyske afdeling i Aalborg. Med missionær Forsberg som leder gik rejsen via København-Kiel-Hamburg-Hull-Liverpool-New Orleans-Omaha-Salt Lake. Fra København til Liverpool og fra New Orleans til Omaha med damptog og dampskib, over Atlanterhavet med sejl og fra Omaha gennem Nebraska og Wyoming til fods de sidste 2000 kilometer. Særligt under sejl- og fodturen reducerede kolera, tyfus og indianere gruppen så kraftigt, at selv om 11 blev født undervejs, var der kun 202 tilbage (heraf 60 fra Aalborg), da selskabet de sidste dage i oktober 1853 nåede rejsemålet, Ephraim, ca. 200 km. syd for Salt Lake City. Stedet, der hurtigt kom til at hedde "New Denmark" i folkemunde, blev senere et af de mest markante dansk-amerikanske områder i Utah og hermed i hele USA.

Næste store afrejse til Amerika foregik et år senere, i de første dage af januar 1854, nu med 539 "hellige", hvoraf 147 nordjyder (dvs. folk der hørte til kirken i Aalborg),⁵ men frafaldet gennem død og rømning var om muligt endnu større denne gang, hvor kun knapt

350 nåede Utah den 5. oktober 1854.⁶ Blandt disse i øvrigt jernstøber Jensen fra Nørresundby med fire børn og en enkelt kone, Sara Josephine Jensen (1830-1920) som han dog, vel ankommen til Guds eget land, supplerede med yderligere syv koner og 25 børn. Han fik dog ikke det samme held i forretninger som han havde haft i Nørresundby og døde i 1883 af hjerteslag, da han sammen med en mængde andre, blev arresteret af de amerikanske myndigheder anklaget for flerkoneri.⁷

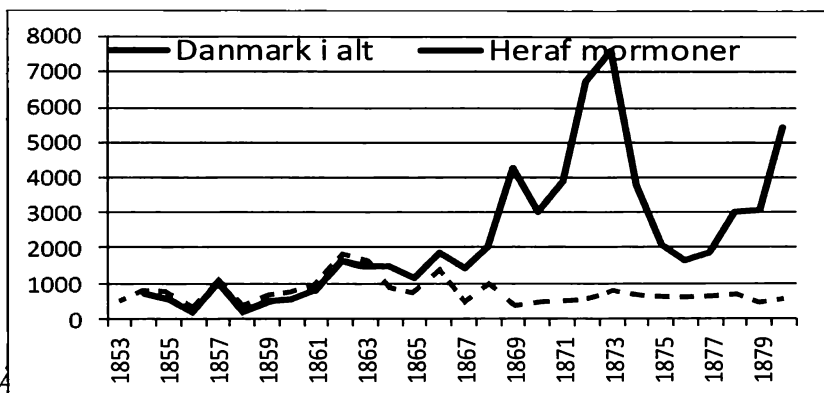

Fig. 6. Årlig oversøisk udvandring fra Danmark 1853-1880.

Hvad angik rejserne fra Danmark til Utah blev de voldsomme tabstal kun langsomt reduceret i takt med at ruten blev ændret fra at gå via New Orleans til New York.⁸ Inden 1867, det år mormonselskaberne for første gang benyttede dampskib på Atlanten, måtte man stadig regne med mellem 1½ til 2 måneder under sejl og herefter 6-7 måneder til at krydse det Nordamerikanske kontinent til fods. Rejsetiden blev dog til stadighed forkortet i takt med at jernbanen, særligt efter borgerkrigens ophør i 1865, blev ført længere og længere mod vest indtil den transamerikanske jernbane fra New York til San Francisco endelig blev indviet i det nordlige Utah den 10. maj 1869. Herefter kunne turen fra Aalborg til Utah med dampskib og damptog reduceres til 3-4 uger og afgang- og ankomsttider forudses i en trykt køreplan!

Som det imidlertid ses i grafen over årlig oversøisk udvandring fra Danmark 1853-1880⁹ udgjorde mormonerne efter transportrevolutionen sidst i 1860'erne ikke længere majoriteten af danske oversøiske udvandrere. Rejsen til Amerika var blevet så hurtig, bekvem

Fig. 7. Anthon Henrik Lund fra Aalborg (1844-1921) blev den europæiskfødte nogensinde, der nåede højst i mormonkirkens hierarki som medlem af det styrende tremandsråd. I forhold til sine kollegaer havde han kontroversielle og moderne meninger. Han fik afgørende betydning for masseudvandringen fra Aalborg, men standsede den også i 1899. Foto, C. R. Savage, 1901. Harold B. Lee Library, BYU, Provo, Utah (wikimedia.org).

og billig, at man ikke længere behøvede at blive mormon for at få råd til at rejse til Amerika. Som det endvidere fremgår af denne graf, indtraf højdepunktet for mormonerens udvandring fra Danmark i 1862-1863 med 3.000 udvandrere, midt under den amerikanske borgerkrig (1861-1865) og umiddelbart før anden slesvigske krig i Danmark i 1863-1864. Det kan meget vel skyldes at mormonerne, der nægtede at være soldater i nogen anden hær end Guds, slap fra tjeneste i såvel den danske hær, som i de to amerikanske hære der netop nu bekæmpede hinanden. Alene i 1862 tog 1.557 danske mormoner af sted og fyldte ved afgang fra Hamburg fire store Clipper-riggede barkskibe¹⁰: "Humboldt" med 324 og "Franklin" med 413 jyske mormoner, samt "Athena" med 484 og "Electric" med 336 mormoner fra øerne.¹¹

Som tidligere suppleredes det "evige rejsefond" af "rige mormoner", der kun var "rige" fordi de havde solgt alt jordisk gods. Det gjaldt eksempelvis gårdmand Jens Andersen (1812-1862) fra Veddum, Skelund sogn, der finansierede rejsen for mellem 60 og 70 andre fra det sydøstlige Himmerland, men ikke selv fik megen glæde af sin donation. Han døde på skibet "Franklin", den 25. april 1862, få dage efter afgang fra Hamburg.¹² Den 17-årige skibslæge om bord, Anthon Henrik Lund (1844-1921) fra Aalborg, var ikke lægeuddannet, men udnævnt fordi skibets engelske kaptajn kun ville åbne medicinskabet for en der talte engelsk. Det kunne Anthon Lund flydende, efter at han som forældreløs i Aalborg var vokset op blandt mormonmission-

ærer fra Amerika. Allerede som 12-årig var han blevet engelsklærer i Aalborg for potentielle udvandrere og selv udvandrede han som dansk-engelsk tolk i 1862. Han startede i 1866 en brugsforening i den næsten rent danske by Ephraim, blev telegrafdirektør i Salt Lake City, leder af den skandinaviske mission, den første og eneste ikke-amerikanskfødte apostel i 1884 og fra 1901 medlem af Kirkens øverste ledelse, tremandsrådet, der talte på Guds vegne! Ud over dygtighed var det af helt afgørende betydning for denne aalborgenser at han kunne engelsk, for manglende engelskkundskaber blev det største handicap for den første generation af danske indvandrere, der, om de overhovedet kunne et fremmedsprog, kun kunne tysk. Anthon Lund adskilte sig herudover fra det store flertal af mormonledere ved at være imod flerkoneriet som han da også officielt, i 1890, erklærede som en trossætning der ikke længere var en del af Kirkens. Det var i øvrigt betingelsen for at Utah overhovedet kunne anerkendes som amerikansk stat, hvad den først blev så sent som i 1896, som den 45. stat i USA. Hertil kom, at Anthon Lund i 1899 satte det endelige stop for den store mormonudvandring fra Danmark ved at erklære, at det heller ikke længere var en trossætning, at mormoner skulle rejse til Utah. Tværtimod skulle de blive i deres egne lande og opbygge kirker der. Indtil den organiserede udvandring således blev standset i 1899, havde mormonudvandringen ellers været selve igangsætteren for den store nordjyske oversøiske udvandring.¹³

Oversøisk udvandring	I alt fra Danmark	Heraf Mormoner	%	Nordjyske Mormoner	% alle Mormoner
1851-1860	3.700	3.008	81	529	18
1861-1870	19.210	7.445	39	1.579	21
1851-1880	39.166	4.268	11	1.406	33
1851-1880	62.076	14.701	24	3.514	24

Fig. 8. Oversøisk udvandring fra Danmark 1851-1880.

Som det ses af tabellen ovenfor, kender man på baggrund af de amerikanske ankomstlister totalt set navnene på i alt 62.076 danske udvandrere, der tog til USA i årene 1851-1880. Tallet svarer i øvrigt pænt til at folketællingen for USA 1880 opregner 63.243 danskfødte.¹⁴

Af disse ca. 62.000 danske udvandrere der rejste til USA udgjorde mormonerne 1852-1880 i henhold til egne afgangslister (børn medregnet) 14.701. Det vil altså sige, at næsten hver fjerde danske ud-

vandrer 1851-1880 var mormon, mens mormonudvandringen fra Nordjylland (nogenlunde svarende til region Nordjylland i vore dage, eller hvad der tidligere var Aalborg, Thisted og Hjørring amter) udgjorde omkring en fjerdedel af den samlede mormonudvandring fra Danmark.

I alt rejste 90.000 europæiske mormoner over Atlanterhavet mellem 1840-1900, heraf 48.000 englændere, 18.000 danskere, 8.000 svenskere og 3.000 nordmænd. At mange af disse danske mormoner nåede bestemmelsesstedet, finder sit udtryk i at Utah endnu i vore dage (folketællingen 2010) tæller 6 % af sin befolkning som værende af "etnisk dansk oprindelse". Langt mere end USA-gennemsnittet på 0,4%.

Afhopperne

At der var så mange mormoner der rejste fra Danmark til "det hellige land" Utah, betød dog ikke, at alle nåede bestemmelsesstedet. Dødstallene på den lange rejse var betydelige, hvortil kom, mener flere historikere,¹⁵ at endnu flere forlod tro og trosfæller undervejs.

Denne afhopning skulle særligt have fundet sted i Council Bluffs i det vestligste Iowa og Omaha i det østligste Nebraska. Det var nemlig her man krydsede den brede Missouri-flod med både indtil den første bro blev bygget i 1873. Det betød at store grupper mormoner der kom fra Europa via New York eller New Orleans, måtte vente i månedsvis eller ligefrem måtte overvintre her, indtil de kunne komme med en af de karavaner, der skulle føre dem de sidste 2.000 km.

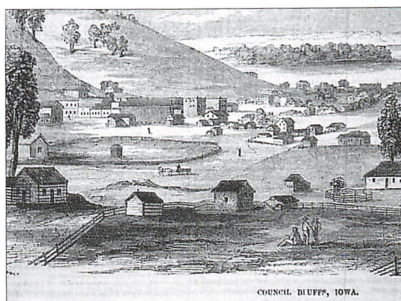
Fig. 9. Mormoner starter mod vest fra Omaha. Fra "Gleason's Pictorial Drawing-Room Companion" der blev udgivet i Boston 1851-1854, juni nummeret 1853. Det kan således sagtens være det første store danske mormonselskab der her drager af sted med deres håndkærrer. (<http://archive.org/details/gleasonspictoria0506glea>).

til fods gennem de dengang ubebyggede og stort set uudforskede territorier Nebraska og Wyoming, over Rocky Mountains, frem til saltsøen i Utah. Netop denne tur ad "The Mormon-trail" med håndkærrer (ladvogne på to hjul), var der mange der frygtede og ofte fravalgte at dømmes efter overleverede rejseberetninger. Allerede i 1853 advarede "Aalborgs apostel", George Dykes, de troende fra Nordjylland mod "overhovedet at tale med nogen i Council Bluffs, Satans egen by, hvor indbyggerne gjorde alt hvad de kunne for at tale folk fra troen og få dem til at blive".¹⁶ Men det var virkeligt fristende, for herigennem slap de "hellige" for at betale lånte rejsepenge tilbage og kunne i stedet slå sig ned i et blomstrende bysamfund eller på ledig landbrugsjord på begge sider af Missouri-floden, der var langt bedre end hvad man fandt i Utah. Under alle omstændigheder finder man allerede i 1860-folketællingen danskfødte der havde slået sig ned her på grænsen mellem Iowa og Nebraska og her blev pionerer for en hel række danske bosættelser, der i løbet af et par årtier udviklede sig til de overhovedet mest massive danske, og ikke mindst nordjyske, områder i USA. Ingen har dog rigtigt prøvet at undersøge omfanget af dette frafald fra rejsegrupperne og kilderne er forholdsvis få, da hverken mormonerne eller de der faldt fra, har været særligt stolte ved at indrømme fænomenet, der derfor er svært at bestemme talmæssigt.

Gennemgår man imidlertid tallene for 1862, og jeg har for at gøre undersøgelsen overkommelig kun valgt dette år hvor der udvandrede allerflest mormoner fra Danmark, så kan man fastslå, at af de 1.557 der tog af sted på fire sejlskibe fra Hamburg i april 1862, døde 119 passagerer eller 8%, før gruppen nåede Omaha midt i juni, mens yderligere 330 (21%) "forsvandt" inden afrejserne fra Omaha i løbet af sommeren og efteråret 1862, samt foråret 1863. Kun 1.116 personer genfindes derfor i listerne for de i alt seks rejsekompanier, der i andet halvår af 1862 og første halvår af 1863 transporterede danske mormoner fra Omaha til Utah. Til gengæld finder man en stor del af de "forsvundne" i 1870-folketællingen for det østlige Nebraska¹⁷ og det vestlige Iowa og således som det vil blive nærmere omtalt i Fra Himmerland og Kjær Herred 2014: *Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær herred 1880-1920. Rejsen til frihedens land!* fik denne afhøpning af mormoner en afgørende betydning for lokaliseringen af de danske og ganske særligt nordjyske bosættelser på den amerikanske prærie.

Blandt disse afhoppere fandt man eksempelvis en snedkerfamilie Pedersen fra Veddam, Skelund sogn i Sydøsthimmerland, der som så

Fig. 10. Council Bluffs i Iowa, ved østbredden af Missouri-floden med udsigt mod Nebraska (Omaha) 1857. Fra Balou's Pictorial, bd. XIII, side 412, Boston 26.12.1857

mange andre havde fået finansieret rejsen til Utah af den "rige" gård-ejer Jens Andersen i Vedдум, men ombestemte sig på vejen, dels fordi långiveren var død på rejsen, dels fordi der viste sig at være rigtigt gode forretningsmuligheder for snedkere i Omaha og endelig fordi man uden større besvær kunne vende tilbage til den lutheranske tro som den man kendte hjemmefra. Jens (født 1812) og Ane (født 1810) Pedersen, samt sønnerne, der som faderen var snedkere er jo muligvis rejst fra Danmark for at undgå deltagelse i den truende 2. slesvigske krig, men vel fremme i Nebraska rasede den amerikanske borgerkrig 1861-1865. Det gjorde den ganske vist længere mod øst, hvad der betød at unionshæren var trukket væk og ikke længere kunne beskytte Nebraska-territoret (der først blev stat fra 1867) mod indianernes forsøg på at håndhæve traktatmæssige rettigheder til området. Mads Peter Jensen (1845-1900), den ene af sønnerne fra Vedдум, meldte sig derfor til det blå kavaleri som vi jo kender så godt fra amerikanske westernfilm og deltog også efter borgerkrigens ophør i nedkæmpelsen af indianerne. Han kunne derfor langt senere, da han havde slået sig ned i Dansk Indre Missions hovedby i Amerika, Blair, i Nebraska, hvor han overtog faderens snedkerfirma, fortælle historier der nok ville have gjort de fleste af de kavalerister John Wayne senere har fremstillet på film, grønne af misundelse.¹⁸

I det hele taget var nordjyderne forholdsvis vel repræsenterede på Unionshærens side, således som det bedst kan læses i Anders Sørensen Vigs gennemgang i "Danske i kamp i og for Amerika" (Omaha 1917), hvor der nævnes en halv snes stykker der med sikkerhed kan henføres til Himmerland og for flertallets vedkommende har deres udgangspunkt i Wisconsin og Illinois.

Men disse oplysninger har andre forfattere siden trukket hårdt på, også de faktuelle fejl hos Vig, så det skal ikke gentages her nok en gang. Fælles for disse ofte dramatiske soldaterhistorier er, at det drejer sig om enkeltudvandrere, ikke deltagere fra masseudvandringen.

Der er imidlertid endnu en religiøs gruppe der deltager i masseudvandringen, om end i langt mindre omfang end mormonerne, nemlig deres oprindelige "fødselhjælper" i Danmark – baptisterne!

Baptisterne

Selvom mormonerne havde gjort voldsomme indhug i rækkerne var det dog ikke alle baptister der forlod troen. Tværtimod gik man til modangreb og fremlagde i 1851 på tre store møder i "Dramatikken", der dengang var Aalborgs største mødesal, beviser på at mormonerne dyrkede flerkoneri, blodsoning og flerguderi. Det havde mormonmissionærene ellers gjort hvad de kunne for at skjule, så det betød at baptisterne atter fik en betydelig fremgang, særligt i deres hovedområder: København, med en væsentlig aflægger til Vandløse-Skee baptistmenighed på Midtsjælland nord for Ringsted, samt i Aalborg, med en væsentlig aflægger i Vårst og Fjellerad i Gunderup sogn syd for Aalborg.¹⁹ Her blev der, som det første sted i landet, i 1851 oprettet en friskole for baptisternes børn, der 1853-1861 fik Peter Hansen Dam (1826-1922) som skoleleder. Han kom i øvrigt fra et job som forretningsfører på Nørresundby Jernstøberi som han havde fået efter at have deltaget i 1. slesvigske krig, men blev nu, efter Galsters overtagelse af støberiet, ud over at være skolelærer, missionær i Vendsyssel og medforstander og præst for baptistmenigheden i Aalborg 1856-1861.

I juni 1861 rejste Dam imidlertid med kone og 5 børn fra Hamborg til New York sammen med 32 andre baptister, der ikke som man kunne have forventet kom fra Nordjylland, men fra Vandløse-Skee menighed på Midtsjælland. Det var baptister herfra, der allerede i 1856 havde grundlagt den første danske baptistkirke i Amerika, i Racine, Wisconsin.²⁰ Dam kom dog ikke så langt i første omgang, men meldte sig i New York som menig i Unionshæren, blev såret ved New Orleans og deserterede i november 1863 fra militærhospitalet!²¹ Allerede i maj 1864 fandt man ham imidlertid i Racine i Wisconsin, som præst og grundlægger af "First Scandinavian Baptist Church", der altså, trods navnet, var dansk baptistkirke nummer 2 på stedet. Begge menigheder savnede medlemmer og kom derfor til at trække en hel del på baptister hjemme fra Danmark. I alt kender vi navnene på 552 nordjyske baptister der udvandrede til USA i årene 1860-1924, heraf 259 før 1880.²² De var naturligvis langt færre end mormonerne, men for baptisternes vedkommende var det da heller ikke en trossag at udvandre, mange var endda imod og mente at det gjaldt om at opbygge menigheder i hjemlandet, men det var naturligvis

Fig. 1. Peter Hansen Dam (1826-1922). Baptistpræst og missionær i Aalborg 1853-1861, herefter i de danske indvandrerområder i USA's nordlige præriestater.

fristende at rejse til et land hvor det var helt normalt og rosværdigt at være baptist, frem for Danmark hvor man blev betragtet som lidt sindsforstyrret.

Det er netop denne reelle trosfrihed P. H. Dam understregede kraftigt i en artikel han i februar 1866 fik trykt i Danmark i "Emigranten", et månedsskrift der i årene 1866-1872 udkom med uregelmæssige mellemrum i Aalborg. I Amerika, skrev han, var religion og stat helt adskilte størrelser og man var derfor helt fri for indblanding fra statens side i såvel kirke og skole som kultur. Alle havde desuden ret til at stemme, til at gå ind i politik og vigtigst, til at søge lykken uden at nogen spurgte til ens sociale baggrund. Der var derfor mange gode grunde til at de nordjyske baptister burde udvandre til Wisconsin, særligt naturligvis til P. H. Dam og hans baptistkirke i Racine. Sådanne synspunkter var redaktøren af det nordjyske tidsskrift, den mærkelige, initiativrige og begavede Mogens Abraham Sommer, ganske enig i, og da Sommer i øvrigt levede af sit rejse- og udvandringsagentur i Aalborg, gik han straks i gang med at samle nordjyske deltagere til et stort rejseselskab – ikke mindst blandt baptisterne.

Mogens Abraham Sommer

Mogens Abraham Sommer (1829-1901), om hvem det ved hans død i Aalborg blev sagt, "at han havde hjulpet titusinder over Atlanterhavet, samt til Australien",²³ var vel Nordjyllands kendteste udvandreragent,

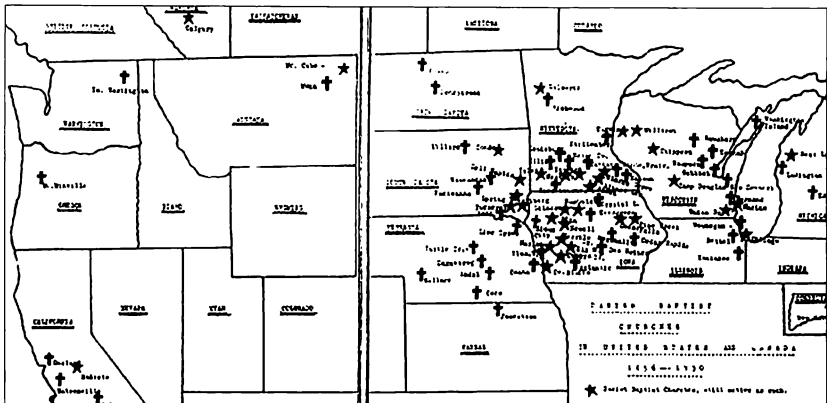

Fig. 12. På dette ikke særligt tydelige kort over danske baptistkirker i USA 1852-1930 ses det, at de lå der, hvor danske indvandrere almindeligvis slog sig ned. Først og fremmest Iowa, østlige Nebraska, sydlige Minnesota samt langs kysten af Michigansøen i Wisconsin og Illinois.

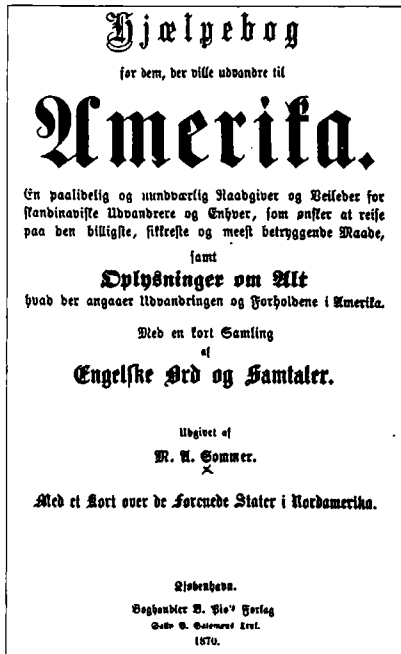
men ellers svær at placere. Han var fanatisk tilhænger af Søren Kierkegaard, lægprædikant og i kraftig opposition til den officielle kristendom, men samtidig socialist, i kraftig opposition til socialdemokratiets grundlægger, Louis Pio, som han fandt alt for borgerlig! Herudover efterlod Sommer sig en religiøs vækkelse, "Sommerianerne", der overlevede ham i Vendsyssel. Han virkede desuden i mange år i USA som lægeuddannet homøopat. og mente i øvrigt, at den bedste løsning for alle var at emigrere til friheden i de oversøiske områder. Selv rejste han mindst 10 gange til Amerika hvor han opholdt sig i alt 14 år. Første gang ankom han til New York den 15. april 1861, tre dage efter at borgerkrigen var brudt ud. Han søgte derfor personligt at stoppe krigen (!) ved at uddele bibler og prædike fred på begge sider af fronten, men blev sendt retur som uønsket af begge krigens parter. Ved hjemkomsten oprettede han et udvandringsagentur i København, men flyttede det i 1865 til Nørre Uttrup og arrangerede, efter at pastor Dam fra Racine havde offentliggjort sin opfordring i "Emigranten", en række velbesøgte agitationsmøder i Aalborg og andre steder i landet, således at han i april 1866, med sig selv som rejseleder, kunne sejle med dampskibet "Moravian" fra Liverpool til Quebec med 375 danske udvandrere (hvoraf 166 fra Nordjylland) og herfra med tog til Racine via Detroit.²⁴

Formentlig medvirkede denne tur til Wisconsin i foråret 1866 til at nordjyderne også fik vestkysten af Michigansøen fra Chicago til Green Bay, som et af deres vigtigste mål i USA, selvom Iowa, Ne-

braska og Utah forblev hovedmålene. Det meste blev i hvert fald organiseret fra Aalborg, eller rettere fra Nørre Uttrup, hvor Sommer boede med sin kone og fire børn og havde sit rejseagentur indtil han forsøgte sig med en politisk karriere, der endte med, at han blev ekskluderet af socialistisk internationale i 1872. Han var for venstre-radikal! Herefter tog han mere varigt til Amerika, rejste uroligt rundt, men slog sig sammen med sin familie ned i Louisiana lidt nord for New Orleans. Men inden da nåede han i 1870 at skrive en egentlig vejledning for udvandrere, med et indhold der fremgår af den lange titel: "Hjælpebog for dem, der ville udvandre til Amerika. En paalidelig og uundværlig Raadgiver og Veileder for skandinaviske Udvandrere og Enhver, som ønsker at reise paa den billigste, sikreste og meest betryggende Maade, samt Oplysninger om Alt hvad der angaaer Udvandringen og Forholdene i Amerika. Med en kort Samling af engelske Ord og Samtaler".

Bogen, der hurtigt blev oversat til både tysk og svensk, kan i virkeligheden ses som et udtryk for at man, fra og med 1868-1869, selv kunne arrangere sin rejse til Amerika. Skibene var langt hurtigere og sikrere end tidligere og man havde som udvandrer større retssikkerhed efter at den danske stat fra og med 1. maj 1868 indførte en

Fig. 13. Mogens Abraham Sommers "Hjælpebog" for udvandrere, fra Dansk udvandringspropaganda 1847–1911 af Michael F. Wagner, Jette Christiansen og Charlotte Grøndahl, s. 24.

rejsegarantiordning, der sikrede de oversøiske rejsende mod at blive snydt ved køb af billet og samtidigt sikrede rimelige forhold mellem skibenes størrelse, indretning, proviant og passagertal. Hertil kom at der efterhånden var tilstrækkeligt mange oversøiske steder, hvor man kunne finde danske grupper, der kunne hjælpe de nyankomne gennem den første svære tid indtil de havde fundet bolig, lært sig sproget og havde skaffet sig arbejde.

De oversøiske selskabsrejser til Amerika ophørte derfor, men fortsatte dog endnu i 1870'erne når det drejede sig om en række helt nye bestemmelsessteder, der lå så langt væk man overhovedet kunne komme, nemlig Australien og New Zealand, som man nåede hurtigere frem til med sejl end med damp. Men også rejser til disse fjerne steder kunne arrangeres af Mogens Abraham Sommers agentur i Nørre Uttrup. Han var nemlig i 1870-1872 rejseagent for lokalregeringerne i Canterbury på New Zealands sydlige ø og Queensland i nordøst-Australien.

Til Aalborg i Australien – “The cream of our heritage”

Omkring 300 km. nord for Brisbane i Queensland, ved ”solkysten” i nordøst-Australien finder man, som det ses på fotografiet et ”AALBORG” der både har brandstation og dansk kirkegård. Her ligger blandt andre nordjyder Anders Jensen, født 1848 i Øster Hassing og begravet i Aalborg i Australien i 1923.²⁵ For samme Anders Jensen, der ellers kun havde set ”havet” i form af Limfjorden mellem Nørresundby og Aalborg, var det en både spændende og til tider ret søsyg oplevelse at sejle fra Hamborg til Queensland i Australien. Tre måneder tog det at følge den korteste vej, klodens storcirkel, så langt syd om Afrika og Australien at man strejfede Antarktis, uden at den tremastede bark, ”Reichstag”, søgte havn undervejs. Skibet var sejlet fra Hamburg den 12. november 1870, midt under den fransk-tyske krig, men kunne uden besvær undvige tre franske damp-fregatter der søgte at sænke det tyske skib ud for Brest i Bretagne. Med sit lange og smalle stålskrog og kraftige sejlføring hørte ”Reichstag” til blandt verdens dengang hurtigste skibe og kunne uden besvær krydse sig forbi de klodsede og langsomme dampskibe og deres projektiler. Om bord befandt sig 329 passagerer: 164 tyskere, 125 danskere og 40 svenskere. For skandinavernes vedkommende var der tale om den første større gruppe udvandrere til Australien nogensinde og de følte sig vældigt heldige. Det var netop dem, der før andre havde fået øje på Mogens Abraham Sommers annoncer i Aalborg Stiftstidende og læst hans pjece ”Udvandringen til Queensland og Tasmania i Aus-

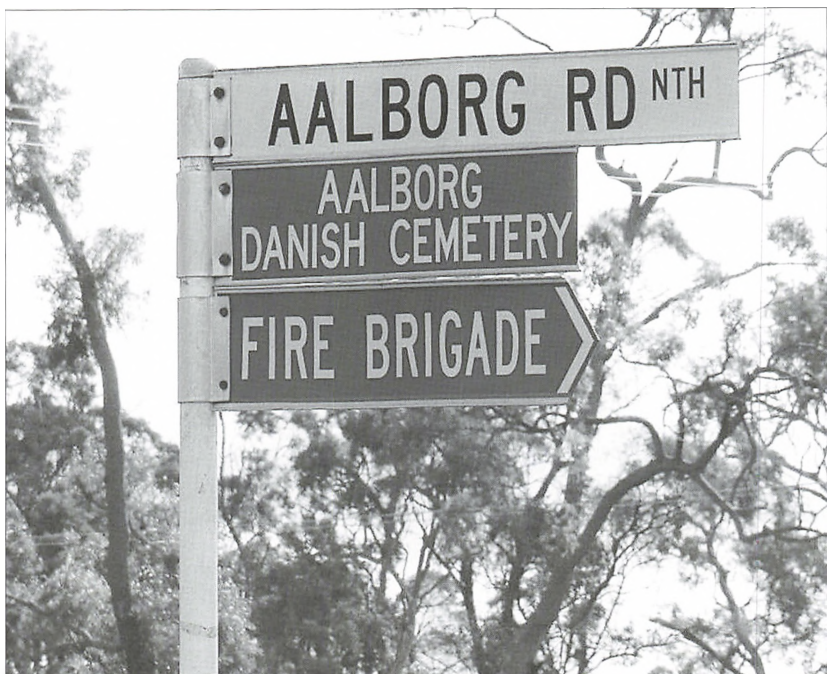

Fig. 14. Skilt i veikrydset mellem Aalborg Road og Chapel Road i Nikenbah i udkanten af den fashionable ferieby Hervey Bay i Queensland, Australien. Foto januar 2011.

tralien med den storbritanske Regjerings Understøttelse" (Aalborg 1870), om gratis overfart og jord i Queensland. Andre måtte vente og kunne først komme med de mange andre skibe der fulgte de nærmest følgende år fra Rederiet Sloman i Hamburg, der rådede over 10 store clippere der blev sat ind i den populære Australien- og New Zealandfart. Det første af skibene, "Reichstag", med Anders Jensen om bord, ankom planmæssigt søndenfra og lagde den 10. marts 1871 til kaj i Hervey Bay ved Maryborough i Wide Bay-Burnett regionen i Queensland i Nordøst-Australien, 1.200 km. nord for Sydney.

Både ankomst og indkvarteringen blev en festlig forestilling, ikke mindst for de tyske passagerer, for via telegrafene, der netop var ført igennem fra Europa via Singapore til Australien, erfarede de, at Tyskland havde vundet krigen og at et tysk kejserrige var blevet udråbt i Versailles. Tyskerne sang derfor "Wacht am Rhein", mens danskerne, der troede at skik og brug krævede en sang ved ankomsten til Aus-

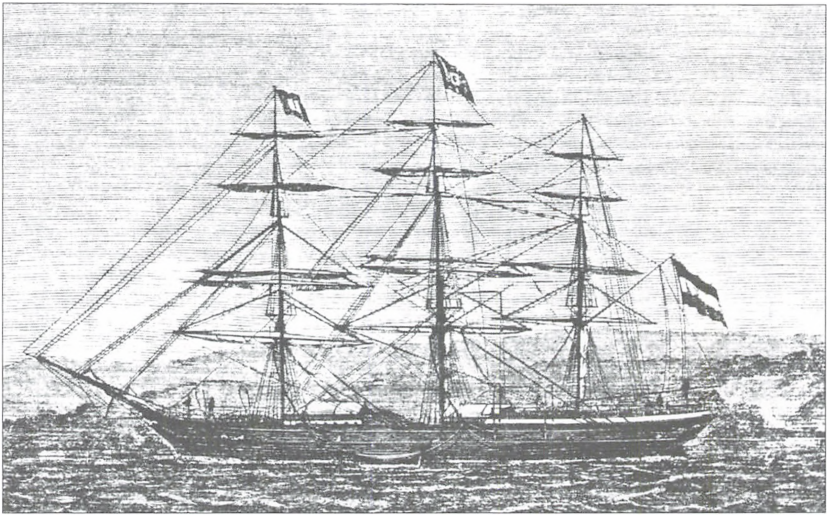

Fig. 15. Clipper-skibet "Reichstag" på 973 tons blev bygget i 1867 i Glasgow for Sloman Lines i Hamburg. Det forsvandt sporløst på rejse fra Singapore 1877.

tralien selvsagt valgte "Dengang jeg drog af sted" som også svenskerne kunne synge med på.

Således skrev i hvert fald byens lokale redaktør Carl Adolph Feilberg (1844-1887), der var født i København, men var kommet til Australien i 1867 for bedre at overleve en tuberkulose i det varme og tørre klima i Queensland.²⁷ Senere skulle han blive Australiens

Fig. 16. C. A. Feilberg (1844-1887), Australiens kendteste journalist i 1800-tallet, var dansk. Han boede fra 1867 i Queensland, hvor han bl.a. hjalp de danske indvandrere til rette. Foto 1884, Albert Lomer, Queens Street, Brisbane.

mest berømte chefredaktør og journalist og den første der krævede lige rettigheder for aboriginerne, men i sommeren 1870 var han netop startet som redaktør af den radikale lokalavis "Wide Bay and Burnett News" i Maryborough, og det var i denne egenskab, samt som korrespondent på "Maryborough Chronicle" han stod på byens havnemole i Hervey Bay da det store skib lagde til. Ingen af de mange passagerer kunne jo et ord engelsk og det blev derfor mere eller mindre frivilligt Feilberg, der i de kommende år blev talsmand for den stadigt voksende gruppe danskere. Det var således ham der organiserede indsamlingen og bygningen af en dansk kirke i 1875, den første kristne i Hervey Bay området, samt en dertil hørende kirkegård i 1872. At navnet for både by, kirke og kirkegård blev "AALBORG" skyldtes en afstemning, der blev vundet af dem der var flest af, nemlig de nordjyske indvandrere på stedet.

Fig. 17. Mindeplade på Aalborg Kirkegård over den allerede i 1920'erne forsvundne Aalborg Kirke. Foto januar 2011.

Når der kom så mange netop derfra, skyldtes det nok at selvom den australske delstatsregering i Queensland sendte agenter til hele Skandinavien, fik den bedst gennemslag, der hvor den kunne bygge på effektive underagenter, i Nordjylland Mogens Abraham Sommer, der vel nærmest fik bildt folk ind, at både rejse og jord var gratis og blev betalt af den "storbritaniske regering".

Fig. 18. Anders Jensen fra Øster Hassing og hans kostald med to gange fire malkebåse fra o. 1880 til håndmalkning. Nu fredet i klasse A af regeringen i Queensland, som "the cream of our heritage". Foto Queensland Heritage Register Place ID 602771, 19. december 2012.

Det blev den ikke, for som hos mormonerne, skulle både rejse og erhvervelsen af jord tilbagebetales efter få år. Ikke mindst Feilbergs organisationstalent og presseadgang gjorde i hvert fald at de danske indvandrere ikke blev yderligere snydt, men tværtimod i løbet af få år og i kraft af oprettelsen af en gensidig hjælpe- og lånekasse, ikke alene fik gælden afbetalt, men penge til overs til kirke, skole og kirkegård. Konjunkturerne var i øvrigt rimeligt gunstige for danskerne, for da sukkerørstyrkningen, der var det fremherskende erhverv, brød økonomisk sammen i 1880'erne, kunne de danske indvandrere starte en særlig dansk specialitet, mejeriproduktionen. Australiens – og hele Sydøstasiens største flødeis-producenter, "Andersen's of Denmark" og "Royal Copenhagen Ice Cream" er den dag i dag kontrolleret af dansk-australiere og lokaliseret til Queensland, mens Anders Jensen fra Øster Hassing og hans stald til fire malkekøer, med tag af bølgeblik, i 2012 blev fredet i klasse A af Queensland's fortidsmindeforvaltning, som et unikt minde, "preserving the cream of our heritage".²⁸

Fig. 19. Magdalene fra Ribe og Anders Jensen fra Øster Hassing, der blev gift 1872 i "Aalborg" i Queensland, hvor de blev mælkeproducenter. Fra www.ozatwar.com.

Hvad Anders Jensen i øvrigt angik, blev han allerede i 1872 gift med Magdalene Mikkelsen fra Ribe og sammen fik de 15 børn, der alle overlevede. Et barnebarn har endda fortalt, hvordan Anders på sine gamle dage påstod at han selv havde bekæmpet de tyske tropper i 1864 og som bevis fremviste en hue med et "skudhul" som han kunne stikke tommeltotten igennem.

Udvandringen blev dog kort og intensiv. Af de 181 der købte billet fra Aalborg amt til Australien 1870-1910, og det var først og fremmest til Queensland, rejste 163 i grupper i 1870'erne (1870: 11; 1871: 24; 1872: 11; 1873: 35; 1876: 5; 1877: 11; 1878: 16), mens de resterende 18 rejste enkeltvis eller parvis i årene 1882-1909. Grupperne i 1870'erne kom helt overvejende fra Aalborg, Nørre Tranders, Nørresundby og Sundby-Hvorup; altså fra Mogens Abraham Sommers centrale agitationsområde. Men telegraflinjerne til Australien kunne jo også sende meddelelser den anden vej, der ikke fristede potentielle udvandrere derhjemme nær så meget som de der beskrev forholdene i USA. Denne negative branding prægede i endnu højere grad den fjerneste destination af alle tænkelige: New Zealand.

New Zealand – Fra ”None Sundby” til Norsewood

Biskop D. G. Monrads (1811-1887) kortvarige ophold i New Zealand i årene 1865-1868 efter at han som statsminister havde ført Danmark ud i den katastrofale krig i 1864 trak sig ikke mange spor. Det gjorde imidlertid en nogenlunde samtidig aktion fra samtlige dele af det vidstrakte britiske imperium, der gik ud på at tiltrække indvandrere ved at låne dem penge til overfarten. Det trak i hvert fald 55 fra Aalborg amt til New Zealand i årene 1872-1875. 1872-1873 var målet den frugtbare slette omkring Christchurch midt på sydøens østkyst, mens det 1874-1875 kom til at gælde rydning af vildnisset (”70 miles bush”) i det sydøstlige hjørne ad nordøen²⁹.

De første nordjyder kom til sydøen den 30. august 1872 på skibet ”Friedeburg” der var sejlet fra Hamburg 102 dage tidligere med 292 passagerer: 175 tyskere og polakker, 59 nordmænd og 58 danskere. Ifølge den lokale avis, ”Star” i Christchurch, var det største problem egentlig, at ingen om bord talte engelsk. Da man havde skaffet sig en tysk og en dansk tolk opdagede journalisten, at mens tyskerne var vældigt utilfredse med rejsen, var danskerne og nordmændene meget tilfredse! Det skyldtes, mente avisen, at danskerne og nordmænd havde flere penge end de tyske indvandrere og derfor fik bedre forplejning undervejs, hvortil kom, at danskere og nordmænd kunne læse og skrive! Fælles for alle var imidlertid forbavselsen over at de skulle tilbagebetale rejseudgifterne som et lån og yderligere betale for eventuelt jordstykke³⁰.

Fig. 20. 70-mils-skoven i syd på Nordøen blev hovedbosættelsesområdet for skandinaverne, hvad enten de kom fra nord (Napier) eller fra syd (Wellington). De tog flere årtier før de mødtes! Encyclopedeia of New Zealand, www.teara.govt.nz – Scandinavians.

En af familierne om bord, Bimler, kom fra Aalborg, eller rettere sagt, de kom fra landet og var indvandret til byen for at finde arbejde. Lars Christian Bimler (1839-1903), født i Thisted, havde været landarbejder i Løgsted ved Løgstør, hvor han havde truffet sin kone Else Marie Christensen (1844-) og efter nogle år i Aalborg var de nu, sammen med sønnerne August (1869-1935) og Abraham (1871-), om bord på "Friedeburg". Billetten havde de lånt pengene til, det var blevet 12 £ eller omkring 220 kroner, hvad der svarede til ca. fire måneders normalløn i Danmark. Men det klarede familien, købte jord og blev landbrugere i Alford Forest Settlement, ved foden af de New Zealandske alper på sydøen³¹. Statsborgerskabet kom i november 1890³² og omkring år 1900 flyttede de nordpå til Auckland, hvor Lars Christian Bimlers gravsten fra 1903 kan ses den dag i dag³³.

Så let gik det ikke for de fleste andre danske. Af de 136 danske udvandrere der tog fra København 11. maj 1873 via London nåede kun 108 levende frem til Christchurch den 20. september 1873. Men rejsen skulle de alle betale, de levende også for familiemedlemmer der var døde undervejs, 36 £ for et ægtepar med tre børn, svarende til 660 kr., eller hvad der i 1872 var blevet beregnet som en årsløn for en faglært arbejderfamilie i Aalborg³⁴. Da alting så samtidigt var dyrere end i Danmark og da New Zealand fra sidst i 1870'erne løb ind i økonomisk krise og stor arbejdsløshed, havnede stort set alle i bundløs gæld og helt uden muligheder for at vende tilbage³⁵.

Værst blev det i de byer, der i vore dage opfattes som de skandinaviske kerneområder, nabobyerne Dannevirke og Norsewood, der i 1872 var blevet grundlagt i det sydøstlige hjørne af nordøen, i Manawatu-Wanganui regionen, mellem Hawkes Bay og hovedstaden, Wellington. Skildringerne herfra hører til blandt de værste og mest frustrerede fra danske udvandrere i det hele taget. Gælden fra rejsen var det umuligt at betale tilbage på grundlag af små og dårlige jordstykker, oversvømmelser, skovbrande og voldsom arbejdsløshed. Der var ingen skoler, hvor i det mindste børnene kunne lære engelsk, og den jernbane der skulle have givet bebyggelserne fremgang, blev mod alle løfter ført langt uden om bosættelserne³⁶. Men svellerne kunne i det mindste skæres i byerne og man kunne rejse til arbejdet på jernbanen der løb gennem "New Zealands fattighjørne". Men det var ikke noget man skrev hjem om og i alt blev der kun tale om fire anløb af indvandrerskibe: "Høvding" fra Norge 1872 og 1873, hovedsageligt med nordmænd, "Ballarat" fra London 1872 og som det sidste "Fritz Reuter", der sejlede fra Hamburg 26. november 1874

og ankom til Napier i Hawkes Bay den 16. marts 1875 med 518 passagerer – 224 tyske og 294 danske.

Blandt de sidstnævnte var familien Viderup fra Sophiendal, Hasseris ved Aalborg. Han, landarbejder Johannes Viderup, født 1833 i Nørresundby (eller "None Sundby") som byen blev stavet i det New Zealandsk statsborgerbevis fra 1884, i 1864 gift i Budolfi Kirke med Thomine Frederiksdatter. Sammen med børnene Caroline, Jensine, Jens og Frederikke rejste de i 1874 fra Aalborg, lånte penge til rejsen i et omfang som de slet ikke kunne magte, 40 £, og blev således en af de mange børnerige familier af dansk afstamning der forgæves forsøgte at slå sig igennem i Norsewood. Til sidst gav de op og tog sandsynligvis til Queensland i Australien, hvor i hvert fald døtrene blev gift eller døde efter år 1900³⁷. Der kom således slet ikke en kædeudvandring i gang til New Zealand og Australien og fra sidst i 1870'erne gik udvandringen helt i stå for først at blive genoptaget efter 1945.

Det samme gjaldt i øvrigt Canada hvor der var endnu færre der slog sig ned. Af de 16 der rejste fra Aalborg amt til Canada før 1880, synes de 12 at have rejst i transit via Quebec til USA. Kun fire personer kan i årene 1873-1874 ses at have slået sig ned i New Denmark i New Brunswick i det østligste Canada, på samme besværlige vilkår som i New Zealand. Det britiske imperiums forsøg på at konkurrere med USA om udvandrerstrømmen fra Europa slog i hvert fald i første omgang fejl. Ikke desto mindre blev New Zealand det eneste udvandrerområde i verden, hvor danskerne repræsenterede mere end halvdelen af den samlede skandinaviske udvandring.

Udvandringen fra Aalborg amt 1850-1879 – Den assisterede udvandring

Den oversøiske masseudvandring fra Danmark og Nordjylland starter brat i slutningen af 1852, da det lykkes mormonerne at samle tilstrækkeligt med penge til at sende det første store rejseselskab af sted fra Danmark i december 1852 med ankomst til Utah i slutningen af oktober 1853. Denne rejse og alle de følgende rejser til Zion, var ikke spontane foreteelser, men syntes nøje planlagt på et møde i Salt Lake City først i oktober 1849, hvor fokus blev rettet mod Danmark fordi den nye grundlov gav hidtil uhørt frie missionsmuligheder, fordi der her fandtes en arbejdsmark blandt baptisterne, der særligt havde samlet sig i Aalborg og København, og fordi den igangværende blodige borgerkrig, gav gode muligheder for at prædike Gudsrigets snarlige genkomst i kraft af oversøisk udvandring.

At den danske og ikke mindst den nordjyske oversøiske udvandring således startede som en religiøs motiveret massebevægelse var faktisk ret usædvanlig i 1800-tallets Europa, hvor den oversøiske udvandring først og fremmest blev motiveret i økonomiske og/eller politiske forhold. Men fælles for den oversøiske udvandring og for alle former for udvandring før transportrevolutionen i 1870'erne var imidlertid, at rejsen var så kostbar, at den for de flestes rejsendes vedkommende måtte gennemføres som "assisteret udvandring" – for lånte penge. Hvad enten det drejede sig om mormonernes "evige rejsefond", en række delstater i USA eller de britiske koloniregeringer i Canada, Australien eller New Zealand, lånte man penge til rejse og eventuelt jordstykke på bestemmelsesstedet – penge som man forventedes at tilbagebetale med penge og arbejdsydelser ved ankomsten.

For Danmark og særligt Nordjylland er denne oversøiske udvandring mellem 1852-1865 helt domineret af mormonkompagnerne der udgjorde op imod 2/3 af den samlede oversøiske udvandring fra Danmark og fra Nordjylland og finansieredes gennem det "evige rejsefond". Rejsen fra Aalborg til Utah var imidlertid indtil dampskibene og damptogene kunne benyttes fra sidst i 1860'erne, lang, farlig og kostbar. Så ud over en meget betydelig reduktion af mormonernes rejseselskaber i form af dødsfald undervejs, er der meget der tyder på at rejseselskaberne i endnu højere grad blev formindsket gennem afhopning. Så ud over at det flertal, der trods alt nåede frem blev kernen i store dansk-talende områder i "New Denmark" omkring Ephraim i Utah, dannede et stort mindretal af frafaldne mormoner, den første begyndelse for de vigtigste danske kerneområder i det vestlige Iowa og det østlige Nebraska.

Hertil kom så særligt bosættelserne omkring Racine i Wisconsin, der for Nordjyllands vedkommende blev organiseret af Mogens Abraham Sommer, der i årene 1866-1872 havde sit rejseagentur i Nørre Uttrup hvorfra han udsendte mængder af rejsebøger og tryksager, der blev trykt i og udbredt fra Aalborg. Det var også Sommer der startede hvervningen af udvandrere til Queensland i Australien og Canterbury-regionen omkring Christchurch på sydøen i New Zealand. Disse rejser blev finansieret med kortfristede lån ydet af de lokale regeringsmyndigheder; lån, som man ikke, som hos mormonerne, kunne unddrage sig ved at hoppe af undervejs. Var man først fremme med skibe, der sejlede i et stræk til den modsatte ende af kloden, var man fanget og i realiteten stavnsbunden til at arbejde sin gæld af resten af livet.

Egentlige tal for den samlede udvandring fra Nordjylland kan først gives med en vis sikkerhed fra og med 1869, hvor udvandrerdata-basen kan benyttes. Som det ses af grafen neden for, lå mormonudvandringen i årene 1869-1879 på et nogenlunde jævnt årligt niveau på mellem 100 og 200, hvorimod den øvrige udvandring var underkastet voldsomme svingninger med et højdepunkt på 12-1300 årligt 1872-1873, og herefter et fald til omkring 200 i 1877³⁸.

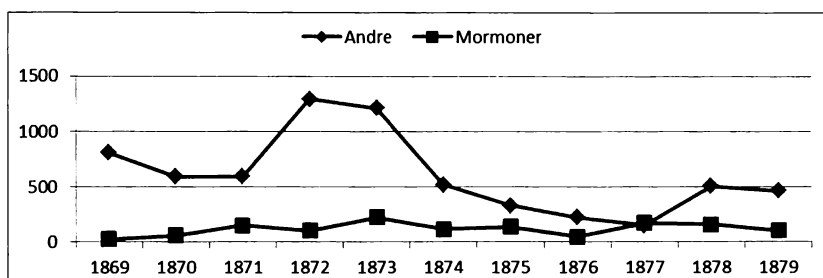

Fig. 21. Udvandringen fra Nordjylland 1869-1879.

Samtidigt er det helt tydeligt, at udvandringen i denne periode bedømt på afgangsteder i Aalborg amt i helt overvejende grad koncentrerede sig om Aalborg og Nørresundby, samt de nærliggende landsogne i Kjær, Fleskum og Hornum herreder³⁹.

Endelig ved vi, at nordjyderne i særlig grad rejste til Utah, Iowa, Nebraska og Wisconsin når det gjaldt bestemmelsesstederne i USA 1852-1879 samt Queensland og New Zealand når det drejede sig om de bestemmelsessteder der særligt gjorde sig gældende i begyndelsen af 1870'erne. Bosættelserne i USA blev relativt set succesfulde, i hvert fald når nybyggerne selv skulle beskrive dem i de mange breve hjem til venner, bekendte og familie. Nybyggerne i Queensland og særligt New Zealand havde ikke samme anledning til at skrive begejstrede breve; det gik faktisk stort set ret skidt. Det betød, at da den oversøiske udvandring fra Danmark kulminerede i 1880'erne blev der tale om en kraftig kædeudvandring til USA, mens udvandringen til Canada, Australien og New Zealand gik helt i stå. Om dette i Fra Himmerland og Kjær Herred 2014: *"Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær herred 1880-1920. Rejsen til frihedens land!"*.

Noter

1. Henning Bender: Udvandringen fra Aalborg amt 1868-1903. Præsentation af en udvandrerdatabase. I Fra Himmerland og Kjær Herred 1996,

- side 81-104 er selve hovedmaterialet behandlet. Se i øvrigt http://heningbender.dk/uf/80000_89999/85186/8064744d94a8033ed9b8eb6003d883e7.pdf
2. William Mulder, *The Mormon Migration from Scandinavia*, 1957, s. 29 ff., 35 ff., Jenson, Andrew. *History of the Scandinavian Mission*. Salt Lake City, 1927 og *Encyclopedia of Mormonism, The Church in Scandinavia*, 1994, http://eom.byu.edu/index.php/Scandinavia,_the_Church_in <http://www.kristus.dk/jkk/text.php?id=21102>
 3. "Sarah Josephine Clausen Jensen – A Sketch of My life's history" and "Autobiography and Journal Of Hans Peter Jensen 1815-1883" Edited by Dorothey Jensen Schimmelpfennig 1964.
 4. "A Pioneer Journal, Forsgren Company, Containing Story of the First Danish Company to Emigrate to Utah," *Heart Throbs of the West*, compiled by Kate B. Carter, vol. 6 (Salt Lake City: Daughters of Utah Pioneers, 1945) pp. 1-31. (L) <http://user.xmission.com/~nelsonb/forsgren.htm> Se i øvrigt oversigt over de mange overleverede beretninger <http://history.lds.org/overlandtravels/companyDetail?lang=eng&companyId=119>
 5. http://user.xmission.com/~nelsonb/scan_roster.htm Emigration from the LDS Scandinavian Mission 1854-1868 baseret på listerne over mormonudvandrere fra de enkelte "konferencer" = distrikter: Aalborg, Aarhus, (Fredericia), (Fyn), (Sjælland), Øerne; København, Skåne m.m., ordnet alfabetisk 1854-1868, men søgbar på år og sted.
 6. Hans Peter Olsen's Kompagni – mange rejsebeskrivelser bevarede – se <https://history.lds.org/overlandtravels/companyDetail?lang=eng&companyId=227>
 7. Se note 3.
 8. C.B. Sonne: *Ships, Saints, and Mariners: A Maritime Encyclopedia of Mormon Migration, 1830-1890*, Salt Lake City 1983. For årene 1852-1868 se http://user.xmission.com/~nelsonb/ship_desc.htm
 9. Udvandrertallene for mormonerens vedkommende stammer for tiden før 1868 fra konferenceindberetningerne, se note 5, for årene 1867-1881. 1881 fra tilsvarende konferenceindberetninger – se <http://aurelia-clemons.dk/emig1867.htm> For ikke-mormoners vedkommende fra for årene 1854-1880 fra V. Falbe Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik*, bind 1, (1885), side 482. Udvandringen 1850-1880 samt Københavns Politis Udvanderlister 1868-1880 se <http://www.emiarch.dk/search.php?l=da>
 10. Clipper-skibe, tremastede sejlskibe med et smalt og langt stålskrog og en abnorm stor sejlføring, sejlede oprindeligt lette laster, særligt te fra Kina til England, syd om Kap det gode Håb i 1840'erne. Guldfund i Californien gjorde Clipperskibene der sejlede syd om Cap Horn berømte, mens endelig trafikken mellem Europa og Australien blev varetaget af verdensomsejlende Clipperskibe på ruten syd om Afrika, Australien og Sydamerika. Efter åbningen af Suez-kanalen 1869 blev de efterhånden udkonkurreret af dampskibene.

11. Ud over mormonernes egne lister over udvandrede, jfr. note 9, kan personerne lokaliseres i såvel afgangslisterne fra Hamborg 1850-1934 <http://search.ancestry.com/search/db.aspx?dbid=1068>, ankomstlisterne i New York 1820-1857, <http://search.ancestry.com/search/db.aspx?dbid=7488> samt karavanelisterne mellem Omaha og Salt Lake. <https://history.lds.org/overlandtravels/companyDetail?lang=eng&companyId=227>
12. W.Mulder: Homeward to Zion, s. 149-150.
13. http://en.wikipedia.org/wiki/Anthon_H._Lund
14. Jfr. noterne 9 og 11, samt de amerikanske folketællinger der fra og med 1850 er søgbare på fødeland, se <http://search.ancestry.com/search/grouplist.aspx?group=usfedcen>
15. P.S. Vig: Danske i Amerika, Omaha 1907-1916, s. 286, mener at størstedelen af de danskfødte der som de første slog sig ned i det vestlige Iowa og østlige Nebraska, var, eller havde været mormoner. Dette synspunkt underbygges af Edith Matteson and Jean Matteson: Mormon Influence on Scandinavian Settlement in Nebraska, On Distant Shores: Proceedings of the Marcus Lee Hansen Immigration Conference; Aalborg, Denmark June 29 – July 1, 1992. Ed: Henning Bender and Karen Veien. Published by the Danes Worldwide Archives in collaboration with the Danish Society for Emigration History in Aalborg, Denmark; 1993, side 309-327.
16. W. Mulder: Homeward to Zion, s. 162-163.
17. Jfr. noterne 9, 11 og 14.
18. P. S. Vig: Danske i Kamp i og for Amerika., Omaha 1917, s. 287.
19. Arne Jensen: Baptisternes Historie i Danmark indtil 1864, (Tølløse 1961), s. 76-78, 132-135, 166-169; Jensen, F. Elle., Om baptismen i Gunderup, Fra Himmerland og Kjær Herred 1957-1958, s. 95-107. Pia Viscor: De drog til Racine. Den danske indvandring til Racine County, Wisconsin, USA, København, 2007.
20. <http://www.danishmuseum.org/danish-baptistscfm?LanguageID=0eab033a-7af9-4da8-a55e-2503b544b8ec> The History of Racine and Kenosha Counties" (Chicago: 1879), side 386.
21. New York, Civil War Muster Roll Abstracts, 1861-1900, "D A M , P E T E R H—Age, 32 years. Enlisted, October 6, 1862, at Castleton, to serve three years; mustered in as private, Oo. K, November 13, 1862; wounded in action, July 14, 1863, at Brashear City, La.; deserted, November, 1863, from St. James Hospital, at New Orleans, L a ."
22. Hjørring amt: 314 (Jetsmark 161, Frederikshavn 120, Hjørring 1, Sæby 1, Vraa 31), Aalborg amt: 255 (Aalborg 144, Løgstør 43, Hals 68).
23. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, Kirkehistoriske Studier 1963, s. 137.
24. Hanne Gjør: Nordjyske emigranter, Aalborg Stiftstidende, 21/12 1982, samt afgangslister Hamburg 1850-1934 og ankomstlister Quebec 1865-1935, samt Pia Viscor: De drog til Racine, 2007, s. 15-17.
25. http://www.chapelhill.homeip.net/FamilyHistory/Photos/Nikenbah-Aalborg_Danish-Hervey_Bay/

26. Robert Ørsted Jensen: "A free passage to Queensland": Om den store udvandrerbølge fra Skandinavien til Australien i 1870'erne: en beretning om den skandinaviske udvandring til kolonien Queensland i perioden 1870 til 1880: en kortlægning af udvandringens omfang. (utrykt speciale RUC 1994), suppleret med Københavns Politis Udvandrerprotokoller 1868-1910, afgangslisterne for Hamburg 1850-1934 og ankomstlisterne til Queensland 1848-1912.
27. http://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Feilberg De relevante artikler, der er mange, findes ved at søge på sted- og personnavne, emner, aviser, datoer på <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/home>, Det Australske Nationalbiblioteks søgeside for digitaliserede aviser.
28. <http://ehp.qld.gov.au/heritage/heritage-in-qld/colonsay-farm.html>
<http://www.heritageaustralia.com.au/news.php?id=208>
29. New Zealand, ankomstlister, 1855-1973: <https://familysearch.org/search/collection/1609792> samt danske billetlister 1868-1910
30. "Immigrants by the Friedeburg", Star (Christchurch, NZ), 2. September 1872, page 3. Findes i samlingen af digitaliserede aviser i Det New Zealandske National Bibliotek – <http://paperspast.natlib.govt.nz> se <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&cl=search&d=TS18720902.2.3.2&srpos=9&e=-----10--1---0Friedeburg-->
31. Uden at de ved det, er stedet kendt af de fleste der har set filmatiseringen af Tolkiens Saga om Ringene, for netop der hvor familien Bimler fra Aalborg slog sig ned, lå filmens "Edoras", hovedstaden i "Rohan".
32. New Zealand Electoral Rolls 1853-1981: <http://search.ancestry.com/search/db.aspx?dbid=1836>, og New Zealand, Naturalisations 1843-1981 <http://search.ancestry.com.au/search/db.aspx?dbid=1844>
33. Jfr. note 28, gravsted for Lars Christian Bimler (1839-1903) og datter Rachel Josephine Bimler (1880-1910) på George Maxwell Memorial Cemetery, Avondale, Auckland NZ <http://www.gravestonephotos.com/public/findfamily.php?name=Bimler>
34. Bender, Henning: Aalborgs Industrielle udvikling fra 1735 til 1940, s. 248 (Aalborg 1987).
35. Henning Bender: Den oversøiske udvandring fra Køge Kommune 1868-1914. Rejsen til landet længst væk. Køge Studier 2011 (Køge 2012), s. 16-18
36. Bob Hansen: Norsewood – New Zealand (1999) http://www.norwayheritage.com/articles/templates/norwegian_settl.asp?articleid=18&zoneid=17
<http://www.teara.govt.nz/en/scandinavians/page-2>
37. jfr. noterne 28 og 31 samt Australian Death Index 1787-1985 og Marriage index 1788-1950.

38.

Nordjylland	Anden udvandring	Mormonudvandring	I ALT	Udvandring Aalborg amt	Udvandring Hjørring amt	Udvandring Thisted amt
1868	(115)	75	(190)	(26)	(78)	(11)
1869	809	28	837	339	405	65
1870	593	59	652	189	296	108
1871	592	151	743	227	283	82
1872	1293	103	1396	446	526	321
1873	1211	222	1433	354	495	362
1874	521	118	639	122	324	75
1875	330	136	466	80	211	39
1876	223	48	271	57	135	31
1877	151	171	322	61	71	19
1878	509	160	669	191	245	73
1879	466	105	571	120	236	110

39. Hvor kom de fra 1869-1879 i Aalborg amt?

Nordjylland	Udvandring Aalborg amt	Fleskum	Hornum	Kær	Helum	Hindsted	Aars	Gislum	Slet	Aalborg	Nørresundby	Nilbe
1868	26	3	0	4	4	0	0	0	0	11	1	2
1869	339	26	25	56	13	13	7	0	8	134	1	1
1870	189	14	18	35	14	8	1	0	4	66	0	3
1871	227	20	12	36	8	4	6	1	9	82	28	5
1872	446	7	35	24	15	6	2	11	5	297	16	9
1873	354	40	27	15	17	29	2	12	15	169	7	8
1874	122	7	4	55	7	17	1	1	3	22	0	1
1875	80	20	6	19	5	2	2	0	10	13	0	0
1876	57	3	9	6	1	8	5	0	18	3	0	1
1877	61	3	6	10	3	2	0	0	2	20	0	1
1878	191	16	18	25	14	15	6	2	24	47	0	0
1879	120	9	14	19	4	7	7	10	13	15	0	0

Litteratur

Bender, Henning: Udvandringen fra Aalborg amt 1868-1903. Præsentation af en udvandrerdatabase. Fra Himmerland og Kjær Herred 1996, s.81-104.

Bender, Henning: Udvandringen fra Maribo Amt 1850-1914, Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 2009, s. 5-43.

Bender, Henning: Fra Lolland til Wisconsin i 1847, Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 2010, s. 62-74.

- Bender, Henning: Den oversøiske udvandring fra Fredericia 1852-1914, Fredericiabogen 2011, s. 21-40.
- Bender, Henning: Den oversøiske udvandring fra Køge Kommune 1868-1914, Køge Studier 2011 (Køge 2012), s. 16-36.
- Gjøøl, Hanne: Nordjyske emigranter, Aalborg Stiftstidende, 21/12 1982.
- Hvidt, Kristian: Flugten til Amerika (Aarhus 1971).
- Jensen, F. Elle., Om bapismen i Gunderup, Fra Himmerland og Kjær Herred 1957-1958, s. 95-107.
- Jensen, Robert Ørsted: "A free passage to Queensland": om den store udvandrerbølge fra Skandinavien til Australien i 1870'erne.; (utrykt speciale RUC 1994).
- Edith and Jean Matteson: Mormon Influence on the Scandinavian Settlement in Nebraska, On Distant Shores, s. 309-336, (Aalborg 1993).
- Mulder, William: Homeward to Zion (Minneapolis 1957).
- Sørensen, Jørgen Würtz: Rejsen til Amerikas Zion. Den danske mormonudvandring før århundredskiftet, Aalborg 1985.
- Vig, P.S.: Danske i Kamp i og for Amerika fra ca. 1640 til 186, Omaha 1917.
- Vig, P.S. Danske i Amerika (Minneapolis 1908).
- Viscor, Pia: De drog til Racine. Den danske indvandring til Racine County, Wisconsin, USA. København 2007.
- Se i øvrigt: <http://henningbender.dk/bibliografi> Omkring Johannes V. Jensens himmerlandshistorie "Wombwell"

Omkring Johannes V. Jensens himmerlandshistorie ”Wombwell”

Af Aage Jørgensen

Både hvad angår omfang og kunstnerisk kvalitet indtager Johannes V. Jensens ”Wombwell” en fornem plads blandt himmerlandshistorierne¹. Den skildrer et engelsk menageri på turné i Nordjylland, først og fremmest med henblik på, hvordan de rodfæstede, traditionsbundne himmerlændinge oplever dette pust fra den hæsblesende, voldsomme, moderne verden². Hertil kommer, at hvad Jensen har leveret også er den eneste indgående skildring af virkelighedens Wombwell, som findes.

Et menageri var en samling vilde dyr, som blev ført omkring og fremvist på f.eks. markedspladser. Således også hos Jensen. Virkelighedens menageri dukkede op nordfra efter en fremvisning i Løgstør 5.-6. juli 1888 og rykkede gennem Farsø (tekstens Keldby) til Gedsted (tekstens Graabølle), hvor der var fremvisning 7.-8. juli. Teksten skildrer forvarslerne som set fra Keldby og fremrykningen med de tunge vogne og opstillingen af menageriets vognborg på markedspladsen i Graabølle – hvor det vitterligt, trods stærkt tidspres, kommer til en fremvisning sidst på aftenen, hvorefter de tre drenge, som Jensen på underfundig vis giver en fremtrædende rolle i teksten, begiver sig hjem over heden gennem sommernatten, en afgørende oplevelse rigere.

Indledningsvis lidt om det turnerende menageris engelske forhistorie. George Wombwell (1777-1850) er et lysende navn i denne sammenhæng. Han startede med at fremvise et par slanger på pubber i London, men drog i 1805 ud på landevejene – og fik en betydelig succes derude. Ved hans død omfattede virksomheden tre menagerier. No. 1 blev videreført af hustruen Anne Morgan (1788-1876) til 1865. No. 2 gik i arv til broderdatteren Harriet Wombwell (1815-90) og hendes mand James C. Edmonds (1805-71) – som Edmonds’ Royal Windsor Castle and Crystal Palace Menagerie – og blev videreført af Harriet (og sønnen James) til 1884 (fra 1865 til 1872 sammen med No. 1). No. 3 blev overtaget af Harriets bror George Wombwell (1818-1909) og snart afhændet. Harriets meget yngre søster Emma (1839-1909) grundlagde i 1867 sammen med sin mand James W. Bostock

(1814-78), der siden 1839 havde været kusk og siden 1848 "contracting and advertising agent in advance" ved No. 2, firmaet Bostock's Menagerie. Deres søn Edward Henry Bostock (1858-1940) samarbejdede efter faderens død med moderen, indtil han i 1883 i godmodig konkurrence med hende startede sit eget firma, E.H. Bostock's Grand Star Menagerie. Året efter, da mosteren Harriets virksomhed (altså No. 2) blev bortauktioneret, opkøbte han dele af dyrebestanden. I 1889 købte han moderen Emmas virksomhed og fusionerede det hele til Bostock & Wombwell's Menagerie, der også snart kom til at omfatte tre "numre". Oplysningerne er givet en passant af E.H. Bostock i *Menageries, Circuses and Theatres* (1927), en on-the-road-skildring med hovedvægt på forfatterens egen indsats; mange andre operatører var med til at tegne billedet, fra George Wombwell fremviste sine boa'er på pubberne, frem til Bostocks skrivende stund – hvor han kan fastslå, "at hvad der er tilbage af alle disse omrejsende naturhistorielærere er mit eget første menageri", det altså fra 1883. Sidste punktum blev sat, da Bostock & Wombwells dyrebestand i 1932 indgik i London Zoo. En æra, der var begyndt sidst i 1700-tallet, blev hermed bragt til afslutning³.

I 1888 dukkede James Edmonds jun. op i Nordjylland i spidsen for Wombwell's Kongelige Windsor Castle og Krystal Palace Menageri⁴. Annoncerne i de lokale aviser stillede i udsigt, at det ville ankomme til sine destinationer midt på eftermiddagen og gøre sit indtog "med Musik", ligesom det 10 mand store musikkorps ville spille, "medens Menageriet beses og fremstilles"⁵.

Det vigtigste var naturligvis dyrene. Annoncerne lader forstå, at der var 500, "de mest sjældne og pragtfulde Exemplarer fra alle Verdens Egne, deriblandt 25 Løver". Og videre:

"Dyrene dresseres og føres frem af Mr. Cooper, den ældste og mest erfarne Dyretæmmer, bekendt gennem "Cirkus Renz", "Cirkus Salomonski" og den amerikanske "Cirkus Meyer"; endvidere af den unge Lady Miss Scherazado. / Dresserede Grupper fremføres: To Løvegrupper (udvoxede), hver paa 4 Stykker; en Leopardgruppe, 5 Stykker; en Bjørne- og Hyænegruppe; 3 store Elefanter og 3 Kongetigere. / Menageriet transporteres paa 18 Pragtvoogne med eget Spænd, tællende 52 engelske Heste; selve Kassevognen (trukken af 6 Heste), et Pragtexemplar og Foræring fra Dronningen af England, samt Musikvognen, trukken af 6 Kameler, anbefales til det ærede Publikums Opmærksomhed."

Fig. 1. George Wombwell (1777-1850), som i 1805 grundlagde Wombwells Menageri. Hermed begyndte en succeshistorie for familien. Men tiden løb fra menagerierne, så i 1932 afhændede E.H. Bostock, den sidste ejer, sine dyr til London Zoo.

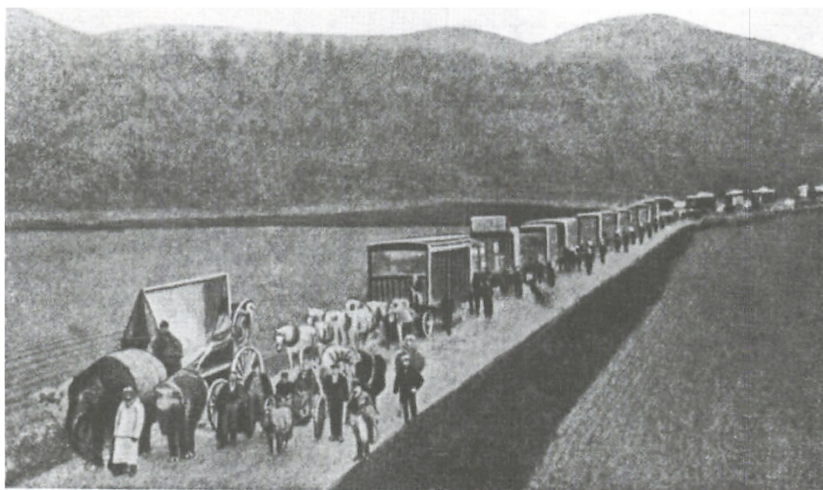

Fig. 2. Wombwells Menageri turnerede i sommeren 1888 i Nordjylland under ledelse af James Edmonds. Menageriet ses hér på en engelsk landevej (nær Ballater, juni 1896). I himmerlandsbistorien havde menageriet "sidst været aabnet i Aalborg". I virkeligheden var det i Løgstør. Men på hvilken himmerlandsk vej har man mon kunnet se menageriet som "en Hængebro af Befordringer spændt fra Synskreds til Synskreds"?

Største Søværdsigebed! Største Søværdsigebed!

paa Børnepspladsen i Aalborg
Indtog af Vestrebo med Almindt
Ønsked Middag imellem Kl. 12 og 1 et

Wombwells
Kongelige Windsor-Castle og Krystal Palace

Menageri
Oprettet i 1806

Største og billigst uopnaaet Næt, som nogensteds er set i Danmark, med de mest sjældne og pragtfulde Eksemplarer fra alle Verdens Egne, deriblandt 25 Løyer. -- 500 Dgr.

Menageriet forevises fra 8 Dage i Aalborg: Onsdag den 20, torsdag den 21, Fredag den 22, Lørdag den 23 og Søndag den 24. Juni.

Dyrene bevares og føres frem af Mr. Cooper, 3:4 adde og med enkelte Dyrerammer, heriblandt gættum „Circus King“, „Circus Solomon“ og den amerikanske „Circus Meyer“, indføres et helt nyt og vel udstyret Dyreramme Grupper fremføres: En Kæmpegruppe (afbrødt, hvor paa 4 Stykker; En Kæmpegruppe, 6 Stykker; en Bjørne- og Hændergruppe, 3 Børn Elefanter og 3 Kongeltiere.

Menageriet transporteres paa 10 Dragtboer med eget Spand, tænder 62 rigelige Gæst; Hver Hænderboer (traflet af 6 Høje), et Dragtboer og Svinging fra Dyreramme af England, samt Hænderboer, traflet af 6 Hænder, indføres til det store Publikum Gæstetjeneste.

Foresættlingerne finde Sted i Aalborgs Gade, Onsdag den 20. Juni, Kl. 8 og 8 Aften og følgende Dage Kl. 2, 4, 6 og 8 Aften. Hverdaglige Dyr: Indføres Kl. 9 Aften. Menageriet er aabent til Efteraften fra Kl. 12 Middag.

En Hænderboer (10 Mand) giver Nættet, medens Menageriet behes og fremføres.

Entree: 1. Plads 1 Kr., 2. Plads 50 Øre.
Børn paa begge Pladser Halbeløn.

☞ Sunde Høje og gamle Høje samt Kalve til Slagtning Høje. Edmonde, Director

Mandag den 25 Juni forevises Menageriet i Glauenskjold.
Tirsdag den 26 Juni i Søby.
Onsdag den 27. Juni i Frederiksborg.
Torsdag den 28, Fredag den 29, og Søndag den 30. Juni samt Søndag den 1. Juli i Bjerring.
Mandag den 2. Juli i Høvederøien.

Fig. 3. Plakat for Wombwells Menageri. Fremvisningen i Aalborg fandt sted 20.-24. juni 1888.

Afslutningsvis meddeles, at "sunde Heste og gamle Køer samt Kalve til Slagtning købes". Dyrene skulle jo gerne se velnærede ud og i øvrigt også under fremvisningerne være så mætte, at de ikke forgreb sig på dyretæmmerne. Johannes V. Jensen fortæller med et glimt i øjet, hvordan en af Keldby-bønderne simpelthen afslår at sælge ud af sine køer, fordi der ikke blev lagt op til handel efter de sædvanlige markedsspilleregler – hvorefter menagerifolkene køber hos naboen, til en pris langt over dyrenes værdi; jysk sindighed betaler sig altså ikke! Men fodringen var tillige et led i fremvisningerne, og netop det led, som tæller mest for himmerlændingene, jf. nedenfor.

Hvad Johannes V. Jensens prægtige fortælling skildrer er, at den moderne fremmedhed passerer gennem den himmerlandske, traditionelle verdensorden – og trækker dybe spor efter sig. Modernitetens menageri – med hvad det indebærer af fortravlet effektivitet, brutalitet i omgang med den menneskelige arbejdskraft og despekt for afgrøderne og dyrene – ryster det ellers så stilfærdige liv i en tilbagestående del af landet. Wombwell er "et Slags kæmpemæssigt Varsel", antyder fortælleren – der er "en moderne, knivskarp analy-

tiker, ogsaa hvor han foregiver at se med det gamle bondekollektivs øjne”, som en kritiker har bemærket⁷.

En udvikling af denne art skete i disse årtier i alle dele af landet, men den følte nok særlig voldsomt netop i de oversete udkanter. Det var en tid, hvor jernbaner og nye veje efterhånden skar sig gennem landskabet og forbandt det før så lukkede, stillestående gammelliv med industrialiseringens og arbejdsdelingens fagre ny verden, hvor en ”organiseret drift” vandt frem på bekostning af den siden landboreformerne kendte, på selvforsyning baserede, langthen ”selvberoende drift”, og hvor den kooperative tankegang satte sig igennem – med brugsforeninger, mejerier, slagterier, osv., der skød op overalt. Og befolkningsoverskuddet søgte mod byerne – eller udvandrede, oftest til Amerika, det forjættede land med de uendelige muligheder⁸.

Temaet i historien er fortrinligt resumeret af Jørgen Elbek: ”Den store verden passerer gennem den lille verden, som den, selv uforvandlet, lader forvandlet bag sig.” Menageriets ankomst til Keldbyegnen etablerer en marginalsituation præget af væsensblottelser og magtforskydninger, illustreret bl.a. gennem scenerne, hvor Rytter-Morten, særlingen, stemples af sognefogeden, og Doktor Elkær, bymennesket, ydmyges af selveste menagerieeren. Men jo samtidig med, at sønnen Einar tiltager sig en vigtig rolle i historien – og drager kammeraten Bernhard og udsætterbarnet Bitte-Niels med sig. Er Niels – denne ”Søn af Sognet”, hidtil ”kun taalt, fordi man jo ikke kunde drukne ham”, denne bondemand i miniudgave, som så uforbeholdent tager imod alt det fremmede – selve sindbilledet på den mulighed for at give sig hen, ”tabe sig selv”, som må have kendetegnet hans seksuelt gavmilde moder? I hvert fald står han som en eventyrfigur ”totalt fortabt i hvad han oplevede”. Historien følger ham til dørs, eller rettere: den taber sporet af ham, da han lægger alimentationskravene bag sig og emigrerer til Amerika.

Mødet mellem Keldbyfolkene og menageriet finder sted i dalstrøget mellem to højdedrag, et i og for sig velkendt sted – men alligevel: ”Grøfterne dernede ved Milepælen havde nu altid gabet paa en hemmelighedsfuld Maade, som om man kunde vente det Ubekendte der.” Ikke så ligetil at forklare, men måske ”fordi Byens hjemlige Enemærker her ligesom begyndte at gaa over i Udverdenen”; folkeeventyrets grænse altså mellem det kendte og det fremmede. Det er følgerig her, andre væsenssandheder end de fastgroede kommer for en dag, og her, de tre drenge (historiens ”Æventyrere”) kommer til vogns og bliver dem, læseren i det væsentlige følger. Ikke mindst

netop Bitte-Niels, den glade, uforbeholdne, hengivne, deltagende, medlevende, der to gange bliver en slags formidler, en "forsonende Engel mellem hele den stride Bondebefolkning og Menageriet, dette Bud ude fra den aabne, glubske Verden"; anden gang går han bogstaveligt talt – "dirrende af Liv" – foran "ind til Vidunderet", drengenes "aldrig siden fordunklede Opdagelsesrejse" ind i "den vidunderlige Verden, der altid er til og altid er mistet, den der bestaar mellem *Naturen og BARNET*". Den erfaring, som endnu ikke er Niels', men jo forfatterens, som véd om tabet og skriver på ophævelsen, f.eks. i himmerlandshistorierne.

Alligevel er det Einar, som det forundes at se havet, en indvielse, der er udelelig og skæbnesvanger og lader ham "syg og underlig kold". "Det er Sognegrænsen der brydes", pointerer Hans Brix, "Himmerland der aabner sin usynlige Befæstning".

Om de voksne lukker befæstningen sig. Ved dyrefodringen rører det dem dybt "at se de store Rovdyr med deres forgrædte Ansigter". Og hvad angår Miss Alices formodede udskejelser med Wombwell, vækker de et begær hos dem (umuligere jo end lysten i sin tid til Mette Skræderpige) efter at blive "slette Mennesker". Opløsning, ikke forløsning, er deres udbytte; med Jørgen Elbeks formulering: "Skønt de ikke har nærmet sig det fjerne, har de fjernet sig fra det nære, de har lært at se på sig selv med fremmede øjne. Længslen har i sit frembrud revet deres indre og ydre normer omkuld, og fortælleren lader dem sidde i forstyrrelsen."

De omrejsende menagerier bidrog i et vist omfang til tidens almindelige horisontåbning. De gav folk et indblik i en dybere verden og et rigere dyreliv, på en måde, som f.eks. de tegnede illustrationer i skolebøgerne slet ikke formåede. De fremviste jo dyr, som de fleste knap nok havde forestillet sig, og opfattede sig som bidragydere til et moderne dannelsesprojekt. Bevares, man vidste om løver og tigre, men gjorde sig alligevel mærkværdige forestillinger. Nu fik man lejlighed til at komme de eksotiske dyr på nært hold og undres over dem og sammenligne dem med de velkendte. Det gør jo i Johannes V. Jensens historie de himmerlandske bønder, hvis missekatte derhjemme unægtelig bliver sat i perspektiv ved synet af de vilde tigre.

Ganske vist har der altid været et marked for eksotiske dyr. Kejservillaen på Sicilien rummer mosaikfremstillinger af indfangning af afrikanske dyr bl.a. til de kampe mellem dyr og mennesker, som man arrangerede i de arenaer, der jo var faste indslag i al romersk byplanlægning. Og ved fyrstehofferne, også f.eks. ved det engelske

hof, etablerede man senere hen ofte stationære menagerier, der i tur og orden kom til at danne basis for de første zoologiske haver. Men fremvisning af dyrene i større skala for den almindelige, brede befolkning kom først på tale i slutningen af 1700-tallet. Menageriejerne var med E.H. Bostocks ord "omvandrede naturhistorielærere".

I slutningen af 1800-tallet drejede udviklingen ind i et nyt spor, først og fremmest takket være tyskeren Carl Hagenbeck¹⁰, hvis bemærkelsesværdige karriere som dyrehandler medførte en forøgelse af artsmangfoldigheden i menagerierne og de zoologiske haver. Efter 1875 kombinerede Hagenbeck sine dyrefremvisninger med fremvisning af "vilde mennesker" fra klodens fjernere egne. En "abessinierlejr" med 80 personer udlånt af Hagenbeck var i 1909 et populært indslag på Landsudstillingen i Århus¹¹.

Fra Johannes V. Jensens hånd foreligger en artikel om Hagenbeck, hvori det til en begyndelse pointeres, at selve navnet altid "har fremkaldt brogede Forestillinger om Dyr, Menagerier, Alverdens zoologiske Haver, Cirkus'er og Udstillinger". Som barn af et Hamborg, hvis befolkning endnu er "præget af gamle Dage", træder han frem "som Impressario for en Tid med hurtigere Stofskifte". Jensen rekapitulerer hans fortjenester: Han har organiseret og systemiseret fremskaffelsen af og handelen med dyr, herunder "humaniseret" transporten; han har taget initiativet til "de bekendte Karavaner af Indfødte", der ud over den etnografisk betydning "har tjent til folkelig Opdragelse i langt mere indtrængende Grad end baade Bøger og Rejser"; han har, måske som det vigtigste, udviklet "den moderne Dyredressur", der farer med lempe og forståelse for dyrenes individualitet – og satser på de bedst egnede; og endelig har han gjort erfaringer med klimatilpasning og krydsning, som peger mod "uoverskuelige Ting". En god, dannet mand, der ikke har vraget sine gammeldags ankel-sko, men formået "at holde sig Naturen nær", og hvad kan man så forlange mere!

Om dyredressur forlyder der kun lidt i "Wombwell". Annoncernes erfarne Mr. Cooper, hvis generalieblad omfatter tilknytning til tre internationalt kendte cirkusser, får slet ikke adgang til teksten, hvorimod Miss Alice selvfølgelig er Johannes V. Jensens fantasi over lærlingen, den unge Miss Scherazado.

Arbejdet med dyrene var ingenlunde ufarligt. Den talstærke Wombwell-familie kunne notere en række tab i burene. E.H. Bostocks dumdristige bror Frank gjorde sig kendt som "The Animal King" og var under en optræden i Paris 1905 nær endt som løve-

mad¹². For Fred Wombwell (1877-1942), barnebarn af en af Harriet og Emmas mange brødre, en populær dyretæmmer, formede en opvisning med fuldvoksne løver sig typisk således:

Kun udstyret med en stok af flettede pilevidjer og en kalveskindspisk klatrede han langsomt op ad trinene til burets dør. Med hænderne på dørgrebet og øjnene rettet mod dyrene åbnede han i det rette øjeblik døren, og med en for så tung og lavstammet en mand imponerende adræthed drejede han sig i et splitsekund ind og smækkede døren i efter sig. Så begyndte løjerne. De fem store løver sprang rundt i det snævre bur, med Wombwell stående uanfægtet i midten. [...] Efter den første vilde rundtur fandt den sædvanlige hoppen og poseren sted, og så, husker jeg, kom det mest ophidsende øjeblik, hvor domptøren skulle ud af buret. Igen måtte det rette øjeblik vælges for en hastig exit, der blev ledsaget af et vildt stormløb mod døren af to-tre af løverne¹³.

Miss Alices optræden er af en mere forfinet karakter. Hun stikker f.eks. hovedet ind i løvens gab og får den til at lægge sig, og så strækker hun sig "yndefuldt" oven på den. Himmerlændingene var mere til det vilde – de havde nok egentlig inderst inde om ikke ventet, så dog håbet på, at løven ville æde hende. Som fortælleren underfundigt bemærker: "det laa i Plakatens Ord; de følte sig med god Grund brøstholdne." Tilsyneladende er de mere optaget af, at direktøren og løvetæmmersken så åbenlyst deler vogn; ikke at de har noget imod det, men forbudt er det da, dog nok tilladt for ham, fordi han er så stinkende rig. Allerede i åbningsituationen kommer det frem, hvad Miss Alice kan gøre ved folk: "Søde Gud, man kunde blive helt henne, naar hun saa paa en." Kropigens udlægning er dog uskyldigt ægteskabsorienteret, en afspejling måske af hendes egne drømme¹⁴; i hvert fald finder hun det passende "at kro sig kælent og smile paa en daanende Maade" under serveringen; og den bedagede agents unge formodede hustru smilede, "hun var saadan en glad en", der "bar sig meget forelsket til".

Forestillingen – besigtigelsen og fodringen af dyrene, samt Miss Alices optræden – skildres uden om drengenes bevidsthed. Hjemturen derimod oplever vi som læsere sammen med dem, da de skyder genvej over engene og heden. Da de bier på toppen af hedebjergene er det, at Ejnar pludselig ser havet og således indvies til udlængslen – og samtidig nages "af Tanken om Løvedronningen, Miss Alice, Miss Alice, som han aldrig mere skulde se". Hvad Ejnar oplever er,

at der er en større verden – udenfor ham og også indeni, i sindet, en bundløst foruroligende verden. I den forstand – og selvom man jo ikke bør identificere forfatter og fiktionsfigur – har Poul Bager ret i, at ”hvor Wombwell slutter, begynder Johannes V. Jensens forfatterskab”. Længslen ud er det blivende udbytte.

Mere fascinerende er efter de djærve bønders opfattelse egentlig selve beskuelsen og fodringen af dyrene – ganske vist er de fremmede, men jo ikke uden bekendtheds kvaliteter. Tigreren erindrer om katten derhjemme, som før nævnt. Men gnuen forvirrer dem, er den nu en ko eller en hest¹⁵?

Wombwell

Saa kom det da – det saameget omtalte og ventede Wombwell'ske Menageri. Alt længe før den fastsatte Tid foregik der en almindelig Folkevandring ad Aalborg Landevej, en Masseudvandring, der i Omfang ganske sikkert søger sin Lige i de lögstørianske Annaler. Landboerne havde i store Skarer givet Møde, den ene fuldt belæsset Vogn (mindst en Snes Stykker fra den anden Side Fjorden) efter den anden rullede ind i Byen. Udenfor Byen paa Landevejen herskede der mest Liv; Munterhed og Folkestemming i al sin Ejendommelighed. Efter den rigelige Regn var Vejret frisk og behageligt. Solen tittede venligt af og til ned blandt de løsevne Skyer, og festligklædte Folk af alle Samfundslag, ligefra Oldingen til den aldrig svigtende, eviggylde Ungdom, der med vidtopspilede Øjne og med stor Standhaftighed stirrede mod den Kant, hvorfra Herligheden skulle komme, var stærkt repræsenteret. – Endelig omsider øjnes langt i det Fjerne ”Noget”, der ikke saa saadan almindeligt ud. – Rigtig, der har vi hele Herligheden. – Langsamt, men sikkert skred de store majestætiske Kolosser frem: mægtige Vogne med Forspand af resignerede Kameler og veritable, svinepolidske [dvs. fiffigt-enfoldige] Elefanter. De kolossale Poter, der faldt ned med rambukkeagtig Stød i de stille Vandhuller paa Vejen, var af ubeskrivelig Virkning. – Ved Indkjørslen til Byen begyndte det at regne stærkt, og dette var vel Grunden til, at vi gik Glip af det forud bebudede store prægtfulde Optog med Musik. – Man betragtede med stille Rædsel de store Vogne, bag hvis tynde Vægge, man anede skinnende hvide Tænder og lynende Øjne, Tigre fra Bengalen og Løver med belgende Manke og kongelig Tilsnit. Inden man blev alle disse Betragtninger kvit, opdager man, at Byen er nær. Der svinges med al mulige Honneurs omkring det skarpe Hjørne ad Havnepladsen til, hvor Herligheden om en stakket Stund vil aabne sin Helligdom for et talrigt og beundrende Publikum og – for lögstørianske Kronestykker.

Fig. 4. Citat fra *Løgstør Avis* 6. juli 1888.

Vagn Predbjørn Jensen har i *Dyrlægens Johannes* beskæftiget sig med ”Wombwell” under overskriften ”Darwinismens indtog i Himmerland”¹⁶. Men hvorfor nu det? Jo – netop dér, hvor man er i gang med at besigtige dyrene, pointeres, at himmerlændingene ”tog paa Tingene fra et hjemligt og meget rigtigt Synspunkt, gik fra hvad de kendte til det Nye, ad Erfaringens Vej” – med den fortællertilføjelse, at de i det stykke gjorde som Darwin, der også var ”en stor og uskyldig Bondemand”. Det var Darwin ganske rigtigt ikke, men tør man bebrejde digteren, at han her – helt på egne vegne – tager sig en poetisk frihed? Darwinismen kommer ikke til Himmerland i denne omgang, bønderne ræsonnerer præcist som de plejer, ganske udarwinistisk. Men de oplever, hvad vigtigere er, pustet derude fra verden, ikke mindst det opskruede tempo og den ondskabsfuldhed, som også forbinder sig dermed.

Tempoet og brutaliteten kommer i særlig grad frem under opstil-

lingen af vognene og udspændingen af den enorme teltdug. Aldrig havde himmerlændingene "set Kuske fare saa ubarmhjærtigt med Heste som her, og aldrig havde de tænkt sig en saa raa og rasende Behandling af Mennesker, som den Wombwell bød sine Undergivne". Den "udvalgte Skare af Himmerlands største Gaardejere" får virkelig lejlighed til at overveje, om Wombwell er "en halsende Udsending fra Helvede", da han pludselig inddrager dem i besværet med en fastkørt vogn – en overrumpling, som bagefter forbliver uomtalt mand og mand imellem; hvad om "Knuptaget" ikke var lykkedes?

Menageriet arrangerer sig på pladsen på den måde, at vognene bliver kørt op imod hinanden til en hestekoformet vognborg, med tremmesiderne vendende indefter. Jensens skildring af, hvordan dette foregår, er vistnok i det væsentlige virkelighedstro. Placeringen til sidst af indgangspartiet er skildringens blændende højdepunkt. En særlig folde-ud-vogn lukker hestekoen, og Wombwells kommanderen bliver uhørt heftig og krampagtig. Men pludselig, efter "en Pragt- og Kraftudfoldelse bogstavelig talt, der i brutal Energi lod haant om Liv og Lemmer og Materiel", står den der, portalen – "som en Tropeblomst, der aabner sig med Knald og Røg, da Navnet *Wombwell* var sprunget ud i luende Guldskrift midt i de groteske Snørkler og gyldne Kringler med et straalende Skilderi af ham selv paa højre Fløj, og Miss Alice tildels nøgenkroppet paa den venstre, da blev der et Øjeblik dybt og stille i Luften".

Det er oplagt at trække linjer til et par andre tekster, begge myter, men vidt forskellige, hvori Johannes V. Jensen sætter fokus på menageri- og cirkusmiljøet, "Menageriet" (1900) og "Cirkus Rieger" (1911).

"Menageriet"¹⁷ drejer sig på overfladen om et jeg, der ved vintertide, i sne og søle, tilsynelader sig i et stationært menageri. En del ting "bidrager til at gøre Pladsen til et Forlystelsessted", men jo altså om sommeren, ikke nu, hvor jegets forlystelse består i at håne dyrene. Det er – som fortræffeligt påvist af Finn Stein Larsen – bevidstheden, der kulegraves, ikke i og for sig menageriet, der beskrives.¹⁸ Den tilstedeværende dyrepasser sættes til at repræsentere selve *mennesket*, og dermed også ondskabsfuldheden over for dyrene – de øvrige dyr, fristes man til at skrive. Han fører sig frem som en bøddel, "denne Hamborgsjover", og den halte tiger anslår en sørgmodig akkord på gitret og synger halvkvalt om den "Byld i Brynet", som hans jerngaffel har forårsaget. Men ikke meget anderledes er jeget, der spotter og smæder strudsens, fordi den så åbenbart repræsenterer et så lavt udviklingsstrin. Det atavistiske, fortabtheden, fordømtheden, er i det

hele taget i fokus – som en lidet flatterende side af jeget selv.

Det indre og det ydre spejler hinanden. Menageriet er et absolut trøstesløst – vådt, råkoldt, sølet, beskidt, stinkende – sted, hvor løven og gnuen tilsyneladende påkalder sig sympati, fordi de ikke helt har givet afkald på deres "frihed", men hvor de øvrige dyr, og ganske specielt strudsen, kun fortjener hånsord – indtil den trækker sit trumfkort og usynliggør sig og således tilintetgør jeget – i egentligste forstand en nedtur, ned nemlig i sindets afgrunde. Ikke blot hos dyrene, incl. løven og gnuen ("Menageriets dyreste Stykke", i øvrigt død siden besøget), men også hos sig selv finder han i en deprimerende sum "pint og udbyttet vildskab", og møder sig selv som "en person der er indelukket i sit sinds kuvøse", med Stein Larsens formulering.

Afstanden fra dette tyske menageri – eller dette stemningsbillede – til Wombwells omrejsende karavane er betydelig, også fortællelæsesigt. Ganske vist er der genkommende træk, dyrestanken, udbytningen, brutaliteten, men det får hos Wombwell ikke lov til at blive til en besættelse. De tre drenge oplever ikke at være spærret inde i sig selv, tværtimod oplever de en frigørelse og et længselsgennembrud. Men alt sammen jo filtreret, erindret og fortolket.

"Cirkus Rieger"¹⁹ skildrer en cirkusfamilies besøg i "min Barndoms By" – to verdener, der mødes, en rodfæstet verden og så "de vandrende Folks Frihed og Gratie", som skrevet står. Skal man tro teksten, så er der tale om en erindring fra "for en tredive Aar siden", dvs. fra begyndelsen af 1880'erne. Netop de tredive år, som "har bragt det sidste af Æventyrets og Poesiens Aand til at forsvinde af Verden", først og fremmest takket være "Jernbanerne, Trafiken", netop forbindelseslinjerne til moderniteten.

Rieger kom altså før Wombwell – og kunne endnu forbindes med den gamle, stilfærdige verden, som det langt større engelske menageri jo netop løb over ende. De var i al ydmyghed artister, de medbragte ikke dyr – ikke ud over nogle duer, i hvert fald, og så selvfølgelig hesteforspandet. Endda forlød det, at vinterbasen var en gård i Nordjylland. Intet, altså, fra en hovedstadssynsvinkel, men "Æventyret selv" derude "paa Landet paa et afsidesliggende øde Sted hvor Folk sad fast og altid havde siddet fast". Ved aftenstide, når naftablussene blev tændt, og musikken – også leveret af familien selv – kaldte til forestilling, var det som "en eller anden vældig Fabelblomst, som var sprunget ud her lige midt i den graa Bondeby" – næsten ligesom Wombwells portal, der skød op som en "Trobeblomst".

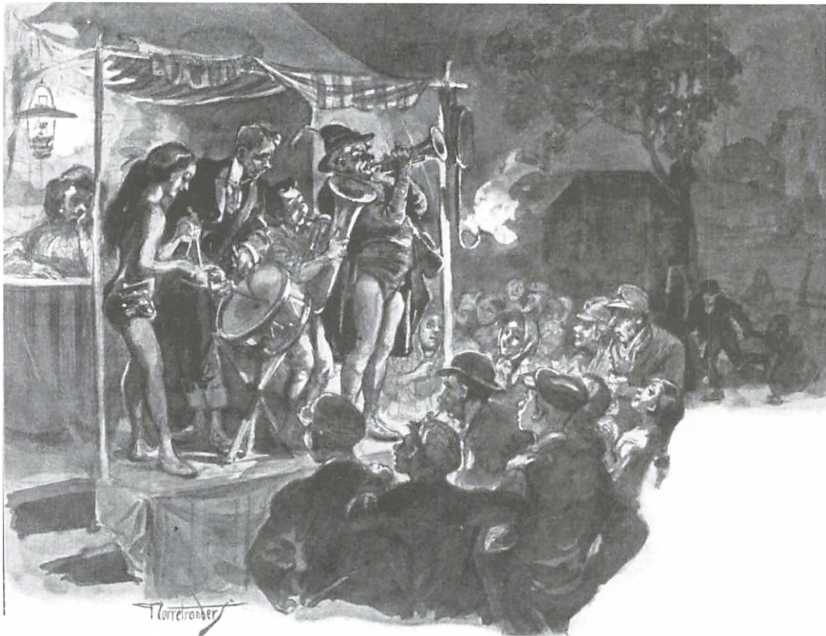

Fig. 5. Johannes Nørretranders (1871-1957). Illustration til Johannes V. Jensens "Cirkus Rieger", Julekronen, 1911.

Men selv denne karavane bestående af en hyggelig grøn vogn med et spand heste foran og et telt fastsurret under vognakslerne, og beboet af en tilnærmelsesvis almindelig familie, trækker spor. Teksten peger på tre forhold: Selve synet af "et trikotklædt farvestraalende og pailletbesat Menneskebarn" virkede i den vante vadmestunge verden som "en Ild i Blodet". Den artistiske fremvisning af legemsfærdigheder, "nærmest anset for en fordægtig Kunst af ordentlige Folk", bidrog måske til den forvandling af bønderkarlene til fodboldspillere, som Jensen bemærkede, da han "sidst var hjemme paa Egnen". Men først og fremmest gjorde Miss Estella et dybt og varigt indtryk; hun var "en Aabenbaring af pigelig Dejlighed i Trikot paa Staaltraadslinje og omsværmet af hvide Duer", smuk også uden for forestillingerne – "og mange er de Drengehjertes hvori hun nedlagde en ganske haabløs, næsegrus Dyrkelse, som dog maaske siden er kommen til sin Ret i Livet; for Skønhed selv om den synes uopnaaelig er ikke spildt paa modtagelige Sind." Således skrevet af en formidabel erindringskunstner, overgået end ikke af Klaus Rifbjerg.

Men det var kun "Egnens raskeste Folk", der lod sig lokke – de andre lod sig forarge og skældte de raske drenge huden fuld, da

de bagefter forsøgte sig på stylter à la Rieger. De lemmer, Gud har givet os mennesker, skal vi ikke forlænge.²⁰ Sådan var det også, da cyklen kom til egnen, "anskaffet af taabelige Folk, som skulde efterabe Narre", som Jensen tilføjer. Det var i velocipedernes, de høje væltepeteres tid! ²¹

Bagefter var det svært at fatte, at den slidte plet på præstens bakke havde set "Miss Estellas Dejlighed og Aabenbaringen af en anden rigere Verden". Det kunne opleves, som om Cirkus Rieger kun var "en fjernt udskudt Forpost" fra denne verden – en drømmeverden, "hvori der dog dæmrede en Virkelighed". Men var længslen end vakt, så fik Jensens sidste indblik i cirkuslivet – Miss Ermine, slangedamen, duedronningens lillesøster, måtte ved afgang indkassere en lussing, fordi hun var for langsom til at parere ordre – den fornemelse frem, "at man altsaa slet ikke kunde rejse fra noget". "Da gik Cirkus i Stykker for mig. Og det er først nu jeg har faaet den helet igen." Først nu – det må vel betyde i skrivende stund, ved at have skrevet "Cirkus Rieger"?²²

Artistfascinationen kan forfølges videre, i hvert fald ind i en gruppe korte avistekster skrevet i begyndelsen af 1901, altså i en art forlængelse af "Menageriet".²³ Flere af dem fokuserer, som også Herman Bangs cirkusfortællinger, på forholdet mellem udøveren og betragterne. Om en og anden på himmerlændingenes vegne skulle finde det uvenligt af Johannes V. Jensen at tillægge dem sadisme, fordi de gerne så løven fortære Miss Alice, så lader "Springeren" forstå, at dette ubevidste begær ikke er regionalt bestemt. Hornkvæget på tilskuerpladserne nyder naturligvis det vellykkede spring på scenen. "Men den dybeste Fryd, de kender, er at opleve at se Springeren styrte. Høre Knoglerne springe som Brænde i hans Kød! Det er en sjælden Nydelse, som Varieteen kun hændelsesvis byder paa." Betalt har de, og snydt bliver de for det bedste – "kanske styrter han denne Gang"; men nej, mesterspringet lykkes!

Kun en af disse tekster involverer dyr, nemlig "Løverne", som på en ganske håndfast måde repeterer pointen. Jeget overværer i Cirkus Varieté (den estimerede cirkusbygning i Christiania Tivoli) den fedladne Mlle Marguerites fremførelse af en løvegruppe, hvis "anfører" på rituel vis skynder sig langsomt hen til gitterdøren, når hun er vel ude, og brøler til publikums vellystige gysen. "Om hun en Aften blev ædt! Jeg har en raa Fantasi, men jeg vil sætte Tekst til Publikums hemmeligste Tanker og tage Følgerne. Jeg vil paastaa, at alle Tilskuerne uden Undtagelse gabede og gik deres Vej, hvis Muligheden var

udelukket!" – Teksten har en yderligere dimension. Vi kulturfolk er så barbariske, at vi ikke kan lade de vilde dyr uddø i fred, de skal forinden tæmmes og piskes og pines, så de for alvor kan fornemme deres nederlag. Partiet er jo ganske ulige. Om man "slap Løverne en Kende ud i Parterret", ville folkene dér øjeblikkeligt afsløre deres ynkelighed – og de allerynkeligste i huj og hast "faa sig lukket inde i det tomme Bur". Det eksperiment har Johannes V. Jensen næppe helt glemt, da han skriver "Wombwell", men i hyldesten til Carl Hagenbeck har han i hvert fald effektueret fortrængningen.

Fig. 6. Et 1903-billede af "Madam Scherzade" i J.L. Middlemiss, *A Zoo on Wheel. Bostock and Wombwell's Menagerie* (jf. note 3), s. 42, viser hende som stadig ungdommelig.

I Lovens Gab. Naarlig i denne Aarstid forfaar man, hvorledes Aalborg-bladene med Begjærlighed have laftet sig over den faarede Lovetæmmerste Miss Scherzade, da hun forleiden under Forevisningen af sin Dressur i Wombwells Menageri blev bidt i Rinden af en af Løverne, og have spundet en lang, interessant Ende om den Livsfare, hun svævede i, den koldblodige Snartraadighed, hvormed hun atter slap ud af den osv. Nu kommer imidlertid en Korrespondent fra Frederikshavn til „Dagbl.“ og tager hele Dusten af Historien. Han har talt med Lovetæmmersten og refererer følgende Forklaring fra Damens egen Mund: Hun plejede ved Forestillingerne inde hos Løverne at lægge sit Hoved ind i Gabet af den ene, der er særlig godmodig, og havde gjort det utallige Gange uden Men. Den paagjældende Dag i Aalborg var det imidlertid særlig varmt og Dyret gispede stærkt i det forholdsvis lille og kvalme Bur. I det hun nu lagde Hovedet ned i Gabet paa Dyret, kunde deite ikke strax faa Luft, og under dens Forsøg paa at frigjøre sit Gab streffede Hjørnetænderne hendes Lindinger, hvorved der fremdrages to Nister, der blødt en Del. Heraf tog man Anledning til at forfærdige et stort Numer om Lovens Blødsigt og den store Fare, Lovetæmmersten var i. Miss Scherzade lo selv af Referatet og fandt, at Historien var en udmærket Reklame, som hun selv ikke kunde have opfundet bedre.

Fig. 7. I livsfare har hun muligvis været fra tid til anden, dog næppe i Aalborg, trods et par rifter, som lokalbladene lystent opholdt sig ved, jf. udklippet hér, fra Viborg Stiftstidende 7. juli 1888.

Ubestrideligt er det i en række af himmerlandshistorierne muligt at pege på forhold i den såkaldte virkelighed, som har indvirket på udformningen af dem, især naturligvis hvad angår ”ydre træk”. På den anden side har det ikke vist sig frugtbart at lægge for megen vægt på indkredsningen af disse forhold – det fører ofte snarere bort fra det kunstnerisk afgørende end ind imod dette centrale.

Imidlertid – forholdet mellem fiktion og virkelighed kalder på en nøjere overvejelse, ikke mindst af hensyn til selve indkredsningen af, hvilke tekster i de tre bind himmerlandshistorier der faktisk er himmerlandshistorier. Enklest var det naturligvis, om man simpelthen kunne overlade den sag til forfatteren selv: Hvad han har kaldt himmerlandshistorier, er himmerlandshistorier. Men forfatteren var selv i tvivl. Der er tydelig forskel på genrekarakteren både mellem de tre bind og inden for hvert enkelt bind, og specielt er det tydeligt, at det beskrivende element trængte sig på i den tredje samling på bekostning af det berettende, så tydeligt, at forfatteren selv i samråd med Aage Marcus i 1933 udsorterede en række tekster, først og fremmest ”Himmerlands Beskrivelse”, som jo så at sige er født med markeringen af, at det beskrivende og ikke det berettende er afgørende, men også flere erindringstekster (”Emigranten”, ”Hedebonden” og ”Graabølle”). Griber man til den seneste udgave, den fra 1995,²⁴ bemærker man, at ”Himmerlands Beskrivelse” er vendt hjem. Det er de nævnte erindringstekster imidlertid ikke, men til gengæld har Aage Marcus i de udgaver, som han har været ansvarlig for, indføjet adskillige tekster fra mytesamlingerne, som ganske vist har himmerlandsaffinitet, men som jo ikke er fortællinger, og som heller ikke af forfatteren er betegnet som himmerlandshistorier. En kommende kritisk udgave må tage den konsekvens af situationen, at den medtager de tekster, som fremkom i de oprindelige bind, samt ”Jørgine” og som appendiks tillige de par tekster, som Johannes V. Jensen vitterligt har betegnet som himmerlandshistorier, men som han altså ikke har lyst i kuld og køn.²⁵

Problemet stikker endnu dybere. Er f.eks. ”Wombwell” en himmerlandshistorie? Ja, pr. definition – men samtidig indgår der jo i denne fiktionssammenhæng elementer, som gør det rimeligt langt hen at opfatte den som en art erindringstekst. Altså ikke blot en tekst med indarbejdede virkeligheds-elementer, men en tekst, hvor disse forvaltes suverænt og stilles i erindringens skær. Erindringen er et filter, hvorigennem noget fortidigt ses, eller en tolkning af dette fortidige. For nu at eksemplificere – og jeg ser hér bort fra dette banale, at den

15-årige Johannes måske slet ikke overværede selve fremvisningen af menageriet, fordi han ikke havde fået lov. I avisannoncerne blev det som før nævnt pointeret, at dresserede dyregrupper blev fremført af Mr. Cooper og den unge Miss Scherazado. Jensen er imidlertid ude i et andet ærinde, han sætter spotlight på Miss Alice og publikums oplevelse af hendes løvenummer – og ikke mindst på sin egen oplevelse, i en kompliceret forholden sig, dels som ”i stunden”, men dels også, og ikke mindst, som ”i skrivende stund”. På denne vis sker der en sammenføjning af den længsel ud af hjemstavnen, som rammer ham på højen, og hans ikke fuldt bevidste erotiske fascination af Miss Alice. Men samtidig med længslen ud er der i teksten nedlagt en længsel hjem, for så vidt som fortælleren er indfiltret i den traditionsbundne virkelighed, som han udsætter for bagklogskabens belysning.

Noter

JM + nr. henviser til: Frits Johansen & Aage Marcus, *Johannes V. Jensen. En Bibliografi*, bind 1-2, 1933-51.

1. ”Wombwell”, *Nye Himmerlandshistorier*, 1904, s. 1-44. Opretrykt i alle de ”samlede” udgaver af himmerlandshistorierne, senest i 22. udg., 2005 og 2009, s. 134-56. – Der citeres efter originaltrykket. Jf. i øvrigt det bibliografiske PS.
2. Sekundærlitteratur: Poul Bager, ”Dommens dag. Om Johannes V. Jensens ’Wombwell’”, *Rotunden*, nr. 20, august 2004, s. 19-27; Hans Brix, ”Wombwell”, i hans *Gudernes Tungemaal*, (1911) 2. udg. 1962, s. 169-74, med optryk i Bo Elbrønd-Bek og Aage Jørgensen (red.), *Jordens Elsker. Synspunkter på Johannes V. Jensen*, 1989, s. 38-42; Jørgen Elbek, ”Jorden og den utålmodige”, i hans *Johannes V. Jensen*, 1966, s. 36-45, spec. s. 41f.
3. E.H. Bostock, *Menageries, Circuses and Theatres*, (London, 1927) New York, 1972, xlvi, 305 s. Det anførte citat om ”all these wandering teachers of natural history” er fra s. 11. Se også J.L. Middlemiss, *A Zoo on Wheels. Bostock and Wombwell’s Menagerie*, Burton-on-Trent 1987, 56 s. (mest afskrift efter Bostock, men med mange illustrationer). En *Visitors’ Guide and Descriptive Catalogue of Edmonds’ Late Wombwell’s Royal Windsor Castle Menagerie*, Newcastle-upon-Tyne, 1871, 24 s., har ikke kunnet fremskaffes. Oplysningerne på nettet vedr. menageriet er forbavsende få og spredte; flere navne forekommer, f.eks. Edmond’s Great Menagerie og Wombwell’s Royal No. 1 Menagerie. George Wombwell var i øvrigt ikke den første menageriejer af et vist format på de engelske veje, det var Stephano Polito (o. 1763-1814). Ifølge en annonce fra 1805 omfattede hans virksomhed på det tidspunkt seks specialbyggede vogne med ”verdens største omrejsende

- dyresamling". Et skibsforslis i den irske kanal gjorde i 1836 en brat ende på dette eventyr.
4. Ejerforholdet til det i Nordjylland turnerende menagerie er uklart. Formentlig ledede James Edmonds turneen på vegne af E.H. Bostock. Men et sted på nettet oplyses, at "Edmonds' (late Wombwell's) Menagerie", incl. 50 trækheste, blev bortauktioneret i Liverpool 29.-31. juli 1900. Hvorom alt er, if. en artikel af Poul Neve i *Politiken* 30. oktober 1960 skulle Bostock i 1934 have givet udtryk for tilfredshed med fætterens turnéledelse, i hvert fald med Johannes V. Jensens karakteristik af ham: "with a terrible temper".
 5. Poul Bager gengiver i sin artikel (jf. note 2) en bekendtgørelse vedrørende Vendsyssel-fremvisningerne (Aalborg 20.-24. juni, Flauenskjold 25. juni, Sæby 26. juni, Frederikshavn 27. juni, Hjørring 28. juni-1. juli og Brønderslev 2. juli) og mener ikke, at Wombwell kom til Himmerland (s. 21f). Turen gik imidlertid videre, således: Nibe 4. juli (jf. *Løgstør Avis* 3. juli); Løgstør 5.-6. juli (jf. *Løgstør Avis* 29. juni og 4.-7. juli); Gedsted 7.-8. juli (jf. *Løgstør Avis* 3. juli); Viborg 9.-12. juli (jf. *Viborg Stiftstidende* 7. og 9.-11. juli). *Løgstør Avis* meddelte 3. juli, at menageriet p.g.a. "indtrufne Omstændigheder" ikke ville komme til Aars og Farsø. Samme dag bragte avisen et længere (udateret) citat fra *Hamburger Fremdenblatt*, hvoraf det fremgår, at overfarten London-Hamburg er foregået på to dampskibe; formentlig har der altså været flere fremvisninger i Danmark, før menageriet kom til Aalborg. If. *Den store danske Encyklopædi* gæstede Wombwell også Danmark i 1883 og 1886; det er der i denne sammenhæng ikke søgt dokumentation for.
 6. Løvetæmmeren John Cooper (1833-1920) debuterede som elleveårig. If. *Ordbog over det danske Sprog* er en kassevogn en gemen arbejdsvogn. Her refereres formentlig til den vogn, som "foldes ud" og bliver til menageriets indgangsportal, hvor billetlugen (kassen) befinder sig. Menagerierne konkurrerede på indgangspartier. Da E.H. Bostock fik eget menageri, startede han med portalen, som moderen så "lånte", indtil resten af vognene blev leveret (Bostock, s. 94).
 7. Aage Schiøttz-Christensen, *Om Sammenhængen i Johannes V. Jensens Forfatterskab*, 1956 og 1969, s. 211.
 8. Om Johannes V. Jensens optagethed af udvandrenes skæbne i det fremmede vidner adskillige artikler, f.eks. anmeldelserne af Karl Larsens *De, der tog hjemmefra*, bind 1, *Riget* 25. november 1910 (JM 378) og bind 2, *Tilskueren*, 1912, s. 441-51 (JM 413), samt "Dansk-Amerikanerne og den danske Bonde", *Hjemmet*, nr. 27, 4. juli 1928 (JM 768). Udvandringsmotivet møder man i himmerlandshistorierne "Guldgraveren" (1904) og "Bo'l" (1906, med titlen "Bodils Bryllupstaarer").
 9. Jf. "Vore første Bøger", *Aarbog for Bogvenner*, 4, 1920, s. 9-24, optrykt bl.a. i *Mytens Ring*, ved Carl Bergstrøm-Nielsen, 1957, s. 15-27; om løven i ABC-bogen oplyses s. 19: "et gammelt rædsomt Træsnit, forestillende en skæv Tingest med Knurhaar som Kæppe [og med] kun tre Ben, for det ene var ulykkeligvis tegnet bag ved det andet [...]."

10. Carl Hagenbeck (1844-1913) forsynede europæiske menagerier, cirkuser og zoologiske haver med dyr fra alverdens lande. I 1907 åbnede han i Hamborg/Stellingen Tierpark Hagenbeck, hvor dyrene levede langt mere "naturligt" end i de ældre zoologiske haver. Denne såkaldte Hagenbeck-revolution kom under Waldemar Dreyers ledelse også til at præge Københavns Zoo. Johannes V. Jensen, "Hagenbeck", *Politiken* 14. marts 1909 (JM 320), med optryk i *Nordisk Aand*, 1911, s. 74-83, bygger i det væsentlige på Hagenbecks redegørelse for sine oplevelser og erfaringer i *Von Tieren und Menschen* (1908; på dansk 1911), Jensen var en hyppig gæst i Zoologisk Have (jf. "Zoologisk Have", *Aar-bog 1916*, 1916, s. 99-113, to artikler, JM 466 og 480, oprindeligt trykt i provinspressen, samt "Zoologisk Have", *Møllen*, 1944, s. 109-32, tre artikler, JM 1011, 1138 og 1196, oprindeligt trykt i *Politiken*). En karakteristik af Dreyer, der før han blev Zoo-direktør var læge i Gedsted og en fortrinlig amatørarkæolog, indgår i Jensens bidrag til Johannes Brøndsted-festskriftet *Fra Danmarks Ungtid*, 1940 ("Himmerlandsk Arkæologi", s. 13-20). Jf. også den af Aage Sikker Hansen illustrerede børnebog *Zoologisk Have*, 1934.
11. Jf. Rikke Andreassen og Anne Folke Henningsen, *Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*, 2011, 312 s. Omtalt af Anna von Sperling, Information 11.11. 2011, under overskriften "Da de hvide ville vide hvem de vilde var". S. 22f fortreges de danske udstillinger 1878-1909, med den hos Hagenbeck lejede abessinierkaravane på Landsudstillingen i Århus som den sidste i rækken (se om denne s. 143-44, 186-88 og 194-95). Johannes V. Jensen, "Aarhus-Udstillingen", *Maanedes-Magasinet*, maj 1909, s. 302-11 (JM 325), nævner abessinierlejren en passant. Jf. Johan Bender, *Hurra for Aarhus. Landsudstillingen 1909 – vejene til og sporene fra*, 2008, s. 193-95 og 221. Den i note 3 nævnte Polito-annonce anfører i sin opremsning af dyrebestanden "a large satyr, or Ethiopian savage", så Hagenbeck var næppe den første, der havde "eksotiske mennesker" på dagsordenen.
12. Bostock, s. 249-52.
13. Garrard Tyrwhitt-Drake, *The English Circus and Fair Ground*, London 1946, s. 170f. Min oversættelse.
14. Jf. himmerlandshistorien "Jørgine" fra 1926.
15. En gnu disponerede Wombwells menageri næppe over, men Johannes V. Jensen kan have set én i det etablissement, som han skildrer i "Menageriet" (jf. nedenfor).
16. Vagn Predbjørn Jensen, *Dyrlægens Johannes. Johannes V. Jensen og Himmerland*, 1996, s. 106-11 (i kapitlet "Himmerland – digtning og virkelighed"), med forarbejde i *Aalborg Stiftstidende* 7. marts 1967. Trangen til at blotlægge virkelighedsbaggrunden fører generelt bort fra teksterne frem for at åbne dem. Det er f.eks. distraherende at blive belært om, at Ejnar – Jensen som 15-årig, altså, i denne optik – ikke fik hele fornøjelsen med, fordi han havde glemt at spørge om lov

- derhjemme (hvad et med Jensen jævnaldrende "øjenvidne" har betroet Predbjørn Jensen)! I øvrigt er oplysningerne om menageriet s. 106f ganske upræcise, i hvilken henseende de dog overtrumfede af Johannes Møllehaves i *En himmerlandsk mundfuld. Lystlæsning af Johannes V. Jensens 40 "Himmerlands historier" – fra gru til glæde*, 2010, s. 135-39.
17. "Menageriet" fremkom som "Rovdyr i Sne" i avisen *København* 26. december 1900, med optryk i *Myter og Jagter*, 1907, s. 32-36, *Myter*, ved Aage Marcus, (1946) 1960, s. 27-29, og *Nordisk forår*, ved Niels Birger Wamberg, 1999, s. 32-34.
 18. Finn Stein Larsen, "Bevidsthedens kulegravning. Johannes V. Jensen: 'Menageriet'", i hans *Prosaens mønstre. Nærlæsninger af danske litterære prosa-tekster*, (1971) 2. udg., 2006, s. 119-29, samt i *Jordens Elsker. Synspunkter på Johannes V. Jensen*, ved Bo Elbrønd-Bek og Aage Jørgensen, 1989, s. 170-78.
 19. "Cirkus Rieger" fremkom i *Julekronen*, 1911, s. 11-12, med optryk i *Mytens Ring. Efterladte Myter og Beskrivelser*, ved Carl Bergstrøm-Nielsen, 1957, s. 98-107, *Cirkushistorier fra hele verden*, ved Tage la Cour, 1962, s. 164-70, *Da jeg var barn. Kendte danskeres barndomserindringer*, ved Ole Knudsen, 1995, s. 231-37, og *Himmerlandsk Musik*, ved Niels Birger Wamberg, 1997, s. 380-86.
 20. Jf. "Spilmanden", *Solbverv. Julekrift til Ungdommen*, 1929, s. 7-13 (JM 807) optrykt i *Kornmarken*, 1932, s. 19-26 (JM 807); medtaget i de senere udgaver af *Himmerlands historier* (1995-udg. s. 303-07). Dyr-lægens drenge hentede mælk på titelfigurens gård – på stylder, "til Forbitrelse for vor Nabo, Poul Snedker, som rasende lod os vide at Vorherre ikke havde givet os Ben for at vi skulde gøre dem længere end de var af Naturen".
 21. Jf. "Trioen", *Martins Maanedsbefte*, januar 1922, s. 1-4, optrykt i *Myter*, bind 3, 1924, s. 92-103 (JM 583). Teksten, der har genrebetegnelsen "Indgang til en uskreven Roman", skildrer indledningsvis ganske morsomt, hvordan Peter Præstmark kommer væltende til Louns netop på en væltepeter. Jf. Oluf Friis, *Den unge Johannes V. Jensen 1873-1902*, 1974, bind 1, s. 63-68.
 22. Cirkus Rieger, alias Cirkus Miehe, startede i 1871, med en gård i Thy som vinterkvarter. I 1940 opsøgte Johannes V. Jensen atter Miss Estella, nu Dora Miehe Pfänner ("Hos 'Duedronningen'", *Politiken* 10. juni 1940 (JM 1153)); optrykt i *Himmerlandsk Musik*, ved Niels Birger Wamberg, 1997, s. 386-90). Mødet fandt sted i forbindelse med et engagement i Cirkusbygningen i København, i fru Pfanners "gamle prøvede Husvogn" (dog selvfølgelig ikke den oprindelige!) – "efter vistnok mellem 50 og 60 Aars Forløb", som Jensen med vanlig nonchalance anfører. I de mellemliggende årtier havde Cirkus Miehe jo fået internationalt format. Dora Miehe (1868-1945) havde i 1902 overtaget det efter faderen Heinrich, der i 1894 havde købt Rold Kro. Programmet bød på akrobatik og klovnerier, samt udsøgte hestenumre under Dora Miehes ledelse, men efter 1922 kom fremvisning og dressur af vilde

- dyr (i overensstemmelse med en generel trend) til at spille en fremtrædende rolle, således at den traditionelle skelnen mellem menageri og cirkus blev udvisket. Cirkus Miehe blev videreført af næste generation og opløst i 1958. Dora Miehes bror Christian drev 1927-40 et konkurrerende cirkus, Miehe-Glauert, med vinterkvarter på Rold Kro (hvor der nu er Cirkusmuseum).
23. Alle i *København* 1901, og alle undtagen den første med serietitlen "Varieté": "Fra Christiania-Cirkus", 19. januar (JM 87; optrykt i *Myter og Jagter*, 1907, som "Et Ekstranummer"); "Kate"/"Hunden", 19.-20. februar (JM 96-97; optrykt i *Myter og Jagter* som "Knokkelmanden"); "Springeren", 21. februar (JM 98; optrykt i *Myter og Jagter*); "Løverne", 24. februar (JM 99; optrykt i *Myter og Jagter*); "Komediantspillerne", 3. juni (JM 107); "Sangerinden", 12. juni (JM 108; optrykt i *Myter og Jagter*); "Manden med Hænderne", 16. juni (JM 109).
 24. Udgavens talrige scanningsfejl vidner om, at man har sparet korrekturlæsningen. I 2005 og 2009 fremkom fotografiske optryk, der trofast har bibeholdt fejlene, af hvilke den værste er: *Rundkredsen op* i stedet for *kørt op* (s. 148).
 25. Jf. Aage Jørgensen, "Johannes V. Jensens Himmerlandshistorier. En teksthistorisk afklaring", *Nordica*, bind 30, 2013, i tryk.

Litteratur

Optryk

Dansk Litteratur i Udvalg. Til Brug for Gymnasiet, ved Morten Borup, bind 2, 1933, s. 259-71 (uddrag).

Udvalgte prosastykker, ved Morten Borup og Peter Illsøe, 1940, s. 1-25; 2. udg., 1952, s. 9-32.

Litteraturbogen. Et udvalg af nutidig, dansk litteratur for 9. og 10. klasse, ved Torben Gregersen, m.fl., bind 2, 1958, s. 37-61.

Dansk Digting. Læsebog for realklasserne, ved Kaj Handberg, m.fl., bind 2, 1961, s. 148-71.

Læsebogen for realskolen, ved Torben Gregersen, m.fl., bind 2, 1962, s. 5-26.

Nordiske nobelpristagere, ved Orla Lundbo, 1966, s. 46-74.

12 Himmerlandshistorier, ved Sven Møller Kristensen, 1979, s. 143-72.

Dansk landsbyliv skildret af kendte danske forfattere, ved Claus Brøndsted, 1981, s. 79-104.

Himmerlandshistorier. Et udvalg, ved Uffe Andreasen, 1981 og 1986, s. 80-105.

Læsebogen. Danske forfatters yndlingslæsning, ved Ole Knudsen, bind 2, 1997, s. 18-40 (valgt af Ebbe Rode, der i en lille indledning bl.a. oplyser, at Jensen var faderens, digteren Helge Rodes, yndlingslæsning).

Oversættelser

Svenske oversættelser: *Wombwell*, Helsingfors 1906 (Romanbibliotek, Veckans krönika, 3); *Himmerlandshistorier*, Stockholm 1984, s. 95-123 (Sonja Carlberg).

Tyske oversættelser: *Mr. Wombwell. Erzählungen*, Berlin 1936, s. 7-49; *"Ich*

habe deine wilde, unheilbare Sehnsucht gespürt ...”, Wien 2005, s. 62-85
(Sven Hakon Rossel og Monica Wenusch).

Spansk oversættelse: *El ramo de mirto / Wombwell*, Santiago de Chile 1990,
s. 63-102.

Engelsk oversættelse: *A Wild Incurable Longing ...*”, Wien 2012, s. 59-79
(David W. Colbert).

Optrevlingen af Aarsgruppen februar 1944

Af Thorkild Nielsen og Egon Jensen

Indledning

Den 23. juni 1944 blev Aarsgruppen, som den første samlede gruppe i Danmark, henrettet ved skydning i Ryvangen i København. Gruppen blev dannet omkring årsskiftet 1943-1944 og havde reelt kun én modtagelse på Blære Hede, den 6. februar 1944.¹

Af Frihedsmuseets modstandsdatabase fremgår, at gruppen bestod af Emil Balslev, Poul Ib Gjessing, Christian Ulrik Hansen, Hans Jørgen Henriksen, Hans Erling Jacobsen, Michael Westergaard Jensen, Børge

Fig. 1. Aarsgruppen: Fra venstre, øverste række: Børge Johannes Lauritsen (22.10.1916-23.06.1943), Emil Balslev (19.09.1913-23.06.1943), Jens Peter Funk Lind (14.05.1921-23.06.1943). Fra venstre, nederste række: Jørgen Rydder (20.09.1923-23.06.1943), Michael Westergaard Jensen (20.10.1916-2.06.1943).

Johannes Lauritsen, Jens Peter Funch Lind og Jørgen Rydder.² Databasen er ikke korrekt, idet kun Emil Balslev, Michael Westergaard Jensen, Børge Johannes Lauritsen, Jens Peter Funch Lind og Jørgen Rydder udgjorde selve gruppen.

Christian Ulrik Hansen var medlem af Holger Danske, men indtrådte ved nytårstid i ledelsen af den jyske modtagelsesorganisation.³ Poul Ib Gjessing og Hans Jørgen Henriksen var, med base i Hasseris ved Aalborg, involveret i distribueringen af våben til sabotagegrupperne. Hans Erling Jacobsen hed faktisk Hans Ellung Jacobsen var ikke blandt de henrettede. Han var dyrlæge og døde først i 1990.

Baggrunden

Efter samarbejdspolitikken ophør den 29. august 1943 blev modstandsarbejdet, herunder våben- og materieforsyningen fra England, intensiveret. Den tyske strategi var herefter at stække modtagergrupperne for at forpurre sabotagegruppernes videre arbejde. Indsatsen mod modtagergrupperne blev derfor intensiveret.

Som konsekvens af den øgede indsats for den tyske krigsret voldsomt frem mod modtagerorganisationen med dødsdomme. Hvidsten-gruppen blev eksempelvis henrettet den 29. juni 1944, altså allerede ca. en uge efter Aarsgruppen.

Optrevlingen af Aars gruppen

Gruppen blev optrevet ved, at Børge Lauritsen blev angivet til Gestapo i Aalborg. Han var "i byen" og hans tilstedeværelse blev anmeldt til Gestapo den 25. februar 1944. De oplysninger man dels fandt på hans person og dels fik under afhøringen førte til, at Gestapo straks begav sig til Aars for at arrestere landinspektør Emil Balslev. I de følgende dage blev øvrige medlemmer af gruppen i Aars og Farsø arresteret. Virkningerne af Gestapos arrestationer er tidligere beskrevet i Fra Himmerland og Kjær Herred i bindet for 1956 af en unavngiven mand fra Farsø.⁴ Den anonyme beretning er tendentiøs og formentlig ikke dækkende for de egentlige hændelser. Den giver et signalement af de lokale holdninger til optrevlingen af Aarsgruppen, og de konsekvenser den fik, også for andre dele af våbenmodtagelsesarbejdet i Vesthimmerland og Aalborg, i årene efter befrielsen.

Myterne om årsagen til optrevlingen

Den 26. juni 1945 kom Jørgen Rydders og Børge Lauritsens bårer tilbage fra Ryvangen for at blive genbegravet på Aars Kirkegård. Begivenheden blev markeret meget synligt i Aars by med modtagelses-

korteger og flagudsmykninger langs ruten op til kirken. Mange deltog i genbegravelseshøjtideligheden i Aars Kirke. Hele arrangementet demonstrerede lokal deltagelse i og fællesskab om højtideligheden.⁵

Der opstod sideløbende en del lokale myter om Børge Lauritsens andel i årsagen til optrevlingen af gruppen. Hovedelementerne i myterne var Børge Lauritsens angivelige åbenmundethed, svaghed for alkohol og kvindeligt selskab. Disse tre bestanddele er indlejret i de forskellige versioner af myter. Udenfor myterne findes der imidlertid ikke antydninger af, at Børge Lauritsen lokalt var kendt som "skørtejæger."

Én version lyder på, at Børge Lauritsen, grundet sin åbenmundethed og livsførelse, skulle likvideres af modstandsbevægelsen. Den version forekommer utroværdig. Da gruppen var dannet allerede i januar er det usandsynligt, at der, i den relativt korte periode indtil arrestationen den 25. februar, kunne fremskaffes bemyndigelse til likvidation fra England. Endelig var likvideringerne langt fra indført på dette tidspunkt. Man havde kun gennemført en enkelt likvidering af en SOE-agent, Hans Henrik Pay Larsen. Det kan dog tænkes, at nogen længere nede i modstandsbevægelsen, kunne have antydning muligheden for at likvidere Børge Lauritsen. Myten forudsætter imidlertid, at Børge Lauritsen, allerede fra modstandsgruppens dannelse, udgjorde en sikkerhedsrisiko. Ifølge myten var han, trods sine 27 år, lokalt kendt som en åbenmundet ungarl, der hverken forsagede godt selskab eller det smukke køn. Men hvorfor blev han så overhovedet del af den nystartede modstandsgruppe – med det skudsmål?

En anden version lyder, at Børge Lauritsen, da ingen ville påtage sig at likvidere ham, skulle sendes til Sverige via Frederikshavn til Gøteborg. Under turen til Frederikshavn skulle han være strandet i Aalborgs natteliv, nærmere bestemt på restaurant Ritz, hvor han i beruset tilstand havde pralet med sin deltagelse i modstandsarbejdet og fremvist sin pistol overfor "Skrædder-Grethe."⁶ Kvinden var ifølge myten stikker, hvorfor hun, da Børge Lauritsen var færdig med at berette om sine meritter, koldt og kynisk stak ham til Gestapo i Aalborg med efterfølgende arrestation til følge.

Også den version forekommer meget spinkel. Hvorfor var Børge Lauritsen eksempelvis ikke ledsaget af en repræsentant fra modstandsbevægelsen for at sikre, at netop den formodede åbenmunde Børge Lauritsen ikke kom på gale veje? Det tyder enten på et totalt sikkerhedssvigt i modstandsbevægelsens lokale ledelse eller også, at myten ikke har hold i virkeligheden.

En tredje version af myten indfanger da også dette sikkerhedsaspekt med en tilføjelse om, at et medlem af Børge Lauritsens familie skulle være udpeget til at ledsage ham. Også den udvidede version forekommer betænkelig ved, udover de nævnte problemer, at antyde, at andre end modstandsbevægelsens medlemmer blev bedt om at ledsage ham. Hvis myten taler sandt, ligger der en ekstra stor byrde på familien Lauritsens skuldre, da det pågældende familiemedlem jo ikke løste den pålagte opgave. Og det fritager ikke modstandsbevægelsens lokale ledelse for ansvaret for de katastrofale mangler på sikkerhed. Versionen er suppleret med en beretning om, at Børge Lauritsen blev udstyret med penge og kørt til Aalborg, hvor han på et værelse skulle vente tre dage for at blive sejlet til Sverige.⁷

En fjerde myte stammer fra det daværende nazivenlige miljø på Aarsegnen. Ifølge denne myte var Børge Lauritsen stadig den levende, alkohol- og kvindeglatte ungtkarl, men nu kobles Jørgen Rydder til myten. De to skulle angiveligt have chikaneret det tyske militær ved at skyde mod soldaterne og ødelægge forskelligt materiel. Denne myte har forfatterne kun stiftet bekendtskab med i et enkelt tilfælde. Myten peger i en helt anden retning end de øvrige versioner, hvilket antyder, at dette særlige miljø opfattede Aarsgruppen mere som en flok gadedrenge, der kun var ude på at genere besættelsesmagten helt lokalt, end som en del af den danske modstandsbevægelse.

Det er vanskeligt at kortlægge de faktiske omstændigheder bag myternes opståen. De er formentlig ikke opstået på et konkret tidspunkt, men mest sandsynligt over tid.

Måske er de opstået i takt med, at den kollektive sorg over gruppens henrettelse og det spontane fællesskab i forbindelse med Børge Lauritsens og Jørgen Rydders genbegravelse i Aars er klinget af. Alligevel lå de dramatiske begivenheder latent i lokalbefolkningens bevidsthed. Erfaringer med eftervirkningerne af sorg viser, at der før eller siden opstår vrede rettet mod den eller de personer, som har fremkaldt sorgen ledsaget af et behov for placering af skyld.

Hvis denne antagelse er rigtig, findes her forklaringen på, at skylden for modstandsgruppens optrevling i myterne entydigt placeres hos en angivelig åbenmundet Børge Lauritsens svaghed for kvinder. Hertil bidrager også, at Børge Lauritsen stammede fra en meget velstående og kristen familie i Aars – præstens knægte er jo altid de værste!

Efter det for os oplyste cirkulerer myterne stadig i visse kredse i Aars, skønt disse kredse, af indlysende årsager, bliver stadig mindre. Den ene af herværende artikels forfattere, Thorkild Nielsen, erindr

stadig, da han under arbejdet i 1995 med bogen "I denne glædes-time..... Glimt fra befrielsesperioden på Aarseggen, maj-august 1945," fra dalevende modstandsfolks side, fik konkrete henstillinger om at fremstille Børge Lauritsen som karakterløs skørtejæger og direkte skyldig i optrevlingen af Aarsgruppen.

– og virkeligheden

Virkelighedens verden ser noget anderledes ud. Nyere undersøgelser tegner et anderledes billede af Børge Lauritsens andel i optrevlingen af Aarsgruppen.

Men først skal vi til Frederikshavn i senvinteren 1943. Den 26. marts 1943 blev faldskærmsagenten Adolf Theodor Larsen, med dæknnavnet Andy arresteret af det danske politi; d.v.s. før samarbejdspolitikken ophør 29. august 1943, på restaurant Ritz i Frederikshavn, hvor han havde været sammen med en kvinde ved navn Grethe Thomsen.⁸ Under samværet blev hun klar over, at Andy var i besiddelse af en pistol og en giftampul, hvorfor hun kontaktede det danske politi. Andy overlevede derved krigen, omend i en tysk koncentrationslejr.

VOGT DIG OH VOGT DIG

Før Kvinden den smukke

thi det koster

INDELUKKE.

Fig. 2. Tegnet af SOE-agenten Preben Lok-Lindblad, mens han var i agenttræning i Storbritannien. Tegningen træffer kernen i myterne om Børge Lauritsen ganske præcist.

Episoden skabte voldsomt røre i den danske afdeling af SOE i London, som meddelte, at Andy fortjente at blive likvideret.

I modstandsbevægelsens version af historien hedder det, at Andy, ganske uden skyld, var faldet i kløerne på Grethe Thomsen, angiveligt en tidligere wienerpige, som nu gik tyskeres ærinde.⁹

Om Andys arrestation den 26. marts 1943 hedder det i politirapporten, at to betjente kl. 22.00 kom tilbage til stationen fra restaurant Ritz i Frederikshavn, hvor Grethe Thomsen havde fortalt dem, at hun gennem en uges tid havde været sammen med en "muggen" person, om hvem hun vidste, at han var i besiddelse af en pistol og en giftampul. Foranlediget af disse oplysninger vendte en dansk kriminalbetjent og to danske politibetjente tilbage til restaurant Ritz for at anholde Andy, hvilket skete kl. 22.45. I en samtidig indberetning om episoden til SOE i London hedder det, at det var praleri og uforsigtighed, der førte til anholdelsen af Andy, idet han overfor Grethe Thomsen havde vigtet sig af at have mange penge og at være godt bevæbnet. Flere af restaurationsgæsterne fandt Andys opførsel så mistænkelig og påfaldende, at man underrettede politiet, da man troede at stå overfor en almindelig forbryder.

Andy var, ifølge en senere beretning, sendt til Frederikshavn, fordi man ikke accepterede hans drikkeri i den københavnske del af modstandsbevægelsen. Ifølge samme beretning var Andy blevet advaret mod Grethe Thomsen, som tidligere havde fået stikkerbetegnelsen hæftet på sig.

Grethe Thomsen, født Nielsen og fraskilt, gik under navnet Skrædder-Grethe, fordi hun var datter af skræddermester Nielsen i Frederikshavn. Senere undersøgelser har dokumenteret, at der ikke er belæg for, at Grethe Thomsen var stikker. Hun har formentlig fået stikkertiketten hæftet på sig, fordi der gik rygter om, at hun var wienerpige, d.v.s. kommet til Danmark fra Østrig efter den tyske Anschluss i 1938, og at hun færdedes lidt mere i selskabslivet end man brød sig om i Frederikshavn. Hun var ikke wienerpige eftersom hun stod opført i folketællingen 1921, født i København som datter af skræddermester Nielsen, der altså senere må være flyttet til Frederikshavn.

Teknisk set angav Grethe Thomsen ganske vist Andy til det danske politi, men det er dokumenteret, at hun ikke gjorde det for egen vindings skyld, men blot fordi hun, i lighed med andre gæster i restaurant Ritz den pågældende aften, mente at stå over for en almindelig forbryder.

Andy vedgik under debriefing, i juni måned 1945, over for sine engelske overordnede, at han ikke vidste, om Grethe Thomsen var stikker eller ej.¹⁰

Spiritus og pigesjov var slet ikke ukendte problemstillinger og sikkerhedsrisici blandt de engelske SOE-agenter.¹¹ Det er derfor rimeligt at antage, at der også blandt de danske modstandsfolk var lignende problemer. Hvis antagelsen er rigtig, var Børge Lauritsens adfærd ikke et isoleret tilfælde.

De danske SOE folk havde øjensynligt så store problemer med sikkerheden, at de måtte finde en prügelnabe. En sådan fandt de i Grethe Thomsen. I bogen "Ingen tænder et lys" hedder det:

"Ole Geisler, Poul Jensen, for den sags skyld vi alle, havde bestemt at hævne Andy og skaffe os af med "Lorte Grete [Skrædder Grethe, forf. anm.]." Det var som bekendt hende, der havde stukket Andy Larsen. Poul Jensen var meget energisk i sine forsøg for at finde hende, og hans arbejde kronedes da også med held. Han fandt ud af, at hun boede i samme by som han selv, nemlig Aalborg. Hun levede sammen med en kæreste, en forhutlet landstryger, som også var i tyskernes sold."¹²

Citatet antyder, at Grethe Thomsen skulle likvideres for at opretholde SOE's, og måske hele modstandsbevægelsens, facade udadtil.

Oprindeligt havde Poul Jensen planlagt at skyde hende, men Grethe Thomsen var klar over faren, så hun var meget påpasselig. I stedet konstruerede han Love Parcel Number 45, en hjemmelavet brevbombe indeholdende plastisk sprængstof forsynet med en udløser, der bragte bomben til eksplosion når man fjernede indpakningspapiret. Bomben blev sendt til Grethe Thomsens adresse, men da hun ikke var hjemme, åbnede kæresten, Jens Bernhard Sørensen, i stedet bomben og blev dræbt på stedet. Det har efterfølgende vist sig, at Jens Bernhard Sørensen ikke var "...en forhutlet landstryger, som også var i tyskernes sold." Faktisk var han handelsmand, der handlede med tørv til lokale forretninger.¹³ Efter et tredje likvideringsforsøg flygtede Grethe Thomsen omkring årsskiftet 1943-1944 til Tyskland, hvorfra hun i 1950 vendte tilbage til Danmark. De danske myndigheder fandt heller ikke på dette tidspunkt anledning til at retsforfølge hende for stikkervirksomhed under besættelsen.¹⁴

Det er værd at bemærke, at Grethe Thomsen formentlig slet ikke befandt sig i Danmark på tidspunktet for Børge Lauritsens besøg på restaurant Ritz i Aalborg i slutningen af februar 1944.

Grethe Thomsen fik under besættelsen et meget blakket ry i modstandsbevægelsen. Reelt blev hun formentlig brugt af SOE i Danmark som dække over egne interne svagheder og problemer med sikkerheden, som måske også rakte længere ned i modstandsorganisationen.

Hvem angav Børge Lauritsen?

Mandag den 7. oktober 1946 sad en mand på anklagebænken i Særretten i Aalborg, der var beklædt af en juridisk dommer samt to domsmænd, en mand og en kvinde. Anklagemyndigheden krævede dødsstraf, eller Livsstraf, som det hed i Straffelovstillægget.¹⁵

Manden hed Børge Thorkild Jensen. Anklageskriftet omfattede otte punkter, bl.a. angivelse af lederne af Dannevirkegruppen i København og Børge Johannes Lauritsen og Emil Balslev fra Aarsgruppen.

I henhold til dommen i straffesag nr. 995/1946, afsagt den 7. oktober 1946, blev Børge Thorkild Jensen efter anklageskriftets pkt. 7 sigtet for "...den 25. Februar 1944 at have angivet Købmand Børge Johannes Lauritsen, født den 22. oktober 1916 i Aars, og landinspektør Emil Balslev født 19. september 1913 paa Frederiksberg, til det tyske Sikkerhedspoliti i Aalborg som værende Medlemmer af en Modstandsgruppe, der modtog nedkastede Våben, hvilket havde til Følge, at de nævnte umiddelbart efter blev anholdt og henrettet den 23. Juni 1944 og i øvrigt var Anledning til, at adskillige Medlemmer af Gruppen, kaldet "Aarsgruppen" anholdtes i Dagene efter den 25. Februar 1944, og at yderligere 6 Medlemmer henrettedes den 23. Juni 1944, mens 5 deporteredes til Tyskland."

Børge Thorkild stod sigtet efter Lov Nr. 259 af 1/6 1945 ("straffelovstillægget") §12, som lyder: "Den, som ved Angiveri eller paa anden Maade har medvirket til, at nogen er blevet anholdt eller udsat for Anholdelse af tysk Myndighed eller nogen dermed samarbejdende Organisation eller Enkeltperson eller er blevet fængslet eller straffet i Henhold til de midlertidige danske Undtagelsesbestemmelser, der er givet i tysk Interesse, straffes med Fængsel.

Har Handlingen medført, at nogen har mistet Livet, har lidt alvorlig Skade paa Legeme eller Helbred eller er blevet ført ud af Landet eller berøvet Friheden i længere Tid, eller har saadan Følge været tilsigtet, kan Livsstraf anvendes."

Anklagemyndigheden krævede dødsstraf.

Til sigtelsens pkt. 7 er lagt til grund: "Da Fængslede [Børge Thorkild Jensen, forf. anm.] meldte han sig efter Ordre paa Højskolehotellet (Gestapos Hovedkvarter) i Aalborg, hvor han oplyste, at han kom fra Buncke og skulde se paa "Arbejdet heroppe". Fængslede traf ikke Gestapochefen, men en Medhjælper ved Navn Main, der, uden at der blev truffet Aftale om, hvad Fængslede skulde foretage sig, bad Fængslede om at ringe senere og spørge efter (Medhjælperen) Echardt. Fængslede indfandt sig paa Duus' Vinstue, hvor han kom sammen med et Par Personer, han kendte. Noget efter sluttede

yderligere en ukendt Person – den i Anklageskriftet ommeldte Børge Lauritsen – sig til Selskabet, og Lauritsen begyndte nu efter at have taget sine Brilller af at tale om, at han var Sabotør, hvortil Fængslede udtalte, at det skulde han tie stille med, for han vidste ikke, hvem han var sammen med.

Fængslede og Lauritsen indfandt sig derpaa sammen i Phønix' Kælder, hvor de spiste Smørrebrød og nød noget Spiritus, uden at nogen af dem blev beruset. Herefter gik de til "Kilden" – Fængslede har udtalt, at han "havde lavet noget i Hornbæk men vil i øvrigt ikke have udgivet sig for Sabotør – hvor Lauritsen skulde have en Telefonsamtale med Emil Balslev - Fængslede har senere under Afhøringen udtalt, at Emil Balslevs Navn ikke blev nævnt – og han bad nu Fængslede om at ringe op og sige, at "det var Ejendomsmægler Olsen angaaende Niensens Hus", hvorefter Fængslede rakte Lauritsen Røret. Fængslede bemærkede endvidere, at Lauritsen til Emil Balslev sendte et Telegram, hvis Ordlyd blev indført i Lauritsens Lommebog. Yderligere tegnede Lauritsen i Lommebogen en engelsk Pistol, idet han foreviste Tegningen for Fængslede. Der var herudover ikke Tale om illegal Virksomhed, men Lauritsen udtalte dog, at han havde nogle Venner i Aars, der alle var Sabotører. De forlod "Kilden" og undervejs byttede de, der efterhaanden var blevet berusede, efter Lauritsens Forslag, Tøj, hvorefter de indfandt sig paa "Ritz", hvor til stede var en fælles Bekendt, Emil Balslev som Lauritsen var Uvenner med, og som han titulerede Stikker og Værnemager. Det endte med, at Lauritsen og kom op at skændes, og da Lauritsen vilde slaa ringede Fængslede til Gestapo og berettede, at han var sammen med en Sabotør, idet han bad Gestapo om at hente dem begge (Lauritsen og Fængslede), hvilket derefter skete. Fængslede, der har nægtet at have faaet noget særligt Vederlag for sin Oplysning, og som har udtalt, at han ikke betragtede Lauritsen som "nogen vigtig Sabotør, siden han snakkede saa meget", var derefter med Gestapo i Aars, hvor den i Anklageskriftet omhandlede Emil Balslev. Emil Balslev samt en Apoteker blev anholdt og ført med til Aalborg.

Af det i øvrigt oplyste – hvortil Fængslede intet har haft at bemærke – fremgaar det, at Lauritsen og Emil Balslev blev henrettet af Tyskerne den 23/6 1944, samt at yderligere en Række Personer af Lauritsens Gruppe, kld. "Aarsgruppen", der beskæftigede sig med Modtagelse af nedkastede Vaaben, i Kontinuation af Fængsledes Meddelelse om Lauritsen, blev anholdt af Tyskerne, og at yderligere 6 af dem blev henrettet den 23/6 1944, medens 5 blev deporteret til Tyskland.

Idet Retten har fundet, at det har staaet Fængslede klart, at han ved sin Angivelse af Lauritsen, som han vidste tilhørte et lille Samfund (Aars) og fandtes i besiddelse af kompromitterende Oplysninger vedrørende sig selv og Emil Balslev udsatte en Række Personer for Anholdelse af Tyskerne, og idet Følgerne af i hvert Fald Lauritsen og Emil Balslevs Anholdelse findes at maatte tilregnes Fængslede som uagtsomme, vil han for sit heromhandlede Forhold være at anse efter Lovbeg. Nr. 368 af 6/7 1946 § 12 stk. 1 og 2.”

Dommen

Oprindelig var der afsat tre dage til retssagen, men da Børge Thorkild Jensen tilstod langt de fleste af anklagepunkterne, var vidneførsel ikke nødvendig. Man gik derfor, efter frokostpausen, direkte til proceduren, som var ganske kort. Anklageren procederede for dødsstraf og fremførte bl.a., at angivelsen af Aarsgruppen var foregået fuldstændig på egen hånd og uden opfordring fra besættelsesmagten. Grovere handling kan man ikke tænke sig. Forsvareren procederede for en mildere straf.

Kl. 15.20 afsagde dommer Erik Hansen dom. Børge Thorkild Jensen blev fundet skyldig efter anklageskriftet på alle punkter undtaget et punkt vedrørende stikkeri af en mand, som havde været involveret i transporterne til Sverige. Dommen lød på dødsstraf og fortabelse af samtlige borgerlige rettigheder for bestandig. Derudover skulle Børge Thorkild Jensen afholde sagens omkostninger, herunder salær til den beskikkede forsvarer, i alt kr. 535.¹⁹ Sagen blev i samtiden benævnt den hurtigste dødsstrafssag, der blev behandlet ved retten i Aalborg.²⁰

Efter at være blevet oplyst om appelmulighederne udtalte Børge Thorkild Jensen:

”Det ønsker jeg ikke, da jeg gaar ud fra, at det er intelligente Mennesker, som har dømt mig, Folk, som kunde overse Rækkevidden af mine Handlinger, hvad jeg ikke selv kunde.”²¹

Efter dommen

På trods af Børge Thorkild Jensens erklærede hensigt om ikke at appellere dommen, tillod justitsministeriet ikke eksekveringen af en dødsdom alene på grundlag af en underrettsdom.²²

Sagen blev derfor anket af anklagemyndigheden og berammet i Vestre Landsrets 2. afdeling til fredag den 20. december 1946. For landsretten henviste Børge Thorkild Jensen til underrettsdommen og ønskede derudover ikke at føje mere til sagen. Både anklager og for-

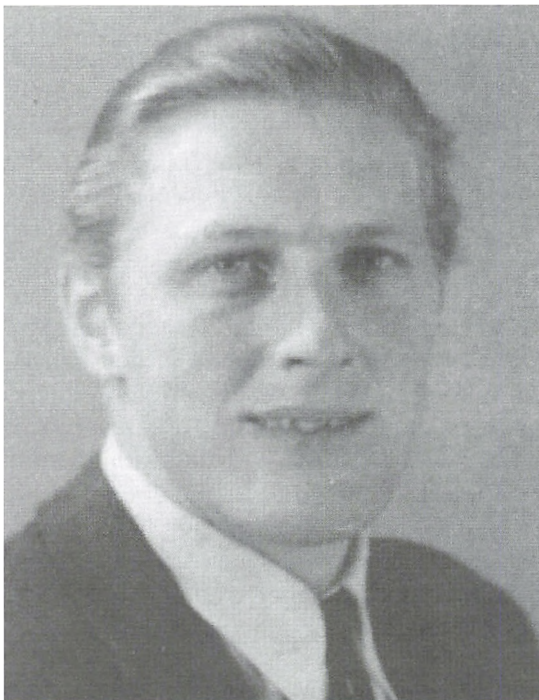

Fig. 3. Børge Thorkild Jensen, 31.01 1920-23.05 1947. Fotografi fra sagsakterne fra Aalborg Kriminalret. Landsarkivet for Nørrejylland.

svarer forsøgte forgæves at få ham i tale. Dagen efter, lørdag den 21. december 1946 kl. 15.00, stadfæstede landsretten dommen fra 1. instans. Hele sagen blev af anklagemyndigheden anket til Højesteret, som mandag den 12. maj 1947 afsagde den endelige dødsdom, dog med dissens, idet én af Højesterets 10 dommere stemte for livsvarigt fængsel.

Umiddelbart før Pinse, fredag den 23. maj 1947 kl. 01.00, blev Børge Thorkild Jensen henrettet ved skydning i Undallslund Plantage ved Viborg.²³

Hvem var Børge Thorkild Jensen?

Børge Thorkild Jensen blev født den 31. januar 1920 i København. Han blev uddannet tømrer og havde øjensynlig eventyrblod i årene. I en periode arbejdede han i Grønland, men tog via Canada til USA, hvor han bl.a. arbejdede en kort tid i Walt Disneys filmstudier. Under opholdet søgte han optagelse i den amerikanske hær, men fik afslag, hvorefter han tog tilbage til Danmark.

I begyndelsen af 1943 indlogerede han sig hos en kvinde i Hornbæk i Nordsjælland, der bl.a. var involveret i smugling af engelske

piloter til Sverige. I den forbindelse fik Børge Thorkild Jensen kontakt til modstandsgruppen Dannevirke. Efter at have stiftet bekendtskab med visse sider af modstandsgruppens virke, bl.a. likvideringer og væbnede overfald, meldte han sig i november 1943 til Waffen SS. Det er muligt, at Børge Thorkild Jensen som følge af sin lidt rastløse natur, fandt modstandsarbejdet for kedeligt. Måske brugte han Dan-nevirkegruppens involvering i likvideringer og væbnede overfald i sit senere forsvar for underretten, for at nedtone sine egne handlinger.

Allerede i december 1943 vendte Børge Thorkild Jensen tilbage fra Tyskland til Danmark, for at deltage i bekæmpelsen af den danske modstandsbevægelse. Han udførte politimæssig tjeneste for Gestapo mod særlig betaling, udover soldaterlønnen. Børge Thorkild Jensens opgave var at opspore og angive modstandsfolk, hvilket kulminerede med angivelsen af Børge Lauritsen og Emil Balslev i Aalborg.

I foråret 1944 vendte Børge Thorkild Jensen tilbage til Tyskland, og deltog herefter i kampene i Vesteuropa og senere mod partisaner i Jugoslavien. Efterfølgende blev han designeret en specialopgave, som bl.a. indbefattede nedkastning bag de amerikanske linier iført amerikansk uniform.

Under juleorlov i Danmark 1944 forsøgte han, uden held, at desertere. I slutningen af marts 1945 blev han sendt tilbage til Tyskland, hvor han deltog i nogle af de sidste kampe før Tysklands endelige nederlag. Den 2. maj 1945 blev han taget til fange, men flygtede og søgte tilbage mod Danmark. Den 1. oktober 1945 meldte han sig til de danske myndigheder ved den dansk-tyske grænse. Grænsemyndighederne konstaterede hurtigt, at Børge Thorkild Jensen havde et blakket generalieblad. Den 18. oktober blev han indsat i Aalborg Arrest, hvor han sad, mens politiet udarbejdede anklageskriftet.²⁴

Diskussion

De dramatiske hændelser i slutningen af februar 1944 og henrettelsen af Aarsgruppens medlemmer i juni 1944 gjorde et stærkt indtryk i lokalbefolkningen. Det ser ud som om familierne fik deltagelse og støtte fra mange sider. Eksempelvis kan Børge Lauritsens far, manufakturhandler P. Lauritsen, i forbindelse med afsløringen af en mindetavle på Aars Skole for Jørgen Rydder, Børge Lauritsen og Per Sonne, på de faldnes forældres og søskendes vegne takke for al den kærlighed, der var vist mod de efterladte i den mellemliggende tid.²⁵

Der var rapporteret om retssagen mod Børge Thorkild Jensen i dagspressen, som også blev læst i Aarsområdet. Pressedækningen

levnede ikke tvivl om, at Aarsgruppens banemand var Børge Thorkild Jensen, som fuldt ud tilstod angivelsen af Børge Lauritsen og Emil Balslev til Gestapo.

Alligevel opstod der en række myter om omstændighederne bag optrevlingen af Aarsgruppen, som pegede i en anden retning. Den væsentligste afvigelse fra de faktiske omstændigheder var, at Børge Lauritsen ifølge myterne blev stukket af Skrædder-Grethe. Hun optrådte også som Andys stikker i Frederikshavn, ligeledes på en be-
værtning ved navn Ritz. I øvrigt er der parallelitet i omstændighederne: Både Andy og Børge Lauritsen var stærkt påvirkede af alkohol, og de var begge glade for kvindeligt selskab.

Et andet sammenfald ligger i det forhold, at Børge Lauritsen, ifølge én af mytevarianterne, skulle være pålagt at tage til Sverige fra Frederikshavn – samme by, i hvilken Skrædder-Grethe angiveligt skulle have stukket Andy.

Et tredje sammenfald, som ikke ligger inden for mytestoffet, ligger i det forhold, at Børge Lauritsen skulle have udtalt overfor den tyske krigsret, som afsagde dødsdommen over Aarsgruppen, at han "... gerne vil bede Retten tage hensyn til dem, der har Børn og Hustruer, skaan Fædrene og tag vore Liv i stedet." ²⁶ Stort set de samme ord udtaler Niels Kjær fra Hvidstengruppen, da den står overfor den tyske krigsret en uges tid senere.²⁷

Vi står dermed over for et retligt underbygget hændelsesforløb forud for optrevlingen af Aarsgruppen, der på ét punkt er modificeret af lokale myter. I myterne blev Børge Lauritsen ikke angivet af Børge Thorkild Jensen, men af Skrædder-Grethe. Som det er fremgået, er Grethe Thomsen i senere undersøgelser pure frikendt for enhver form for stikkervirksomhed, skønt hun i samtiden blev forsøgt likvideret tre gange af modstandsbevægelsen. Det er oven i købet meget tvivlsomt, om hun i det hele taget var i Danmark på tidspunktet for angivelsen af Børge Lauritsen.

Den drejning i retning af myten, som den lokale erindring om angivelsen af Børge Lauritsen tager ved at udskifte Børge Thorkild Jensen med Skrædder-Grethe, står stærkere end pressedækningen fra selve retssagen. Den trænger rent faktisk stadig den dag i dag frem på det lokale hjemmeværnsmuseums hjemmeside. Vi har set, at tidligere modstandsfolk pressede meget i 1995 under arbejdet med bogen "I denne Glædestime..." for at få gentaget mytestoffet om Børge Lauritsen i bogen. Det kunne så ikke ske, da bogen i realiteten starter fredag aften, den 4. maj 1945 kl. 20.30. Vi har også set Børge Lauritsens far give udtryk for stor opbakning til de faldnes forældre

og søskende, og vi har set den store deltagelse af lokalbefolkningen ved genbegravelsen af Børge Lauritsen og Jørgen Rydder i juni 1945. Og vi har set heltemodige ord, udtalt af et medlem fra Hvidstengruppen foran krigsretten, blive lagt Børge Lauritsen i munden, da han stod for den samme ret.

I den sammenstilling tyder meget på, at mytedannelsen kunne være udsprunget af modstandsbevægelsens rækker. Der er ikke tvivl om, at Børge Lauritsen var i besiddelse af viden om modstandsbevægelsens opbygning og opgaver i Aars. Der er heller ikke tvivl om, at han begik uforsigtigheder ved at indvie Børge Thorkild Jensen i sin viden. Man kan forklare Børge Lauritsens adfærd med, at han i god tro meddelte sig til Børge Thorkild Jensen. Men de foreliggende undersøgelser viser, at det var Børge Lauritsen selv, der introducerede emnet.

Det interessante er herefter, hvilke bevæggrunde modstandsbevægelsen i Aars kunne have for at dreje fortællingen om optrevlingen over på Grethe Thomsen. De lokale modstandsfolk havde jo også læst pressen og dér stiftet bekendtskab med Børge Thorkild Jensens andel i begivenhederne.

Under den vinkel bliver begivenhederne i Frederikshavn aktuelle. Der er en hel del paralleller mellem Frederikshavnshistorien og myterne om optrevlingen af Aarsgruppen. Fællesnævnerne er alkohol, åbenmundethed, en pistol, en position i modstandsbevægelsen, Grethe Thomsen, et etablissement ved navn Ritz og likvideringer. Sammenfaldene er næppe tilfældige.

Indskiftningen af Grethe Thomsen i Aarsmyterne stiller Børge Lauritsen i et mere dekadent skær. Derved fjernes opmærksomheden fra modstandsbevægelsens reelle problemer med sikkerhedsforanstaltninger. Det er nu en kendt sag, at der var besværligheder med alkohol og kvinder blandt SOE-folk, men disse forhold kunne man let tilskrive den enkelte SOE-agent, eller for den sags skyld modstandsmand. Eftertiden kunne og kan derfor portrættere disse enkeltpersoner som uheldige elementer, der fejlagtigt havde fået adgang til en, i øvrigt, velfungerende, velorganiseret og moralsk uangribelig modstandsbevægelse.

Myten som forklaringsfaktor

Der er i det foregående bevidst talt om Aarsmyterne. Myten er en meget stærkt forankret fortælling, som, når den først er skabt, er svær at komme udenom. Den franske sociolog Roland Barthes karakte-

riserer den moderne myte som et specielt og meget udbredt top-down kommunikationssystem, der sender et klart budskab. Eksempler er den amerikanske Frontierfortælling og de amerikanske westerns, med det klare budskab om det godes (heldige) kamp mod det onde.²⁸ Vi ser også myten i eksempelvis de danske Flemmingbøger fra 1920'erne, Morten Korchromanerne og -filmene i 1950'erne og mange andre eksempler. Fællesnævneren er det demokratiske og opdragende budskab. Myten taler ikke om verden – den nære og fjerne – som den er, men som den ønsker at være eller blive. Derudover tjener myten også som forklaringsramme for fænomener og hændelser, som ikke umiddelbart er forståelige.

I tilfældet med Aarsmyterne, om omstændighederne bag angivelsen af Børge Lauritsen, har myten som ramme tjent modstandsbevægelsens selvopfattelse som den "gode" bevægelse, som uheldigvis fik indlemmet svage og dekadente enkeltpersoner, som voldte fællesskabet og den fælles nationale sag stor skade.

Afrunding

Myterne lever stadig indenfor en snæver kreds – og dog! Når det lokale hjemmeværn i dag kolporterer den ene af myterne på dets hjemmeside er stoffet endnu tilgængeligt, også for yngre generationer.

Modstandsbevægelsens selvopfattelse er stadig aktuel i f.eks. debatten om udformningen af et nyt Frihedsmuseum efter branden i foråret. Flere historikere og politikere taler om, at det nye Frihedsmuseum bør formidle hele besættelsestidens historie, mens endnu levende modstandsfolk plæderer stærkt for, at museet skal genopføres i uændret skikkelse og med uændret placering og med det ene formål at formidle modstandsbevægelsens historie uafhængig af dens kontekst.

Litteratur

Beretning af en mand fra Farsøegnen: Gestapo paa Jagt. Fra Himmerland og Kjær Herred 1956. Historisk Samfund for Aalborg Amt, p. 161-223. Aalborg 1956. (Manden fra Farsø).

Bøgh, Frank: De dødsdømte. Aarhus 2005. (Bøgh).

Edelberg, Peter: Andy og Grethe. At hugge en hæl og klippe en tå. I Lauridsen, John T.: Over strengen – under besættelsen, p. 41 – 52. 2007. (Edelberg).

Holm, Axel: Hvidstengruppen. Aarhus 1945. (Holm).

Hæstrup, Jørgen: Hemmelig Alliance. København 1959. Bind 1. (Hæstrup).

Muus, Flemming B.: Ingen tænder et lys. Vintens Forlag, 2. udgave, 2. oplag. 1965. (Muus).

Nielsen, Henrik Gjøde: De dødsdømte fra Aalborg. Retsopgøret efter besættelsen 1940-1945. Fra Himmerland og Kjær Herred 2010. Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred, p. 79-106. Hobro 2010. (Gjøde).

Nielsen, Thorkild: "I denne Glædestime..." Glimt fra befrielsesperioden på Aarssegnen, maj-august 1945. Aars 1995. (Nielsen).

Internetkilder

www.histsamling.dk (Hjemmeværnsmuseet i Aars), opslaget Aarsgruppen.

www.denstoredanske.dk, opslaget Myter. (DSD).

Upubliceret kildemateriale

Lokalhistorisk Arkiv for Aars Kommune:

J.nr. 345 A845. Lb.nr. 59. Udaterede, samtidige avisudklip fra ikke navngivet avis, artiklerne "Aarsgruppens Banemand kræves idømt dødsstraf," "Aars-Gruppens Stikker vilde ikke appelere," "Da Aarsgruppen blev rullet op," "Aars mindes tre af Frihedskampens Ofre". (Avisudklip I, II, III og IV).

Ingvordsen, Jens Erik: Egne erindringer. Lokalhistorisk Arkiv, Farsø. (Ingvordsen).

Landsarkivet for Nørrejylland:

B-339C. Ålborg Kriminalret. 01.10.1919 – 1969. Dombog for straffesager.

Materialet er klausuleret, hvorfor gengivelse er anonymiseret med undtagelse af Børge Lauritsen, Emil Balslev og Børge Thorkild Jensen.

Noter

1. Nielsen, p. 66.
2. Udtræk dannet 26. september 2013.
3. Hæstrup, p. 283.
4. Manden fra Farsø. Anonymiteten signalerer, at mange medlemmer af modstandsbevægelsen efter befrielsen opfattede sig som tilhørende en særlig kategori, som lå inde med særlig viden og erfaring, som ikke kunne gøres offentlig tilgængelig ved navns nævnelse.
5. Nielsen, p.60 ff.
6. Den version figurerer på Aars' lokale hjemmeværnsmuseums hjemmeside, www.histsamling.dk. Aktiv den 13. august 2013.
7. Ingvordsen.
8. Edelberg, p. 41 f. Andy var af SOE kastet ned med faldskærm ved Furesøen den 16. februar 1943.
9. Modstandsbevægelsens version er forfattet af Flemming B. Muus og gengivet hos Edelberg, p. 42.
10. Edelberg, p. 44 f.
11. Edelberg, p. 47.
12. Muus, p. 96.
13. Edelberg, p. 48.
14. Edelberg, p. 49.
15. Avisudklip I samt Bøgh, p. 160.
16. Egentlig hedder han Kurt Mein. Mein blev dræbt i Løkkegade i Aalborg

den 27. januar 1945.

17. Avisudklip III.
18. Bøgh, p. 156 f.
19. Avisudklip II og Bøgh, p. 161.
20. Avisudklip II
21. Ibid.
22. Bøgh, p. 162.
23. Gjøde, p. 100.
24. Den korte levnedbeskrivelse bygger på Gjøde, p. 98-100.
25. Avisartikel IV.
26. Avisartikel IV.
27. Holm, p 97 f.
28. DSD.

Regeringsanlægget i Rold Skov

Regan Vest

Af Ulla Varnke Egeskov

Regan Vest er en forkortelse af ordene ”Regeringsanlæg Vestdanmark”. Dermed er også til dels givet, hvad vi her skal beskæftige os med. Regan Vest er et, indtil for nyligt, hemmeligt bunkeranlæg, der ligger gemt i en kridtbakke i Rold Skov. Regeringsanlægget ligger på det dybeste sted ca. 60 m. under bakkens overflade og indgangen er ikke umiddelbart synlig fra alfarvej.

Nordjyllands Historiske Museum har fra forsommeren 2013 og året ud gennemført et dokumentationsprojekt i anlægget. Dokumentationsprojektet blev affødt af, at der kom et beredskabsforlig den 12. november 2012, som bl.a. betød, at statens vestlige regeringsanlæg skulle tages ud af det stående beredskab. Umiddelbart kom dette ikke som en stor overraskelse, da Regan Vest allerede i 2003 var blevet sat på ren vedligeholdelsesdrift. D.v.s., at anlægget er blevet vedligeholdt m.h.t. el, varme, ventilation, vand, maskiner m.m., mens interiør, kommunikationssystemer m.m. ikke er blevet opdateret.

Med udsigten til, at Regan Vest skulle udgå af beredskabet blev en dokumentation presserende, fordi anlægget står helt autentisk; det har aldrig været forstyrret i forhold til dets oprindelige formål. Samtidig havde beredskabsstyrelsen et ønske om at få ryddet op i anlægget, inden det overgik til andre ejere. Det ville være katastrofalt for museet, hvis kontorer blev ryddet og de resterende NATO-kommunikationssystemer fjernet, da de er en vigtig del af anlæggets funktion, og alle disse enkeltdele er med til at fortælle historien om anlægget. Med en bevilling fra kulturstyrelsen har museet således været i gang med fotodokumentation og indsamling af kilder og genstande for at belyse Regan Vest som anlægget stod, mens det endnu var en del af beredskabet.

Hvad er det så, der gør Regan Vest så interessant, vil nogle nok spørge. Ud fra en kulturhistorisk synsvinkel har vi at gøre med en periode af historien, hvor Danmark var et grænseområde mellem de to ledende og stridende magter i en uerklæret krig. Dette har selvfølgelig affødt, at landet har taget nogle forholdsregler, hvis denne uerklærede, kolde krig skulle gå hen og blive til en varm krig. Regan Vest står som et vidnesbyrd omkring denne epoke i Danmarks- og

Verdenshistorien. Jeg vil i det følgende kort præsentere anlægget og dets historie.

Fig. 1. Maskinmesterens bolig er et ret almindeligt 1960'ers parcelhus, som ligger umiddelbart foran indgangen til Regan Vest. Inde i boligen er de eneste tegn på, at parcelhuset har haft en betydning i forsvarsmæssig henseende, at der er overfaldsalarm ved hoveddøren, til brug hvis personer med fjendtlige hensigter skulle stå for døren. Endvidere er parcelhuset koblet op på Regan Vest's højtalersystem, som bruges til at give beskeder til alle der befinder sig anlægget.

Regan Vest blev bygget under den kolde krig¹, som en del af forsvaret. Arbejdet med opførelsen af Regan Vest stod på i en årrække, fra anlæggelse af byggepladsen i 1963 og frem til anlægget stod endeligt færdigt i 1968. Hvor meget selve byggeriet har kostet står indtil videre hen i det uvisse, idet der aldrig har været afsat en post på statsbud-

gettet med angivelse af byggeri af Regan Vest. En nærmere undersøgelse i arkiverne vil derfor være nødvendig for at fastlægge en pris for anlæggets opførelse. Regan Vest har dog ikke været billigt at opføre. De hyrede danske ingeniører måtte trække på udenlandsk viden i form af sprængningseksperter, knowhow omkring udgravning, bortkørsel af flintholdig kalk m.m. Efterladte opgørelser i Regan Vest viser, at alene anlæggelsen af byggepladsen før borearbejdet begyndte beløb sig til 1.000.000 kr. Anlæggelsen af byggepladsen har været en større affære. Der blev planeret, opført skurvogne, lagt spor til tipvogne og meget andet, som forberedelse til det store sprængnings-, borings- og støbearbejde som skulle pågå de kommende år.

Senere er møblering, isætning af inventar, kommunikationssystemer, ventilation m.m. kommet til og har været en stor omkostning. Man sparede tilsyneladende ikke på noget, man indrettede på nogle områder anlægget spartansk, men alligevel i god kvalitet. Der er således dansk design i cafeteria og dagligstue. I alle soverummene er der trædøre som er speciallavede til anlægget; her tænkte man dog ikke på brandfare ved brugen af træ. Alene de nedgravede kabler til radiobunkeren som ligger 2 km. fra selve Regan Vest, har været et stort og omkostningstungt arbejde, for slet ikke at tale om opførelsen af radiobunkeren.

Anlæggets præcise placering skulle være hemmelig. Derfor fik mange af de der arbejdede på anlægget for det første pålagt tavshed om deres arbejde, og for det andet fik de ikke at vide, hvad det præcist var for et byggeri de arbejdede på. Mindre dele af den udgravede kalk blev solgt som havekalk, for at give gravearbejdet en eller anden form for forklaring i offentligheden. Men størstedelen blev brugt som opfyld eller til at etablere beskyttelse og bakker omkring det nyopførte indgangsparti. Senere, da anlæggets karakter stod rimeligt klart, valgte man at kalde anlægget for "Regionsanlægget" så det blev signaleret, at det var et regionalt bunkeranlæg, der var tale om. Der fandtes mange ammunitionsbunkere og mindre anlæg rundt omkring i Rold Skov, og med det navnet Regionsanlæg forsøgte man at anonymisere anlægget.

Mange af bestillingerne af inventar til anlægget gik via Forsvarets Bygningstjeneste i Viborg, så bestillinger udgik fra Viborg. I de tilfælde, hvor der var tale om mindre leveringer, blev leveringsstedet godt nok angivet til maskinmesterboligen umiddelbart uden for Regan Vests hovedindgang. Der er således leveret instrumentbord, sygebåre m.m. til Maskinmester A. Nielsen i Gravlev. Men i tilfælde, hvor der var tale om store mængder inventar, f.eks. 98 standardgarderobe-

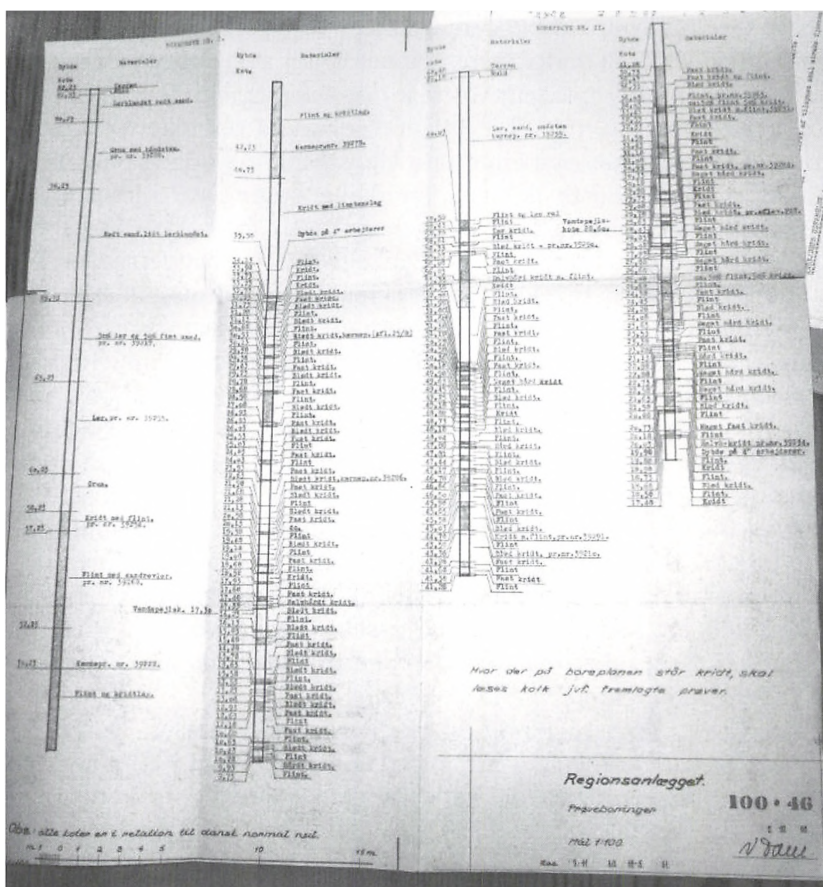

Fig. 2. Boreprøver der angiver bakkens beskaffenhed. Man skulle et sted mellem 35 og 40 m. ned for at ramme den hårde bryozo-kalk, også kaldet limsten.

skabe fra Hartmann Maskinfabrik A/S, blev leveringsadressen angivet til "Regionsanlæg – Arden Jernbanestation – Arden" ². En anden bestilling på i alt 236 madrasser fra Dan-Seng, eller en større ordre på senge, sengeheste, stiger til køjesenge m.m. fra samme firma havde leveringsadresse på Skørping Station ³.

Selve indgangen til anlægget ligger i dag bag et parcelhus med udsigt over ådalen. Området er træbevokset og giver ikke umiddelbart indtryk af, at der skulle ligge et militært anlæg bag boligen.

Indgangspartiet er en facade med en port og en adgangskontrol.

Fig. 3. Billede fra opførelse af tunnelparti taget den 16. februar 1966. Fotografering af det hemmelige anlæg var næppe tilladt, men alligevel findes der en række fotos fra opførelsen af anlægget.

Adgangskontrollen skulle bemannes med personale fra politiet. Indgangspartiet kan lukkes af og indeholder et luftrensningssystem i tilfælde af, at området ved regeringsbunkeren skulle være udsat for angreb med krigsgasser. Bag ved indgangen er der en 300 m. lang gang, der leder ind i kridtbakken. Gangen er af beton og udstyret med sving undervejs for at afværge evt. trykbølger som kom udefra. Kort efter indgangspartiet er der også en blind gang som kunne aflede en evt. trykbølge.

Ved enden af gangen kommer man til to tunge døre, der skulle lukkes til i tilfælde af, at luften uden for var forurennet, og endvidere kunne beskytte mod trykbølger, hvis der skulle komme en eksplosion eller sug og tryk efter en atomsprængning. Inden for dørene ligger anlæggets maskinrum og selve "ringene". Anlæggets beboelsesringe

Fig. 4. Med beliggenheden ude i skoven og med bevoksningen foran indgangspartiet er det svært at gætte, at der skulle ligge et 5500 m² stort anlæg bag døren. I tilfælde af at der skulle flyttes ind i anlægget, ville indgangspartiet og vejen derop til blive sløret med sløringsnet.

er groft sagt bygget som to kransekagelag, der ligger efter hinanden inde i bakken. D.v.s. at man kommer til Ring I, som har en cirkulær form med en tilsvarende overetage, og længere inde i anlægget kommer så Ring II med overetage. Byggeformen er ret speciel. I byggefasen har der selvfølgelig været krav til undergrund⁴, kalkens tykkelse samt størrelsen af området, hvor der var mulighed for at bygge. Hvorfor valget faldt på en ringform, vides ikke. Man kunne have den formodning, at valget var taget ud fra erfaringer med denne form fra andre bunkerbyggerier. Det har dog endnu ikke kunnet lade sig gøre at finde andre bunkere, der er bygget på denne måde. Ikke alle koldkrigsbunkere er kendt af offentligheden, så måske findes der andre runde bunkeranlæg et andet sted⁵. Umiddelbart virker det som en stor risiko at tage at bygge en regeringsbunker i en ny og uprøvet konstruktion.

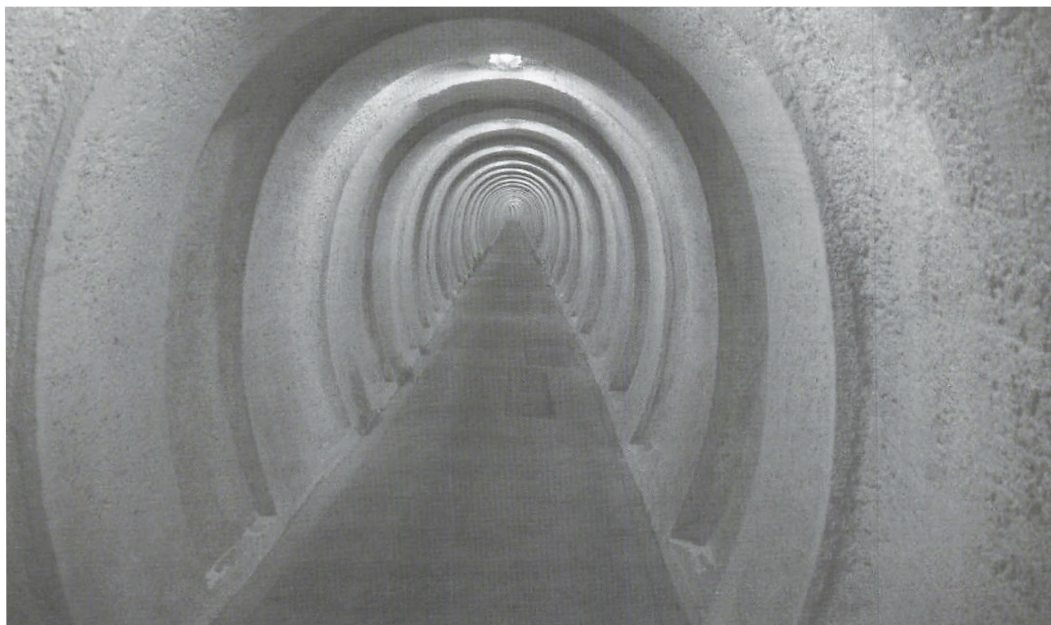

Fig. 5. Gangen der leder ind til anlægget.

Regan Vest har fire beboelsesringe, der skulle være grundlag for alle funktioner i anlægget. Anlægget skulle kunne huse hele regeringen, embedsmænd, Dronningen og Prinsgemalen, folk fra forsvarskommandoen og en række maskinoperatører, kommunikationsmedarbejdere, læge, sygeplejesker, politifolk, køkkenpersonale o.s.v. De fire ringe kan groft sagt opdeles i to hovedfunktioner, hvor Ring I indeholder arbejdsrum, soverum og lægeklinik, infirmeri, præst, ministermøderum m.m., mens Ring II indeholder dagligstue, cafeteria, køkken, depoter og soverum.

Soverum er selvsagt den type rum, der er flest af. Men soverummene varierer fra enkeltsoverum, som er forbeholdt dronningens hofdame, til ni-sengs soverum for det tekniske personale. Ministre, også statsministeren, deler alle et soverum med deres departementschef. Den øverste politiske chef deler altså rum med den øverste administrative chef inden for deres ressortområde. Anlægget er fra en periode, hvor der ikke var så mange kvindelige ministre og departementschefer, for der er ikke tænkt på, at minister og departementschef måske kunne være af forskellig køn. Der er dog lavet baderum for henholdsvis mænd og kvinder i anlægget.

Fig. 6. Billede af soverum med seks senge. Det var meningen, at de personale, der skulle stå for det tekniske, køkkenet m.m., skulle arbejde i to- eller tre-holdsskift, alt efter funktioner. Derfor var der ikke nødvendigvis en seng pr. person. Man brugte "den varme sengs-princip" hvor flere på skift måtte deles om sengepladserne.

Fig. 7. Dagligstuen i anlægget er indrettet med magelige møbler, læsestof, radio og fjernsyn, også en telefonboks er der i dagligstuen.

Noget, der kan undre når man besøger Regan Vest, er dets meget lidt militære fremtræden. Man har en forventning om, at et militært anlæg til beskyttelse af regering og kongehus i en krigssituation, emmer af militær råhed, som man ser det i andre bunkere. I anlægget er der mange funktioner, som vi kender fra bunkere andetsteds såsom ABC-rendepunkter⁶, indgangssluse m.m. som umiddelbart leder tankerne hen på en krigssituation, men når man befinder sig i anlægget, så er det med en følelse af "underjordisk conferencecenter". Det er der selvfølgelig en grund til. Det var aldrig meningen, at der skulle udgå direkte kamphandlinger fra Regan Vest. Der ville ikke være soldater stationeret i Regan Vest. Forsvarskommandoen ville ikke styre den operative krigsførelse fra Regan Vest, men i stedet sidde i andre anlæg rundt omkring i landet. Forsvarschefen samt folk fra forsvarskommandoen var repræsenteret i Regan Vest i en krisesituation, men teoretisk set udelukkende som rådgivere for regeringen.

Fig. 8. Regeringens konferencerum til brug for daglige ministermøder i en krisesituation. Rummene er ikke ret store og der er derfor ikke mulighed for at departementscheferne kan være til stede i det samme rum. Derfor er der mikrofoner i loftet, så embedsmændene kunne lytte med fra det tilstødende lokale.

At det militære islæt ikke er så stærkt i Regan Vest betyder dog ikke, at følelsen af krise ikke er til stede. Man bliver overalt mindet om, at anlægget er bygget til at kunne klare en krise- eller krigssituation. Lufttilførslen har gasfiltre, og der kan lukkes fuldstændigt af fra omverdenen i op til to uger. De store maskinrum, der skal klare luftventilation, rensning af luften og, hvis der blev lukket for indtag af luft udefra, genanvendelse af luft, fylder umiddelbart meget i anlægget. Hvis luften omkring anlægget blev forurennet, kunne man rense genbrugsluften og berige den med ny ilt, fra iltbeholdere.

Alt sårbart materiel i anlægget, d.v.s. kommunikationsudstyr m.m., er bygget så det står eller hænger i "sko" af gummi så det kan klare rystelser uden at gå i stykker. Det er slående, at der er tænkt meget på, at man skal kunne klare sig inden for Regeringsanlæggets begrænsede areal, i værste fald i lang tid. I den forbindelse er f.eks. elforsyningen illustrativ. I første omgang kan man køre anlægget på bystrøm⁷, som kommer ind til anlægget via transformatoren, som

er gemt i den specialbyggede garage i sammenhæng med maskinmesterboligen. Hvis bystrømmen svigter, hvilket er sandsynligt i en krigssituation, er der i anlægget to store dieselgeneratorer fra Man Diesel. Man kan drive anlægget med kun den ene kørende, men der er en dieselgenerator i reserve, hvis den ene skulle sætte ud. Endvidere er der i tilknytning til maskinrummet et værksted, med diverse maskiner og reservedele, så man til enhver tid kan reparere eller udskifte dele. Under maskinrummet er der seks store olietanke som tilsammen kan rumme 12.000 l. olie. Man ville således kunne holde generatorerne kørende en rum tid, inden en opfyldning var påkrævet.

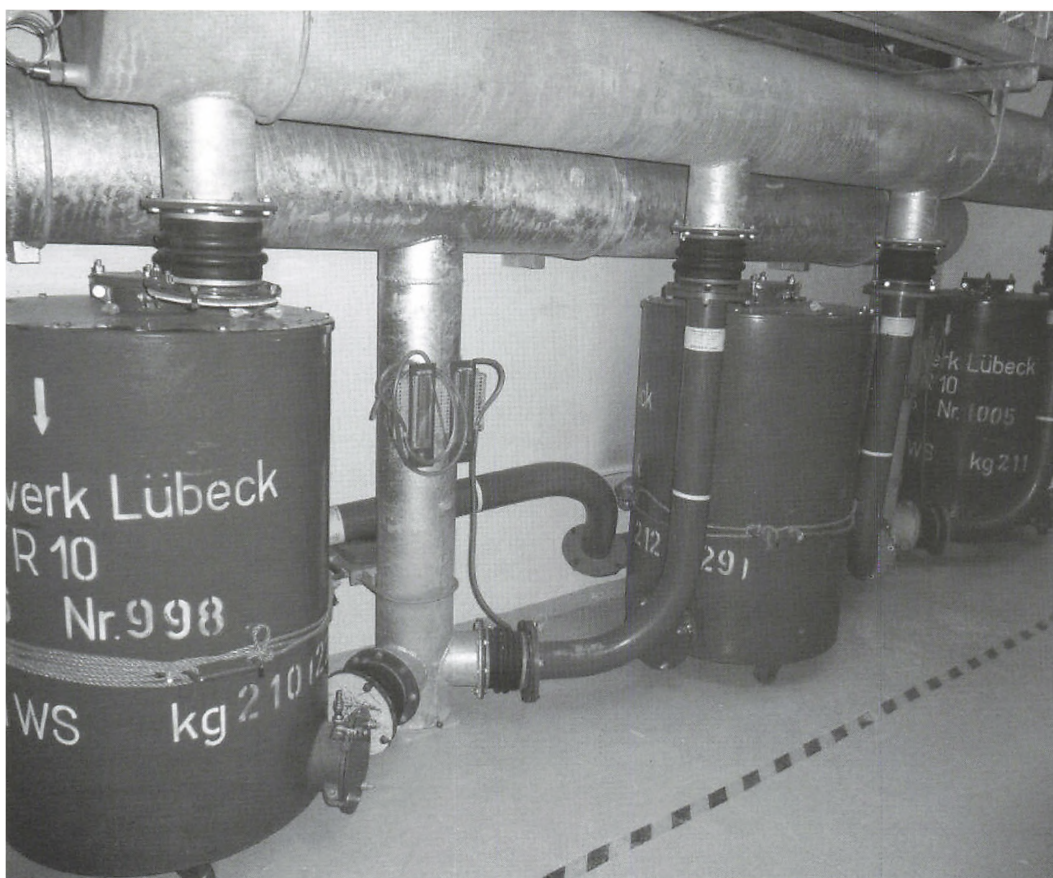

Fig. 9. Gasfilter, der skulle rense luften som blev suget ind udefra. Gasfiltrene er fra det tyske firma Dräger i Lübeck som stadig eksisterer.

Der er tre vandboringer i anlægget, så man vil have mulighed for at skaffe drikke og brugsvand i anlægget, uafhængigt af omverdenen. På det tekniske plan har man således sikret sig i en krisesituation.

Når det kommer til de mennesker, som blev evakueret til Regan Vest, så havde de jo også nogle funktioner, som de skulle varetage. Landet skulle ledes fra bunkeren. Derfor var det også nødvendigt, at der kunne udgå meddelelser til folket fra den politiske ledelse og fra kongehuset. Regan Vest indeholder således en række muligheder for at kommunikere til og fra anlægget. Ved en udflytning til anlægget vil en relativ stor del af de 350 mand arbejde med kommunikation på den ene eller anden måde.

Regan Vest indeholdt således telefonlinjer fra fire forskellige områdenumre. Dette var både med til at sikre, at der var telefonlinjer der virkede, hvis der skulle være udfald på en central, men også, at anlægget ikke kunne spores v.h.a. områdenumrene. Der findes i anlægget NATO-kommunikationssystemer, radioer, telex, senere fax, digitale kommunikationssystemer m.m. Som bekendt har kommunikationssystemerne undergået en stor udvikling. De sidste år inden anlægget blev lagt i dvalendrift, har man ikke brugt voldsomt mange ressourcer på at opgradere kommunikationssystemerne i Regan Vest, og fra 2003 er der slet ikke sket opgraderinger.

Hvis man tænker på personalet, politikerne og embedsmændene, der i givet fald skulle leve og arbejde i Regan Vest, så er der en menneskelig dimension, som man er nødt til at tænke ind i en sådan situation. De folk, der blev evakueret til Regan Vest, ville være afskåret fra familie og venner. De ville ikke vide, hvad de kom ud til efter en evt. atomkrig. Sådanne forhold er også en vigtig dimension i forbindelse med fortællingen omkring anlægget.

De ovenstående, korte beskrivelser af opførelsen, funktioner og indretningen, kan være med til at forklare noget af det interessante ved Regan Vest. Anlægget står som et af det mest uberørte og unikke koldkrigsminde, og vidner om de samfundsmæssige dispositioner, der blev taget i tiden. Alle funktionerne i anlægget er gennemtænkt på det rent tekniske plan, men bestemt også når det kommer til at etablere ordentlige menneskelige rammer, selv i en bunker til brug i en krisesituation.

Hvad skal der ske med Regan Vest fremover? I øjeblikket arbejdes der på at få åbnet Regan Vest for offentligheden. Det er en proces, som kommer til at tage tid. Anlægget er enestående også i den forstand, at det vidner om en tid, hvor trusselsbilledet var meget nærværende i den danske dagligdag, og de politiske dispositioner

der blev taget, var i tråd dermed. I øjeblikket pågår endvidere en frednings sag omhandlende Regan Vest. Sagen forventes afgjort primo 2014.

Rent formidlingsmæssigt kan Regan Vest være med til at formidle den kolde krig på en måde, så tiden kommer ind under huden på folk. Som fænomen betragtet er de danske regeringsbunkere ikke specielle, idet andre NATO-lande byggede lignende anlæg. Der har gennem årene været demonstreret mod den tyske regeringsbunker i Bonn, idet den var forbeholdt regeringen og altså ikke den almindelige tysker. Således skrev den tyske kunstner Joseph Beuys i 1981 henover et skilt til den tyske regeringsbunker: "Dies ist nicht mein Bunker".

Lignende demonstrationer mod beskyttelsen af de få i stedet for de mange, har vi ikke set i Danmark. Men det ændrer ikke ved de dilemmaer, der opstår i.f.m., at beslutninger skal tages i krisesituationer. Hvem skulle reddes ved en atomkrig og hvem ikke? Hvilke beslutninger var de siddende regeringer klar til at tage for at redde landet? Hvilke overlevelsesmuligheder havde en nation som Danmark reelt under en atomkrig o.s.v. o.s.v. Der er mange dilemmaer, historier, Danmarks- og verdenshistoriske beslutninger og kriser, hvis tråde alle kan samles i bunkeren ude i Rold Skov, i Regan Vest.

Litteratur

DIIS, Danmark under den kolde krig, den sikkerhedspolitiske situation 1945-1991 (Koldkrigsudredningen).

I krigens fodspor. Forsvarsbyggerier i Danmark, København, Kulturarvsstyrelsen.

Pedersen, Poul Holt og Pedersen, Karsten: Danmarks Dybeste Hemmelighed. Regan Vest – regeringens og kongehusets atombunker. 2. rev. udgave 2012. (Billesø og Baltzer).

Noter

1. Betegnelsen "den kolde krig" bruges traditionelt om perioden fra afslutningen af 2. verdenskrig i 1945 og frem til murens fald i 1989.
2. Faktura fra den 1/10 1967, K.A. Hartmann Maskinfabrik A/S, til Forsvarets Bygningstjeneste, Nordjyske Bygningsdistrikt, Kommandobygningen, Viborg. Ordrenr. 40V.13651. Arkivalier vedr. inventarbestil-linger forefindes i Regan Vest.
3. Fakturaer fra Dan-Seng, V.A. Høffding A/S, Sigurdsgade 41, København N, til Forsvarets Bygningstjeneste, Nordjyske Bygningsdistrikt, Kommandobygningen, Viborg. Ordrenr 4870/4871 samt ordrenr. 4869.

- Arkivalier vedr. inventarbestillinger forefindes som nævnt i Regan Vest.
4. Anlægget er bygget ind i en kridtbakke der består af bryozo-kalk, som har en god trykafhjælpende virkning, samtidig med at det er stabilt nok til at man kan lave gange og rum i det. Se <http://www.denstoredanske.dk> for beskrivelse af bryozo-kalks opståen.
 5. Forfatterne Poul Holt Pedersen og Karsten Pedersen angiver, at byggeriet overordnet var bestemt af geologiske forhold, såsom højden på bakken, sund undergrund m.m., samt mulighed for at skabe en konstruktion som var mindre sårbar over for delvis destruktion. Pedersen, s. 66-67.
 6. ABC-resepunkt står for Atom/biologisk/kemisk rensning. Et ABC-resepunkt skulle sikre, at der ikke blev hentet nucleare kampstoffer, krigsgasser eller biologisk materiale ned i anlægget. En vigtig del af resepunktet var afvaskning, rent tøj og evt. behandling.
 7. Hvis køkkenet og andre store strømforbrugende enheder er i funktion vil bystrømmen ikke kunne klare forbruget alene. I så fald vil det være nødvendigt at sætte den ene dieselgenerator i gang.

Litteratur om Himmerland og Kjær Herred

Af Tove Michelsen

Litteraturlisten dækker perioden august 2012 – november 2013. Der er ikke tale om en fuldstændig bibliografi, men en inspirationsliste. Hovedvægten er lagt på lokalhistorie, erindringer og romaner. Endvidere er medtaget lokalhistoriske årsskrifter og tidsskrifter, der stadig udkommer.

En detaljeret registrering af litteratur om Region Nordjylland findes i Nordjyllandsbasen – en database, der indeholder bøger, tidsskrifter og artikler om Region Nordjylland. Det er her, man finder alle artiklerne fra de lokalhistoriske årbøger og tidsskrifter registreret. Herunder selvfølgelig også alle artikler fra samtlige årgange af "Fra Himmerland og Kjær Herred".

Nordjyllandsbasen findes på Aalborg Bibliotekernes hjemmeside www.aalborgbibliotekerne.dk.

Alle data fra Nordjyllandsbasen kan også søges i den landsdækkende biblioteksbase www.bibliotek.dk.

Region Nordjylland er den geografiske grænse for de publikationer, vi anskaffer til Aalborg Bibliotekernes Lokalsamling. Vi søger at skabe en komplet samling og vil derfor meget gerne have besked, hvis vi skulle have overset nogle udgivelser.

HistorieAalborg

– lokalhistorie og slægtsforskning – fælles betjening

Lokalhistorie og slægtsforskning tiltrækker mange og for at lette adgangen for brugerne har Aalborg Bibliotekerne og Aalborg Stadsarkiv haft fælles betjeningsfunktion siden 2009.

Aalborg Bibliotekernes Lokalsamling er derfor at finde på HistorieAalborg, Aalborg Stadsarkiv, Arkivstræde 1, mail: historieaalborg@aalborg.dk

På HistorieAalborg finder man: Aalborg Stadsarkiv, Aalborg Bibliotekernes Lokalsamling, Det danske Udvandrerarkiv, slægtsforskning, borgerservice (pensions- og eksamenspapirer, folkeregister oplysninger), undervisning, studiekredse, workshops, projektvejledning, udstilling, film, foredrag, musik, temadage etc.

NORDJYLLAND

Barn af Himmerland. Lions Clubber i Himmerland, 1978-.

Bind 17 - 2012 - 272 sider

Indhold: Ole Vedel: Ambulancedagene. Søren Christensen: Blandt kreative og dynamiske ildsjæle. Carlo Christensen: 100% himmerlænding. Søren Frederiksen: En himmerlænding fra Veddum. Kjeld Werner Jensen: Hydrema : et spændende lokalt industrieventyr. Poul Vagn Nielsen: Hørbygård ved Hobro. Birte Behrens Overgaard: Ikke et barn af Himmerland - men voksen i Himmerland. Per Nørgaard: Jeg tog realen med : en refleksion over mit livs mangfoldighed. Holger Lybech Sørensen: Klarup malerforretning. Lau Bøgeholt-Laursen: Spændende har det været. Lynderupgaard / Kirsten og Ove Glerup. Vibeke Neimann: Mit liv som landhusmor. Mourits Wulff Andersen: 65 års tilbageblik. Jan Rømsgaard: Min barndom på Vindø Teglværk. Harald Madsen: Lægen på landet i 65 år. Kristian Mogensen: Her er mit liv. Niels Riisgaard: Hekseri og trolddom. Kurt Westergaard: Da krigen kom til Døstrup. Arne Toft: Fra arbejdsdreng til borgmester. Orla Sørensen: Kærligheden til trompeten

Bomber over Danmark: vestallierede luftangreb under 2. verdenskrig / forfattere: Henrik Skov Kristensen, Claus Kofoed, Frank Weber - 2. udgave (reviderede og nybearbejdede). Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2012 - 864 sider. Med litteraturhenvisninger.

Brovst, Bjarne Nielsen

Originaler i Nordjylland : forfatter: Bjarne Nielsen Brovst.

Bind 2 / redaktør: Henrik Højer Mikkelsen; tegner: Frede Fabek. - 2013 - 79 sider.

Indhold: Røde Willy, landoverbetjenten; Dut-Ejner; Elsdahl Hundeklipperen; Vibe-Oskar; Marianne Sødeste'ee; Anders Kragh, flintsmeden fra Gjøl.

Fra Kjær Herred / redaktører: **Henrik Gjøde Nielsen, Inger K. Bladt;** Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred, 2011 - 96 sider (Fra Himmerland og Kjær Herred 1912-2012; bind 4)
Med litteraturhenvisninger

Fugl Thøgersen, Andreas

Modstandskampens børn: forældrenes krig - børnenes arv. Gad. 2013 - 255 sider.

Gennem breve, dagbøger og erindringer fra besættelsen, belyses de følger krigen fik for frihedskæmperne og deres børn, som voksede op med forældre traumatiserede af kampen og det tyske fangenskab

Hansen, Jørgen

Limfjordsglæder - St. Binderup : Snapseruten : i samarbejde med Netværk Limfjorden, 2012 - 128 sider.

Indhold: En lille introduktion til Limfjorden og Limfjordslandet; Limfjordens historie; Limfjordens færger og broer; Limfjordens forfattere; Limfjordsfortællinger; Værd at besøge i Limfjordslandet; Limfjordssnaps; Limfjordens gode råvarer; Limfjordens kroer, hoteller og madsteder; Sving køllen i Limfjordslandet.

Med litteraturhenvisninger.

Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred 1912-2012 / redaktører: **Henrik Gjøde Nielsen, Knud Knudsen**: Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred, 2012 - 184 sider.

(Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred 1912-2012; bind 5).

Med litteraturhenvisninger.

Ingemann Sørensen, Erik

1864 - en guide i krigens fodspor; efterord: Tom Buk-Swienty ; kort: Per Jørgensen. Gyldendal, 2013. - 256 sider.

Hertil findes supplerende materiale på internettet.

Turguide til historien om krigen i 1864. Den fortæller om de steder, hvor historien udspillede sig, og viser vej til krigens lokaliteter fra grænsen mellem Slesvig og Holsten til Lundby syd for Aalborg.

Med litteraturhenvisninger.

Svendsen, Bjarne

Nordjyske rutebiler i alle farver: J-bog, 2013 - 168 sider.

Historien om de mange rutebilforretninger, som var i Nordjylland og deres skabere fra pionererne i 1920'erne og frem til tredje eller fjerde generation i 1990'erne.

Med litteraturhenvisninger.

Pedersen, E. John

Min mors slægt: træk af en himmerlandsk småkårs-slægts historie gennem 200 år, 2012 - 296 sider.

Svendsen, Jan

Livet i Store Vildmose : morads, myter og mennesker i Danmarks tidlige ødemark: Vildmosemuseet Brønderslev, 2012 - 210 sider.

Indhold: Mennesker og myter (Mosen vinder over mennesker); Morads (Naturen råder i ingenmandsland); Mosens naturlige ressourcer (Tørv skal give brændsel i 100 år; Ressourcer bringer grundlaget for industri) , Kultivering (Nybyggere skaber familiers levebrød på kanten ; Staten kultiverer den store vilde mose ; Kvæg indtager de grønne græsfenner ; Landmænd kæmper med en besværlig hverdag; Kartoffler leverer sprit og mærkevare); Mennesker i dagligdagen (Mennesker lever en hverdag i mosen).

Med litteraturhenvisninger.

MARIAGERFJORD

Gammelt nyt: lokalhistorie fra Sydøsthimmerland. Museumsforeningen for Hadsund og Omegn: Lokalhistorisk Forening for Als og Omegn : Lokalhistorisk Forening for Veddum og Omegn : Lokalhistorisk Forening for Skelund og Omegn : Lokalhistorisk Forening for Øster Hurup og Omegn, (Udkommet siden 1987)

Nielsen, Svend

Kunst i Hobro / redigeret af Svend Nielsen ; tekster: Svend Nielsen; fotos: Niels Reiter. - Bind I / Hobro Kunstsamling, 2012. - 123 sider

Årsskrift / \Hobro Museumsforening\ . - Hobro Museumsforening, (Udkommet siden 1988).

REBILD

Egns minder fra Skørping Kommune / udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Skørping Kommune. - (Udkommet siden 1992 -)

Folk fortæller: årsskrift \Nørager\ . - Boldrup Museumsforening, (Udkommet siden 1978).

Hanen: nye tidender om gamle emner. - [Svenstrup] : Støvring Kommunes Lokalhistoriske Forening, (Udkommet siden 1973)

Træk af Støvring Kommunes historie / forfattere: Niels Nørgaard Nielsen ... Støvring : Lokalhistorisk Forening for den tidligere Støvring Kommune, 2013 - 151 sider.

VESTHIMMERLAND

Årbog / \Vesthimmerlands Museum\, - 1. årgang (2009)-. - Aars: Vesthimmerlands Museum : Vesthimmerlands Museumsforening, 2009-

AABYBRO

Bavnen: meddelelser fra Lokalhistorisk Forening for Aaby Sogn (Udkommet siden 1988).

Tejlgaard, Troels

Rutebåden Gøl: erindringer og anekdoter: Gøl Bådens Træskibslaug, 2013 - 37 sider.

AALBORG

75 år med turismen i Nibe : Turistforeningen for Nibe og Omegn - stiftet 17. november 1937 / forfattere: Poul Søndergaard, Willy Kær. - 2013. - 27 sider.

100 års jubilæumsbog Aalborg Chang 1912-2012/ redaktør: Ole Torp Andersen ; forfattere: Tom Kristensen, Peter Fredberg. - Aalborg Chang, 2012. - 97 sider.

Bjerg-posten : medlemsblad. - Lokalhistorisk Forening i Frejlev, Nørholm, Sønderholm Sogne, (Udkommet siden 1977).

Brix, Lars

Fra Aalborghallen i 1953 til Aalborg Kongres & Kultur Center 2013: 1953-2013 / Aalborg Kongres & Kultur Center, 2013. - 96 sider.

Et bredt billede af de mange begivenheder, der gennem 60 år har været med til at gøre Aalborg Kongres & Kultur Center til et stort nationalt og internationalt multihus.

Dalsgaard, Jan

Nibe Byes med Omegns Skydeselskab / Nibe Lokalhistorisk Arkiv, 2013. - 125 sider.

Egnsmindesamlingen for Sulsted og Ajstrup Sogne: Årsskrift. - Sulsted: Foreningen Egnsmindesamlingen, (Udkommet siden 1993).

Et hus for mennesker: fragmenter af 100 års historie: Huset Sct. Jørgensgaard, 100 års jubilæum 2012 / redaktion: Anna-Stina Billund; opskrifter: Lene Nørgaard Johannesen. Live fra Huset [musikoptagelse (cd)].: Huset, 2012 - 1 bog (83 sider): 1 cd.

Gandrup skole 50 år / redaktør: Carsten Søndergaard; medredaktører: Anette Lindbøg Jespersen, Bjarne Kodal. - Gandrup skole, 2012. - 23 sider

Gjøde Nielsen, Henrik

Så længe verden står: af Hals Kommunes skolehistorie 1646-2006 / illustratorer: Nordjyllands Historiske Museum, Hals Museum, Hals Museums Lokalhistoriske Arkiv. - Museumsforeningen for Hals Museum: Forlaget Nordjylland, 2012. - 222 sider

Om skolerne i den tidligere Hals Kommune, fra den første fundats 1646 til kommunens ophør 2006

Indhold: Skolen i Danmark; Vester Hassing Sogn; Øster Hassing Sogn; Ulsted Sogn; Hals Sogn; Så længe verden står

Godthaab Hammerværk: fra fabrik til museum 1988-2013 / forfattere: Hans Huus Sørensen, Peter Jørgensen. - Museet Godthaab Hammerværk, 2013. - 23 sider Udgivet i forbindelse med Museet Godthaab Hammerværks 25 års jubilæum

Hansen, Jørgen

Aalborgturismen i 100 år: fra forening til forretning / forfatter: Jørgen Hansen; medforfatter: P. E. Jensen: Selskabet for Aalborgs Historie, 2012. - 150 sider (Aalborgbogen; 2012).

Indhold: Turistbyen Aalborg anno 1912. Rejsen til Aalborg. Tag over hovedet i Aalborg. Attraktioner og forlystelser gennem 100 år. Turistforeningen i arbejdstøjet. Sådan solgtes Aalborg. Aalborgturismen i perspektiv. Aalborgturismens damer og herrer. 29 år i Aalborgs turisme. Formænd, turistbureau og turistchefer.

Med litteraturhenvisninger og links.

Henriksen, Niels

Strandgaarden I/S : et ferieparadis : beretning om interessantskabet Strandgaardens Plantage, Hals i Nordjylland / Strandgaarden, 2012.

- 220 sider.

Udgivet i anledning af 85 året for Interessantskabet Strandgaardens stiftelse i 1927.

På titelbladet: Beretning om interessantskabet Strandgaardens Plantage, Hals.

Hermodsgade: fra Tværgade til Hermodsgade / forfattere: Bent Alstrup, Hanne Baden, Kristian Alstrup Baden, Dorte Alstrup Baden.
- Revideret udgave. – 2012 – 15 sider.

På omslaget: Her fortælles en historie om, hvordan Tværgade i Vejgaard opstod inden 1900 og i 1970 blev til Hermodsgade.

Hunt Poulsen, Bent

En Aalborgdreng fortæller om sit drenge- og ungdomsliv i Aalborg fra 1944-1956 / Eget forlag, 2012. - 30 sider

Lokalhistorisk Forening for Sejlflod Kommune. 1980-

Lokalhistorisk Forening for Sejlflod Kommune. - Nr. 1-. - Storvorde: Lokalhistorisk Forening for Sejlflod Kommune, 1980-

Nr. 36 : Erindringer fra Storvorde / forfatter: Martin Kaasgaard. - 2012. - 31 sider.

Lybech, Arne

Aalborg krønike: et faktuel, litterært, personligt og historisk tilbageblik fra år 1870 til 2012 / Legimus, 2012. - 144 sider

Lyngby Poulsen, Kristian

Kvægtorvet i Aalborg / forfatter: Kristian Lyngby Poulsen; redaktør: Jørgen Elsøe Jensen; tekstbidrag: Jørgen Elsøe Jensen, Erik Iversen: Foreningen for Bygnings- og Landskabskultur i Aalborg Kommune, 2012. - 128 sider.

Med litteraturhenvisninger.

Nibe - Jyllands Liverpool: musikken lever: mere end et halvt århundrede med musikalske græsrodder, og 25 år med organiseret spillelyst, kombineret med behersket anarki! / redaktører: Thorvald Odgaard ...: Foreningen Musik i Nibe : Nibe Avis, 2013 - 132 sider Om den rytmiske musiks historie i Nibe gennem de seneste 50 år.

Udgivet i forbindelse med Foreningen Musik i Nibes 25-års jubilæum.

Nielsen, Flemming

Byens værft: Aalborg Værfts historie 1912-2012 - Frederikshavn Maritime Erhvervspark A/S, 2012 - 1 bog (334 sider) - 1 dvd-video (69 min.) :

Bog: Af / Flemming Nielsen ; redigering: Lisbeth Steen. Med litteraturhenvisninger.

Dvd-video: Manuskript Flemming Nielsen; producer Morten Schødt. Produceret af Oscar Film, Frederikshavn Maritime Erhvervspark og Aalborg Stadsarkiv

Olsen, John Erik

Sådan så der ud 2 : endnu en bytur i Aalborg i gamle dage : Legimus, 2012. - 130 sider.

Olsen, John Erik

Værftet i Aalborg / Legimus, 2012-2013. - 2 bind

Historien om Aalborg Værft i perioden fra 1912 til lukningen i 1988. Med beskrivelse af værftets udvikling og af skibene der blev bygget på værftet

Med litteraturhenvisninger og links

Overgaard, Ole

Aalborg Lufthavn - 75 år i flyvende fart / Aalborg Lufthavn, 2013 - 129 sider.

Udgivet i forbindelse med Aalborg Lufthavns 75 års jubilæum.

Sundsholmeren. Udgivet af Nørresundby/Sundby-Hvorup Lokalhistoriske Forening. Udkommet siden 1983)

Tofte Skov og Mose: status 2012/ redaktør: Poul Hald-Mortensen ; tegner: Jens Gregersen; fotograf: Jan Skriver. - Aage V. Jensen Naturfond, 2012. - 383 sider.

Vokslev Sogns kirkebog 1765-1813: afskrift af en del af Nibe-Vokslev sognes kirkebog / udgiver: Ole Færch. – 2013 - 215 sider.

Ørnbjerg, Jakob

Boliger til tiden: de almene boligorganisationer i Aalborg Kommune 1938-2012/ De almene boligorganisationer i Aalborg Kommune: i samarbejde med Aalborg Stadsarkiv, 2012. - 101 sider.

Historien om boligorganisationernes udvikling, rolle og betydning

for Aalborg Kommune og dens borgere i næsten 80 år.

Med litteraturhenvisninger.

Aalborg Svømmeklub 1913 -2013 : som ringe i vandet - gennem 100 år / forfattere: Steen Bjerre, Arne B. Jensen, Poul Mortensen ; redaktører: Ronni Bærentsen, Jesper Graungaard, Denise Bakholt ; fotograf: Henrik Bo. - Aalborg Svømmeklub. - 158 sider

Aalborghus lens jordebog 1562 / udgiver: Ole Færch. - Landbohistorisk Selskab, 2013 - 472 sider

Årbog / \Nordjyllands Historiske Museum\ . - 2010-. - Aalborg: Nordjyllands Historiske Museum, 2011-

Årsskrift / Hals Museumsforening og Arkiv, 1990 -

ROMANER OG ERINDRINGER

Frstrup, Jørgen

En landsbydegns erindringer / forfatter: Jørgen Frstrup. – 2012 - 91 sider.

Graff, Thomas van der

Livets gang i 60erne / mellemgaard, 2012. - 250 sider

Keld er 17 år og i lære som maskinarbejder. Han bliver kæreste med damefrisøreleven Jytte, og deres forhold udvikler sig langsomt. Samtidig er samfundet under omvæltning, hvilket også mærkes i det ellers fredsommelige Aalborg.

Henriksen, Ole

Livet er en gave : mit møde med Ole Henriksen / interviewer: Martin Schmidt; - People's Press, 2012. - 292 sider.

Portrætbog der kommer tæt på skønhedseksperter Ole Henriksen (f. 1951) og på de tanker, han gør sig omkring livet, kærligheden, parforhold, sex og forretningsliv. Med bidrag af Ole Henriksens mand Laurence.

Hjemveje: 12 nordjyske forfattere fortæller / redaktør: Glenn Ringtved: Bagland, 2012 - 167 sider.

Tolv moderne hjemstavnsnoveller, der skildrer den særlige nord-

jyske mentalitet, hvor det måske skorter på ord, men ikke på følelser og dramaer.

Indhold: Hanne Højgaard Viemose: Haldbjerg - en hjemstavnsnovelle. Bent Haller: Stand up. Sanne Munk Jensen: Taco Fiesta. Glenn Ringtved: Madagaskar. Lisbeth Brun: Alle disse døde dyr. Morten Klenø: Endestationen. Mads Nygaard: Fiske i mørke. Janni Olesen: Der er aldrig nogen, der skriver om Moseby. Dan Toft: Når klappen går ned. Brian B. Christensen: Zita er 17 år og fra Vodskov. Jakob Knudsen: Sommerspil. Bent Vinn Nielsen: Arbejdsmænd og pæne piger.

Hunt Poulsen, Bent

En Aalborgdreng fortæller om sit drenge- og ungdomsliv i Aalborg fra 1944-1956 / Aalborg : Eget forlag, 2012. - 30 sider.

Om forfatterens frie drengeår, skoleliv og arbejdsliv som det formede sig i 1940'erne og 1950'erne.

Jensen, Jens Henrik

De hængte hunde / Politiken, 2012. - 411 sider.

Thriller. Den traumatiserede krigsveteran Niels Oxen forsøger at finde ro for sine indre dæmoner ved at bosætte sig dybt inde i Rold Skov. Han hvirvles i stedet ind i en dramatisk sag hvor hævn og magt er centrale og farlige aktører, og hvor hans evner som elitesoldat bliver nyttige.

Lorentzen, Birgitte

Gamle Hansen / People's Press, 2012. - 311 sider.

Om bokseren Jørgen "Gamle" Hansens (f. 1943) liv og karriere som professionel bokser, og som nu i de senere år er ramt af demens.

Mouritzen, Peter

Tre trin til helvede / Jensen & Dalgaard ,2013. - 136 sider.

På overfladen en fortælling om en mand, der efter en blodprop "passer" på sin krop i et fitnesscenter, men samtidig også en afsøgning af litteraturens væsen og det at fortælle historier. Manden er besat af litteraturen og hjemsoeges af selveste Robert Louis Stevenson.

Med litteraturhenvisninger.

Nicolaisen, Lilli

At danse er at leve / Legimus, 2012. - 127 sider.

Lilli Nicolaisen (f. 1931) fortæller om sit liv i dansens verden og om sine oplevelser i både ind- og udland.

Nielsen, Rikke

Til sidste fløjt / People's Press, 2012. - 251 sider

Håndboldspilleren Rikke Nielsen (f. 1977) fortæller om sin håndboldkarriere, om det at være en offentlig person i medierne, men også om kampen for at overvinde en kræftsygdom og om de første år som mor til et barn med Downs syndrom

Pedersen, Kaj N.

Kaj Nørgaard Pedersens historie: mit liv i Vejgaard igennem 70 år / forfatter: Kaj N. Pedersen ; redaktører: Kaj N. Pedersen, Jørn Nielsen. - Vejgaard Lokalhistoriske Forening, 2013 - 53 sider

Scheel Andersen, Henrik

Nordjyske horisonter / kunstner: Henrik Scheel Andersen ; forfatter: Knud Sørensen. – Tjaldur , 2013. - 71 sider

Digte og landskabsmalerier der især handler om nordjyske landskaber, som de ser ud i dag, med vindmøller, høboller, asfaltveje og andre spor af mennesker

Strandgaard, Ole

Mord ved Limfjorden: en Mads Povlsen krimi / Malling & Strandgaard, 2013. - 298 sider

Krimi fra Vesthimmerland, hvor museumsmanden Mads Povlsen finder en lokal matador myrdet i en grusgrav. Mange har et horn i siden på ofret, men sammen med rigspolitiet skal den skyldige findes

Thomsen, Arne

Skiftende horisonter / Øster Hurup Lokalhistoriske Arkiv, 2012 - 180 sider

Wilmann, Jonas

Udkants historier / Kaos, 2013 - 201 sider.

Noveller. I en ikke så fjern fremtid er noget gået helt galt i Danmark. Udkantsområderne er fjernet fra turistbrochurer og nu tager en forfatter på en rejse rundt i de glemte områder, hvorfra uhyggelige historier om både kannibaler, mordere, fantaster, digtere og andet godtfolk spirer frem

Indhold: Jylland; Hald; Gammelt blod ruster ikke; Blåvandshuk;

Ræs med Djæveln; Mosbjerg, Tolne og Vogn; Manden i tågen; Himmerland; Vækkelse; Hobro; Det onde hus; Rastepladsen; Ansigter; Klosterhede plantage; Uhyret fra Sunds; Sjælland & øerne; Frederiksværk; Udkantsdøden; Tasken; Den usynlige krig; Kongelunden; Fuglene; Dragør; Postkortbyen eller Ulkens sidste farvel; Massakre!; Lolland; Digteren fra Kramnitse; Trubaduren.

Meddelelser fra styrelse og redaktion

Beretning 2013

Generalforsamlingen blev afholdt i forlængelse af rundvisningen i jubilæumsudstillingen "Aalborg i Verden" i museet i Algade 48 i Aalborg. Museumsinspektør Inger Bladt guidede forsamlingen rundt i den fine udstilling. Efter kaffen afholdtes generalforsamling. Der var mødt 16 stemmeberettigede. I beretningen sagde formanden:

"På styrelsesmødet den 25. september 2012 konstituerede bestyrelsen sig med Knud Knudsen som formand, Flemming Sørensen som næstformand og sekretær, Klem Thomsen som kasserer og Henrik Gjøde Nielsen som redaktør af årbogen. I øvrigt fremgår konstitueringen af den efterfølgende oversigt over udvalg m.m. På mødet diskuteredes også de forestående to jubilæumsarrangementer i midten af oktober, samt erfaringer med foreningens ture. Stemningen var for kortere aftenarrangementer, eventuelt i sammenhæng med arrangementer på lørdage og søndage. Styrelsen drøftede også det forslag til nyt navn for årbogen, som Per Andersen havde fremsendt: Himmerland og Kjær Herreds Årbog.

I styrelsen er vi godt tilfreds med forløbet af de to arrangementer, hvormed vi markerede Historisk Samfunds 100-års jubilæum, det første i Aars og det andet i Nørresundby. Til mødet i Aars den 15. oktober havde vi inviteret formanden for Folketingets kulturudvalg, Flemming Møller Mortensen, som talte engageret og medlevende om kulturpolitik og lokalhistorie. Derefter talte Thorkild Nielsen om årbogen Fra Himmerland og Kjær Herred gennem 100 år. Ved Historisk Samfunds jubilæumsarrangementer har der været tradition for at synge, og derfor havde vi til lejligheden allieret os med Marianne Klausen, der sang smukt, både ved arrangementet i Aars om torsdagen og i Nørresundby om fredagen. Ved arrangementet i Nørresundby talte forfatteren Gorm Henrik Rasmussen om sine egne bidrag til nordjysk lokalhistorie, og Knud Knudsen talte om Historisk Samfund gennem 100 år. I Aars beværtede Historisk Samfund forsamlingen med vin og kransekage; i Nørresundby stod menuen på vin og ost.

Med jubilæumsarrangementerne har vi samtidig afsluttet vores jubilæumsserie på samlet fem udgivelser, udgivet i årene 2008-2012. Det har trukket hårdere på vores økonomi end det oprindeligt var planlagt. Vi havde håbet at kunne skaffe større tilskud udefra, end det viste sig muligt. I lyset heraf kan vi glæde os over, at vi er kom-

met økonomisk helskindet igennem vores markering af foreningens 100-års jubilæum.

Ud over de to jubilæumsarrangementer var der det årlige arrangement med præsentation af årbogen i december – i 2012 igen på Stadsarkivet i Aalborg.

Generelt kan det siges, at styrelsen – ligesom de foregående år – har fungeret godt. På styrelsesmødet den 27. november 2012 takkede formanden styrelsen for indsatsen i forbindelse med de to jubilæumsarrangementer.

Det efterfølgende styrelsesmøde den 23. april 2013 blev brugt til at gøre status over det forløbne år og tage hul på diskussionen om arbejdet fremover. Jeg vil sammenfatte arbejdsprogrammet i fire punkter.

For det første er det styrelsens opfattelse, at der er behov for en konsolidering af økonomien. De ekstra udgifter til jubilæumsserien har presset økonomien. Det er derfor vores opfattelse, at Historisk Samfund gerne må blive økonomisk bedre polstret i de kommende år, især fordi vi kan se, at de eksterne tilskud er faldet bort. Kassereren vil uddybe emnet under næste punkt.

Dernæst er vi i færd med at forberede nye særudgivelser, som vi håber at kunne skaffe eksterne tilskud til. Det er vores opfattelse, at kommende bogudgivelser skal kunne hvile økonomisk i sig selv.

For det tredje er vi gået i gang med at forberede en digitalisering af årbogen, så gamle årbøger kan blive lagt på nettet. Det projekt håber vi at kunne sige noget mere konkret om senere.

For det fjerde vil vi forsøge at lægge flere arrangementer uden for Aalborg, gerne i samarbejde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Himmerland og Kjær Herred.

Turarrangementerne vil vi fortsætte med som hidtil. Om årets hidtil afholdt arrangementer kan vi blot sige, at både besættelsestidsarrangementet i maj – med besøg på museet i Algade og den efterfølgende byvandring – og besøget ved den arkæologiske udgravning i august var velbesøgte, som det også fremgik af indslaget i TV2-Nord om aftenen. I lyset af det gode fremmøde er vi indstillet på at gentage den slags arrangementer fremover.

Den nye årbog er langt fremme – og i sikre hænder hos redaktøren. Den vil blive præsenteret ved et arrangement på Stadsarkivet i december.”

Efter nogle uddybende spørgsmål og svar blev beretningen herefter godkendt med akklamation.

Derefter gennemgik kasserer Klem Thomsen det omdelte regnskab. Herunder omtales det faldende medlemstal. Til trods herfor

ser samfundets økonomi nogenlunde god ud. De lavere udgifter til trykning og medlemmernes uddeling af årbøger er væsentlige årsager hertil. Efter store udgifter i nogle år til to årlige bogudgivelser bør "Samfundet" nok konsolidere økonomien.

Regnskabet blev godkendt med akklamation.

Samfundets revisor gennem mange år, Hans Borch Christiansen, har valgt at trække sig fra posten. Styrelsen benyttede lejligheden til at udtrykke sin tak for det store arbejde, som Hans Borch Christiansen har udført gennem mange år.

På valg var Broder Berg, Inger K. Bladt og Flemming Sørensen. Alle var villige til genvalg og blev valgt med akklamation. Til posten som revisor valgtes Flemming Pedersen med akklamation.

På det efterfølgende styrelsesmøde den 30. september 2013 konstituerede styrelsen sig med Knud Knudsen som formand, Flemming Sørensen som næstformand og sekretær, Klem Thomsen som kasserer og Henrik Gjøde Nielsen som redaktør af årbogen. Der var genvalg til redaktionsudvalg og turudvalg m.m.

Historisk samfunds styrelse

Knud Knudsen, Aalborg, formand. Flemming Sørensen, Romdrup-Klarup, næstformand og sekretær. Klem Thomsen, Vester Hassing, kasserer. Henrik Gjøde Nielsen, Aalborg, redaktør. Broder Berg, Aars. Inger Kirstine Bladt, Aalborg. Arnt Johansen, Skørping. Bent Kanstrup, Aalborg. Finn Rindom Madsen, Aalborg. Thorkild Nielsen, Aars. Jens Topholm, Aalborg.

Forretningsudvalg

Knud Knudsen, Flemming Sørensen, Klem Thomsen, Henrik Gjøde Nielsen.

Redaktør

Henrik Gjøde Nielsen.

Redaktionsudvalg

Broder Berg, Knud Knudsen, Henrik Gjøde Nielsen, Thorkild Nielsen, Flemming Sørensen, Jens Topholm.

Turudvalg

Inger Kirstine Bladt, Broder Berg, Arnt Johansen, Bent Kanstrup, Finn Rindom Madsen, Flemming Sørensen.

Torsdagsforedrag

Jens Topholm, Knud Knudsen (suppleant).

It-ansvarlig

Knud Knudsen

Formand

Knud Knudsen,
Aalborg Universitet,
Institut for Kultur og Globale Studier, Historie,
Kroghstræde 1, 9220 Aalborg Øst.
Tlf. arbejde 99 40 84 14.
Tlf. privat 98 18 29 61. Email: kk@cgs.aau.dk.

Næstformand og sekretær

Flemming Sørensen,
Oldfuxvej 15, 9000 Aalborg.
Tlf. 98 18 62 20. Email: taars@tdcadsl.dk.

Kasserer

Klem Thomsen,
Heden 9, Vester Hassing, 9310 Vodskov.
Tlf. 98 25 72 67. Email: klem@thomsen.tdcadsl.dk.

Redaktør

Henrik Gjøde Nielsen,
Oddsundvej 3, 9220 Aalborg Øst.
Tlf. 50 99 02 55. Email: hfgn@mail.dk.
Aalborg Universitet,
Institut for Kultur og Globale Studier, Historie,
Kroghstræde 1, 9220 Aalborg Øst.
Tlf. 99 40 91 32. Email: hgn@cgs.aau.dk.

Resultatopgørelse for 2012

HISTORISK SAMFUND FOR HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

Resultatopgørelse for 2012

	Regnskab 2012	Regnskab 2011
Kontingent	87.600,00	91.100,00
Tilskud	0,00	2.000,00
Salg af ældre årbøger	3.313,00	3.994,00
Renter	<u>136,67</u>	<u>133,16</u>
Indtægter i alt	<u>91.049,67</u>	<u>97.227,16</u>
Trykning (2 årgange i 2011) og forsendelse af årbog	38.226,25	94.355,50
Andel af udgifter ved torsdagsforedrag	4.800,00	4.000,00
Medlemsudsendelser	7.853,00	7.945,00
Udgifter ved ture	7.142,60	506,00
Kontorholdsudgifter	3.891,71	5.496,00
Kontingenter	2.500,00	2.500,00
Gebyrer	154,00	150,00
Hensættelser til 100-års jubilæet	<u>26.000,00</u>	<u>21.000,00</u>
Udgifter i alt	<u>90.567,56</u>	<u>135.952,50</u>
Årets resultat	<u>+482,11</u>	-38.725,34
Status pr. 31. december 2012		
Indestående bankkonto	60.059,19	80.577,08
Kontant beholdning	0,00	1.000,00
Aktiver i alt	<u>60.059,19</u>	<u>81.577,08</u>
Formue pr. 1. januar	38.377,08	77.102,42
Årets resultat	<u>+482,11</u>	<u>-38.725,34</u>
Egenkapital pr. 31. december	38.859,19	38.377,08
Forudbetalt kontingent	21.200,00	33.200,00
Ikke overførte hensættelser	0,00	10.000,00
Passiver i alt	<u>60.059,19</u>	<u>81.577,08</u>
Hensættelseskonto		
Hensættelseskonto pr. 1. januar	10.985,58	13.718,75
Tilskud (Vesthimmerlands Kulturråd)	5.000,00	0,00
Renter	14,04	16,83
Årets hensættelser	26.000,00	21.000,00
Udgifter til jubilæumsbog	<u>-29.093,75</u>	<u>-23.750,00</u>
Hensættelseskonto pr. 31. december	<u>12.905,87</u>	<u>10.985,58</u>

DEN UAFHÆNGIGE REVISORS PÅTEGNING PÅ ÅRSREGNSKABET

Til Historisk Samfunds generalforsamling

Jeg har revideret årsregnskabet for Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred for regnskabsåret 1. januar - 31. december 2012, omfattende resultatopgørelse, status og hensættelseskonto. Årsregnskabet udarbejdes efter fondslovens regler om god regnskabsskik.

Ledelsens ansvar for årsregnskabet

Ledelsen har ansvaret for udarbejdelsen af et årsregnskab efter god regnskabsskik i overensstemmelse med fondsloven. Ledelsen har endvidere ansvaret for den interne kontrol, som ledelsen anser nødvendig for at udarbejde et årsregnskab uden væsentlig fejlinformation, uanset om denne skyldes besvigelser eller fejl.

Revisors ansvar

Mit ansvar er at udtrykke en konklusion om årsregnskabet på grundlag af min revision. Jeg har udført revisionen i overensstemmelse med internationale standarder om revision og yderligere krav ifølge dansk revisorlovgivning. Dette kræver, at jeg overholder etiske krav samt planlægger og udfører revisionen for at opnå høj grad af sikkerhed for, om årsregnskabet er uden væsentlig fejlinformation.

En revision omfatter udførelse af revisionshandlinger for at opnå revisionsbevis for beløb og oplysninger i årsregnskabet. De valgte revisionshandlinger afhænger af revisors vurdering, herunder vurdering af risici for væsentlig fejlinformation i årsregnskabet, uanset om denne skyldes besvigelser eller fejl. Ved risikovurderingen overvejer revisor intern kontrol, der er relevant for foreningens udarbejdelse af et årsregnskab efter god regnskabsskik. Formålet hermed er at udforme revisionshandlinger, der er passende efter omstændighederne, men ikke at udtrykke en konklusion om effektiviteten af foreningens interne kontrol. En revision omfatter endvidere vurdering af, om ledelsens valg af regnskabspraksis er passende, om ledelsens regnskabsmæssige skøn er rimelige samt den samlede præsentation af årsregnskabet.

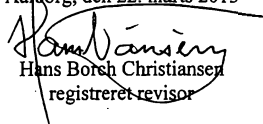
Det er min opfattelse, at det opnåede revisionsbevis er tilstrækkeligt og egnet som grundlag for min konklusion.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er min opfattelse, at årsregnskabet for regnskabsåret 1. januar - 31. december 2012 er aflagt efter lovgivningens og vedtægternes bestemmelse om god regnskabsskik for forening.

Aalborg, den 22. marts 2013

Hans Borch Christiansen
registreret revisor

Aalborghus lens jordebog 1562

Ole Færch: *Aalborghus lens jordebog 1562*. 472 sider. 168,00 kr. For medlemmer af Landbobehistorisk Selskabs Bogklub 120,00 kr. Landbobehistorisk Selskab, 2013.

Det hører til sjældenhederne, at vi omtaler bogudgivelser i *Fra Himmerland og Kjær Herred* i større omfang end det, der fremgår af de årlige oversigter over litteraturhøsten fra området. Seneste undtagelse fra denne regel var *Fra Himmerland og Kjær Herred 2005*, hvor Ole Degn (s. 159-160) skrev om Ole Færchs monumentale, 1.049 sider store værk *Diplomatarium Hornumse – Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum Herredsting, Nibe og Nørholm birketing 1216-1636*. I igen er et værk af Ole Færch undtagelsen, der bekræfter reglen.

Og igen må man konstatere, at Ole Færch har leveret en imponerende præstation, hvilket fremgår allerede af bogens for- og bagsats, hvor det store Aalborghus Len præsenteres, på forsatsen med et kort over de herreder og sogne, som indgik i lenet nord for Limfjorden, og på bagsatsen med et lignende kort over lenets herreder og sogne syd for Limfjorden. Bogens første afdeling (s. 9-18) indeholder en præsentation af jordebogen, herunder jordebogens udformning og indhold, datering, revision og kvalitet, lenets område 1562, lensmand og skriver, samt oplysninger om jordebogens mønt, mål og vægt. Derpå følger (s. 19-390) selve gengivelsen af jordebogen 1562. En analyse af jordebogen (s. 391-411) koncentrerer sig om gårde og huse, den visse rente 1562, de øvrige jordebogsindtægter, lægdskeer, analyse af gårdenes landgilde i Slet herred, familie-nabogårde, udviklingen i landgilden 1525-1601, 1541-1601, 1525-1562, kronens fæstere i Hornum og Gislum herred, samt et tillæg om Ebbe Galts Gods og Klostertjenere. Bogens ti bilag (s. 413-449) indeholder prisliste ved beregning af naturaliers værdi, afgifter af gårde i Hellum og Flestum herred 1541-1562, afgifter af gårde i Vokslev og Dall sogn 1562 og 1601, Claus Gjordsens register 1525, Kronens godskøb og salg i Aalborghus lens område 1535-1562, Hald lens gods i Himmerland 1541, Aalborghus lens visse indtægt 1525-1562, landgilde i Hornum og Gislum herred før og efter 1536, analyse af landgilde af gårde i Slet herred, og endelig et bilag med eksempler på jordebogens skrift. Bogens afsluttes (s. 450-472) med oversigter over utrykte kilder og forkortelser, litteratur og trykte kilder samt et register.

I kongemagtens økonomi var lenene en af grundstammerne fra middelalderen til enevældens indførelse i 1660, hvor lenene blev erstattet af amterne. Lensmændene bestyrede krongodset og opkræ-

vede landgilden af dette, samt i øvrigt en række andre skatter, afgifter og bøder. Aalborghus len nævnes første gang i de skriftlige kilder i 1293. Der findes bevarede jordebøger og regnskaber fra tiden før Reformationen 1536, flere fra midten af 1500-tallet, og fra slutningen af 1500-tallet findes serier af regnskaber og jordebøger fra mange kongelige len. For tiden 1518-1525 er bevaret fragmenter af lensregnskaberne for Aalborghus, mens jordebogen 1562 er den ældste, komplette jordebog.

I udgivelsen af jordebogen er det et gennemgående princip, at afskriften er opstillet således, at den for hver side svarer til originalen. Sprogligt er jordebogen gengivet så tæt på nutidssprog som muligt, og udgiveren har foretaget kontrolberegninger af den kolossale talmængde, hvilket har været en meget kompliceret opgave. Til transskribering af den vanskeligt læselige skrift er nemlig kommet det forhold, at jordebogens mange tal er komplicerede at regne sammen, da der ikke opereres med et titalssystem, og da der er forskellige størrelser og enheder på mål, vægt, penge og varer. Alle disse vanskeligheder har udgiveren ryddet af vejen for læseren, der således rustet kan begive sig på opdagelse i jordebogens fortegnelser over afgifter fra sogne og herreder i det vældige Aalborghus len 1562.

Som det sig hør og bør i et regnskab, præsenteres først den beholdning, der fandtes på Aalborghus 1561, og som er udgangspunktet for regnskabet 1562. Penge var der ikke mange af i.f.t. naturalier, som inkluderer 47 kategorier, der spænder fra bly og forskellige skind over tre typer salt samt korn, fisk og kød, til levende svin, okser, køer, får og lam o.s.v. Herred for herred, sogn for sogn og gård for gård m.v. oplistes derpå, hvad der skal betales til lenet af penge, naturalier og gæsteri. Det er her, der virkeligt er oplysninger at hente fra lenets sogne; oplysninger, der samtidigt viser, at nogle af de sogne, der engang var rige, med tiden blev fattige, og omvendt. De mange sider med lister over penge, rug, byg, havre, smør, får, lam, høns, sild, gæsteri o.s.v., afbrydes til tider af lidt forbavsende oplysninger, som den kortfattede oversigt over Aalborg by. Heraf fremgår (s. 355), hvad henholdsvis den gamle og den nye slotsmølle skal betale af mel og malt, og endvidere, at Hans Hollænder, der er løgmænd, at det hus han bor i, skal betale tre tønder løg og to tønder rødbeder. Mere forventeligt er det, at de gode jorder i Himmerland betyder, at sogne som Sønder Tranders og Nørre Tranders (s. 75-77, s. 78-80) kan og skal præstere ganske meget til lenet, mens de magre jorder i Hune sogn (s. 349) afspejler sig i såvel antallet af gårde og køer som i omfanget af afgifter. Mulighederne for sammenstillinger og sam-

menligninger er mange, ikke mindst befordret af detaljeringsgraden, der ikke mindst omfatter skovleje, brokorn, saltede og røgede sild af bundgarnsstader i Limfjorden og tørrede fisk fra Vesterhavet (s. 386), i hvilken forbindelse bl.a. Christen Clemedsen fra Agger for sin fjerdepart på en båd skal betale fire snes hvillinger.

I Ole Færchs analyse af jordebogen, der således omfatter faste årlige afgifter af de ca. 1.300 gårde under lenet, koncentrerer arbejdet om, hvorledes jordebogens indtægter fordelte sig på afgiftsarter og herreder i 1562, om udviklingen i landgilden i årtierne før og efter 1562, og endelig behandles spørgsmålet om, hvorvidt opgøret efter Klementfejden 1534 medførte væsentlige afgiftsstigninger for de tidligere selvejerbønder, hvilket det gjorde (s. 391, 402). Færchs analyse af jordebogen syntetiserer centrale forhold, og hjælper læseren til at få styr på de mange oplysninger, men peger tillige fremad, idet netop udgivelsen af materialet muliggør flere og andre anvendelser af dette.

Jordebogen giver nemlig ikke blot indblik i afgifts- og administrationshistoriske forhold, men også i lokalhistoriske forhold i en periode, der ligger hen ved 100 år før centrale kilder som folketællinger og kirkebøger er bevaret. Udgivelsen vil således også kunne bruges på detailniveau i.f.m. demografiske og personalhistoriske undersøgelser. Ole Færchs værk vil kunne finde anvendelse for enhver, der interesserer sig for bl.a. afgifts- og administrationshistorie i renæssancetiden, og tillige for landbohistorie, fiskeri-, lokal- og personalhistorie m.m. i almindelighed, og i Himmerland og Kjær Herred i særdeleshed. Historisk samfunds område udgjorde blot en del af det store lens område, men dog en ganske central del.

Udgivelsen er støttet af Landbohistorisk Støttekreds, Velux Fonden, Kjems Fonden og Alfred Good's Fond, der således høster æren for, at det store værk kan sælges til en endog meget rimelig pris. *Aalborghus lens jordebog 1562* tjener forfatter og forlag til ære.

Henrik Gjøde Nielsen

Medvirkende ved Fra Himmerland og Kjær Herred 2013

Henning Bender, født 1944, mag.art., fhv. stadsarkivar, Aalborg Stadsarkiv og fhv. leder, Det danske udvandrersarkiv.

Ulla Varnke Egeskov, født 1974, cand.mag., museumsinspektør, Nordjyllands Historiske Museum.

Egon Jensen, født 1936, pensioneret skoleinspektør, Aars Kommune.

Aage Jørgensen, født 1938, cand.art., fhv. lektor, Aarhus Universitet og Langkær Gymnasium.

Tove Michelsen, født 1953, bibliotikar, Aalborg Bibliotekernes Lokalsamling.

Henrik Gjøde Nielsen, født 1960, cand.phil., ph.d.stipendiat, Aalborg Universitet.

Thorkild Nielsen, født 1952, cand.mag., personalekonsulent, Vesthimmerlands Kommune.

Jakob Ørnbjerg, født 1976, cand.mag., ph.d. i historie.

Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred er stiftet i 1912. Dets væsentligste opgave er at udgive årbogen *Fra Himmerland og Kjær Herred*, der er udkommet gennem alle årene siden foreningens oprettelse. Bogen rummer hvert år lokalhistoriske, kulturhistoriske og personalhistoriske artikler fra et område, der svarer til det gamle Aalborg Amt. Desuden indeholder årbogen en opdateret liste over lokalhistorisk litteratur for hele området.

I sommerhalvåret afholder Historisk Samfund en række arrangementer, som museumsbesøg, historiske byvandring eller ture til kulturhistorisk interessante steder i Nordjylland. I vinterhalvåret er Historisk Samfund sammen med de kulturhistoriske foreninger i Aalborg med til at finansiere Torsdagsforedragene i Aalborg, som er en foredragsrække om kulturhistoriske og arkæologiske emner. Samfundets medlemmer har gratis adgang til disse foredrag.

Medlemmer af Historisk Samfund har desuden gratis adgang til museerne under Nordjyllands Historiske Museum. Derudover udsendes et Nyhedsbrev til medlemmerne. Ud over årbogen har Historisk Samfund gennem årene udgivet en række monografier, og har været medudgiver af antologier.

Med dette udbud søger Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred at give et godt tilbud til historisk interesserede, og at bidrage til at øge interessen for områdets kultur og historie.